

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

CAHİD İSMAYILOĞLU

XI YÜZİLLİYİN TARİXİ
ONOMASTİK LEKSİKASI

(Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri əsasında)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ - «ELM» - 2008

www.ismayilolu.com

5471

MÜƏLLİFDƏN

Kaşğarlı Mahmud yalnız orta çağdakı Türkiстан mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti deyil, dünya mədəniyyətinə, türkoloji aləmə əvəzsiz xidməti olan bir insandır. Onun «Divanü lüğət-it türk» adlı əsəri yalnız Türkiстанdakı türk xalqlarının deyil, özünün də yazdığı kimi Çindən ta Qaradənizə, Ağdənizə qədər, yəni Avrasiyada, hətta Afrikada yaşamış və bu gün də yaşayan türk xalqlarının qürur duyduqları bir abidədir.

«Divanü lüğət-it-türk» türk dili və ədəbiyyatı ilə yanaşı, türk etnik tarixinin, coğrafiyasının, etnoqrafiyasının, folklorunun, mifologiyasının, bir sözlə, türk mədəniyyətinin ilk ensiklopediyasıdır. Bu əsər Türkün ən qədim, ən sağlam, ən təmiz dil və mədəni mirası olması baxımından heç bir vaxt qiymətini itirməyəcəkdir. Buna görə də aşkara çıxdığı zamandan günümüzədək dünya türkoloqlarının araşdırma mövzusu, müzakirə obyektinə və ən dəyərli istinad mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

Hörmətli oxuculara təqdim etdiyimiz kitab da Kaşğarlı Mahmud və onun «Divan»ı haqqında yazılanlardan bir damladır. Bizdən sonra da, şübhəsiz mövzu üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışacaq və hər biri də yeni-yeni cövhərlər əldə edəcək.

Bu yöndə görülmüş və görülməli işlərin dünya mədəniyyətinin bir parçası olan türk mədəniyyətinin (ictimai fikrinin, mənəvi aləminin) bəşəriyyətin yüksəlişindəki rolunu önəmli faktlarla ortaya qoyacağına ümid edirik.

*Cahid İsmayıloğlu
13 sentyabr, 2008*

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

«Ön söz»ün müəllifi:

Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Məhəbbət Mirzəliyeva

filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Roza Eyvazova

filologiya elmləri doktoru

Qara Məşədiyev

filologiya elmləri doktoru, professor

Cahid İsmayıloğlu Kazımov.

XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının
«Divanü lüğət-it-türk» əsəri əsasında).

Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2008, – 231 s.

Monoqrafiya XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikasına həsr edilmişdir. Əsərdə həmin dövrün şəxs, tayfa və yer adları böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindəki faktlar əsasında tarixi-linqvistik aspektdə şərh və təhlil olunur.

ISBN 978-9952-8013-1-6

© Cahid İsmayıloğlu

www.ismayiloglu.com
cahid@ismayiloglu.com

ÖN SÖZ MÜƏLLİFİNƏ UĞUR GƏTİRƏN ƏSƏR

«Heç bir şey izsiz yox olmur» müdrik kəlamı Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri ilə də təsdiq olunur. XI əsrdə belə bir lüğətin meydana çıxması təsadüfi deyil. Qərbdən Şərqə böyük ərazilərdə məskunlaşmış türk xalqlarının yaratdıqları, qurduqları, ad verdikləri izsiz yox ola bilməzdi. Kaşğari olmasa da, başqa bir türk ortaya çıxmalı və bunları əbədiləşdirməli idi. Bu vəzifə tarixdə «Mahmud Kaşğari» adını daşıyan, həqiqi şəklini belə görə bilmədiyimiz bir türkün öhdəsinə düşmüş, o bu vəzifənin məsuliyyətini dərk edərək böyük bir xəzinə yaratmışdır. Minlərlə tədqiqatçı bu xəzinədən pay götürür. O cümlədən haqqında bir neçə söz demək istədiyimiz bu əsərin müəllifi Cahid İsmayıloğlu da.

Cahid İsmayıloğlu istedadlı bir gənkdir. Namizədlilik mövzusu götürənə qədər türk tarixinə, Azərbaycan türk dilinin inkişaf yoluna dair xeyli məqalə yazmışdır. Yazıları burada və Türkiyədə çap olunmuşdur. İstiqaməti xəlqi və millidir. Vətənsəvər bir gənkdir.

C.İsmayıloğlunun seçdiyi mövzu bu yaxınlarda avtoreferatı ilə tanış olduğum, lakin adını demək istəmədiyim bir «doktorluq dissertasiyası»ndan on dəfə faydalı və maraqlıdır. Cahid M.Kaşğaridən başlasa da, əsərin məzmunu yalnız Kaşğari «Divan»ının materialları ilə məhdudlaşmır. Müəllif düzgün yol tutmuş, birinci minillikdən və sonrakı dövrlərdən keçib gələ bilmiş başqa mənbələrə də – qədim türk yazılı abidələrinə, «Oğuznamələr»ə, Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərinə yeri gəldikcə nəzər salmalı olmuşdur.

Onomastik leksika terminoloji advermə baxımından bəzən

çox xırdalanır. Əslində, cəmiyyətin və dilin inkişaf tarixini öyrənmək istiqamətində antroponimlər, etnonim və toponimlər kifayət qədər material verir. Müəllif də öz tədqiqatını, başlıca olaraq, bunların üzərində qurmuşdur.

Kaşğari «Divan»ının onomastik leksikası zəngindir və bu əsasda bir tarix yaratmaq olar. Elə buna görə də müəllif tədqiqat prosesində yeri gəldikcə o dövrün cəmiyyət tarixinə də diqqət yetirməli olmuşdur. Lakin bir dilçi kimi, təbii ki, məqsəd xüsusi adların linqvistik təhlili, dilçilik baxımından tədqiqidir. Müəllif fakt və hadisələri sadalamaqla vəzifəsini yerinə yetirə bilməzdi. Odur ki əsər bütövlükdə faktların təhlili və etimoloji araşdırmalar üzərində qurulmuşdur.

Türk tarixi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən daim təhrif edilmişdir və bu proses hələ də davam etməkdədir. Türk xalqlarının tamamilə gənc olduğunu, dünən, srağagün yarandığını güman və iddia edənlər var. Müəllifin tədqiqatının nəticələri, topladığı dəlillər və faktlar saxta və yanlış «tarixlər»i təkzib edir. Bəzilərinin fikirlərinə görə, bizim I minilliyin ortalarından II minilliyin ortalarına və hətta XVIII əsrə qədər Yer üzündə vahid ümumtürk ədəbi dili («türki» adlanan dil) olub. Müəllifin Kaşğari lüğəti əsasında apardığı hələ ilkin araşdırmalar bu cür konsepsiyanın uydurma, yanlış və zərərli olduğunu bir daha təsdiq edir: «Qaraxanlı islam dövləti idi. Kaşğar bu dövlətin mərkəzi sayılırdı. Həmin dövlətin şərqdə Koçu dövlətində yaşayan, buddizm dininə sitayiş edən uyğurlarla münasibət və əlaqələri çox da yaxşı olmamışdır. Maraqlı budur ki, adları çəkilən əsərlərin meydana gəldiyi dövrdə həmin bölgələrdə bir-birindən mahiyyət etibarilə fərqlənən iki mədəniyyət və iki ədəbi dil mövcud idi. Kaşğar türklərinin dilinə ərəb-fars elementləri, uyğur türklərinin dilinə isə çin və sanskrit dillərinə məxsus olan leksik-terminoloji vahidlər

daxil olmağa başlayırdı». Hələ bu tərəfdə – qərbdə həmin dövrdə «Dədə Qorqud» kimi misilsiz abidəsi olan, ümumxalq dili kimi III-V əsrlərdə formalaşmış Azərbaycan dilini demirik.

Buradakı fikir tam doğrudur. Müəllif bütün türk dünyasından deyil, bir bölgədə mövcud olan iki ədəbi dildən danışır. Müəllifin qeyd etdiyi bu məlumat əsaslıdır. Deməli, o dövrə məxsus başqa ədəbi dillər haqqında da danışmaq mümkündür.

Məlumdur ki, hər bir əsərdə ondan əvvəl deyilmiş fikirlərə istinad edilməli və doğru olanlar ortaya çıxarılmalıdır. Bəzən bizim elmi ədəbiyyatda belə fikirlərə rast gəlirik (müəllif kimə istinad etdiyini bildirməsə də): «*Qədim ana türk yurdundan durmadan Orta və Ön Asiyaya doğru axına başlayan köçəri tayfalar* (kursiv bizimdir – Q.K.) yerləşdikləri, məskunlaşdıqları yeni-yeni coğrafi ərazilərdə mədəni həyata qatılmış və qısa zaman kəsiyində sənət və əkinçilikdə irəliləyiş əldə etmişlər». Hələ də bizim tədqiqatçılar (tarixçilər, dilçilər və b.) tarixin gedişini əksinə izah edir, nəzərə almırlar ki, Türklərin ana yurdu Kaşğar və ya Altay deyil, Ön Asiyadır. Bu cəhətdən Cahid həm bu əsəri, həm də bu vaxta qədər yazdığı bir sıra məqalələri ilə düzgün yoldadır. Türkün beşiyi Ön Asiyadır.

Cahid İsmayilovun araşdırmaları əsasında bu qənaətə gəlir ki, M.Kaşğari daha çox Xaqanlıq türkcəsini, Çigilcə və Oğuzcanı canlandırma bilməmiş, bununla yanaşı: «...Bizans hüdudlarından Çin sərhədlərinə qədər uzanan türk ellərində yaşayan türk qəbilə və tayfalarının ləhcə və dillərindən də nümunələr vermişdir. Kitabda türklərin yaşadığı yerlərə, türk etnoqrafiyasına, onların toplum həyatına, inanclarına dair də məlumatlar tapmaq olar». Müəllifin meyil və istəyi doğrudur, şərqdən qərbə demir, Bizansdan şərqə doğru nəzərdə tutur. Bu, türklərin yayılma istiqamətini düzgün

əks etdirir (sonrakı geri qayıtmaları istisna etmərik). Bu dövrdə feodalizmin min ilə yaxın yaşı vardı və artıq xalqlar mövcud idi. Kaşğari təsadüfi hallarda kiçik qəbilələri araşdırmağı çətirdə bilirdi.

Kaşğari lüğətindəki antroponimlərin tədqiqi bir çox cəhətdən maraqlı və faydalıdır. Ərəb işğalı nəticəsində islam dinini qəbul etmiş türk xalqları istifadə etdikləri xüsusi şəxs adlarını bir çox hallarda unutmuş, ərəb mənşəli xüsusi adlara keçmişlər. Lakin Kaşğari dövründə hələ islam dini insanların beyninə, qanına o dərəcədə yeriməmişdi, qədim türk ad ənənəsi müəyyən nisbətdə davam etməkdə idi. Monoqrafiya müəllifi bu cəhəti nəzərə almış və yazmışdır: «Şəxs adları türklərin qədim tarixini - islamdan əvvəlki dövrünü, onların adqoyma ənənələrini, dünyagörüşünü, dini-mifoloji təsəvvürlərini, psixologiyasını, qohumluq münasibətlərini, məşğuliyyətini və s. əks etdirir».

Müəllif özündən əvvəlki tədqiqatçıları düzgün tənqid edir ki, onlar «Divan»dakı adların mənşəyindən danışarkən türk mənşəli xüsusi adlara – antroponimlərə az diqqət yetirmişlər. Ona görə də əsərdə bu cür antroponimlərə xüsusi yer vermiş müəllif, türk mənşəli antroponimlərdən danışarkən türkləri elmi ədəbiyyata əsasən iki qrupa - şimal və cənub türk xalqlarına ayırmışdır: «Tədqiqatlar göstərir ki, Mahmud Kaşğarlı dövründə bütün türk xalqları iki – şimal və cənub qrupuna ayrılmışdı. Şimal qrupunu qırpaqlar, peçeneqlər, tatarlar, qırğızlar təşkil etdiyi halda, cənub qrupunu uyğurlar, tabğalar, çigillər, tuxsilər, yağmalar, cumullar, çaruklar və digərləri təşkil edirdi». Müəllif N.A.Baskakovdan götürdüyü bu bölgünü təbii olaraq təkmilləşdirməli olmuşdur.

C.İsmayilov türk mənşəli xüsusi adların (antroponimlərin) şərhini də bu istiqamətdə aparmalı olmuşdur. Türk mənşəli adlarla yanaşı, əsərdə fars mənşəli antroponimlərə

də geniş yer verilmişdir. «Divan»dakı Alp Ər Tonqa adı haqqında, təbii olaraq, bir qədər geniş bəhs edilmişdir. Tonqanın, onun qızı Kazın, oğlu Barsğanın adları Qaraxanılərdən 1700 il əvvəlki hadisələri ilə bağlıdır və deməli, müəllif onların adlarından danışmaqla M.Kaşğaridən 1700 il əvvəlki hadisələrini və dil-nitq xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməli, Midiya dövlətindən, Midiya imperiyasının son çarı Astiaqdan, böyük Turan imperatorundan danışmalı olmuşdur. Nə qədər böyük hadisələrdir ki, iki min ilə yaxın bir dövrdə xalqın yaddaşından silinməmişdir.

«İsadan öncə VII əsrdə yaşayan Saka hökmdarı Alp Ər Tunğa (Əfrasiyab) Edil (=Volqa) çayı tərəfindən gələrək Dəmirqapı üzərindən Ön Asiyaya keçmiş...» – sözlərindən oxucu belə nəticə çıxarmamalıdır ki, Tonqa Orta Asiyalıdır. Bunlar onun son döyüşləri dövrünə aiddir, öz ordusunu itirərkən dolandığı yollardır. Alp Ər Tonqa Ön Asiyalıdır – Azərbaycan türk Midiya dövlətinin son çarıdır.

Müəllif qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsl türklərin 22 tayfadan ibarət olduğunu göstərir. Onun verdiyi bilgilərə görə, hər bir tayfanın çoxlu uruqları (qəbilələri) var ki, onların sayını yalnız tanıyır. Böyük türkoloq bunlardan əsasən ana uruqları yazmış, kiçik tayfalardan isə bəhs etməmişdir. Amma o, oğuz türklərinin kiçik uruqlarını, mülqaralarının damğalarını da yaddan çıxarmamış, insanların bu məlumatı bilmələrinin ehtiyacdan irəli gəldiyinə işarə vurmuşdur.

«Divan»da ən mühüm məsələlərdən biri Azərbaycanla, Azərbaycan türkləri ilə bağlı fikirlərin araşdırılmasıdır. Bu cəhətə az fikir verilməyib. Məsələn, müəllif qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari beş oğuz şəhərinin adını çəkir: Sepren, Sitkün, Suğnak, Karnak, Karacuk. Bunlardan Seprenin Şabran olduğu müəyyənləşdirilir. Şabran Azərbaycan şəhəridir, o biri şəhərləri də axtarmaq lazım idi.

M.Kaşğarının «Divan»ında işlənmiş antroponim, etnonim və toponimlər yalnız Kaşğari dövrünün məhsulu deyildir. Bu adlardan eləsi var ki, Kaşğaridən iki min il əvvələ aiddir. Eyni zamanda, Kaşğarının toplayıb təqdim etdiyi xüsusi adlar 11-ci yüzilliklə məhdudlaşmır, sonrakı yüzilliklərdə də işlənərkən davam edir. Bu baxımdan C.İsmayıloğlu Kaşğarının «Divan»da verdiyi adları sistemli şəkildə üzə çıxarıb təhlil etməklə çox böyük bir dövrün xüsusi ad sistemini nəzərdən keçirməli olmuşdur. Həm də nəzərə alsaq ki, burada yalnız insan adları deyil, etnonimlər, geniş mənada toponimlər (şəhər, dağ, dərə, meşə, çay adları və s.) öyrənilmişdir, o zaman bu əsərin dəyəri daha da artmış olur. Həqiqətdə də C.İsmayıloğlu böyük zəhmətə qatlaşmış, xüsusi adların «Divan»a səpələnmiş böyük bir layını türkü, türkün tarixini sevən bir tədqiqatçı kimi üzə çıxarmış, təhlil etmişdir.

Əsərdə onomastik leksikanın linqvistik təhlili ön plandadır. Müəllif çalışmışdır ki, Kaşğarının öz qeydləri və ya müasir elmi ədəbiyyat əsasında imkan daxilində hər bir xüsusi adın mənşəyi ilə bağlı fikir söyləsin, etnonimin, toponim və ya antroponimin necə yarandığı barədə ən ağlabatan şərhərlə oxucunu inandırсын və əksərən də bu istəyinə nail olmuşdur. Əlbəttə, elə sözlər var ki, onların məna və mənşəyini insanlar artıq unutmuşlar, ona görə də bir neçə yerə yozmaq mümkündür. Bu əsərdə də belə faktlar var və müəllif gənc olmasına baxmayaraq, əksərən onlara dair ən ağlabatan fikirləri seçib götürmüşdür. Bu cəhətdən əsər yaxşı təəssürat yaradır. Oxucu türkün keçmişini ilə tanış olur, onun advermə adət-ənənələrini öyrənə bilir.

Lakin təhlil bunlarla bitmir. Hər bir xüsusi adın arxasında bir cəmiyyət durur. Bu baxımdan linqvistik təhlil prosesində oxucu o dövrün adət-ənənələri, ictimai-siyasi vəziyyəti, quruluş xüsusiyyətləri, yaşayış tərzini, mədəni inkişaf səviyyəsi

ilə də tanış ola bilir, bütövlükdə türk aləminin bir neçə əsrlik mənzərəsi göz önünə gəlir.

Müəllif tədqiqat prosesində mümkün olan çoxsaylı elmi ədəbiyyata kifayət qədər baş vura bilmiş, fikirlərinin isbatı üçün onlardan lazımi şəkildə istifadə edə bilmişdir. Kitab türkoloji aləm üçün faydalı olacaqdır.

Monoqrafiya göstərir ki, belə bir çətin mövzunun öhdəsindən bacarıqla gəldiyi üçün Cahid İsmayıloğlu tədqiqat işlərini davam etdirərsə, türkologiyada uğurlar qazana bilər.

Prof. Q.Ş.Kazımov
04.10.2008

GİRİŞ

MAHMUD KAŞĞARLI VƏ TARİXİ ONOMASTİKA MƏSƏLƏLƏRİ. «DİVAN»DAKI ONOMASTİK LEKSİKANIN TƏDQIQINDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Qədim türk onomastikası mürəkkəb, amma kifayət qədər dəqiq və mütəşəkkil bir sistem təşkil edir. Qədim türk onomastikası dedikdə XIII yüzilliyə (Monqol hücumuna) qədərki lüğətlərdə və digər yazılı mənbələrdə öz əksini tapmış bütün xüsusi adların toplusu dərk edilməlidir. Bu məsələ ciddi və aktual olduğundan həmin dövrün onomastikasının formalaşması və işlənməsi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə bir sistem kimi yanaşılması tələb olunur.

Milli-tarixi onomastik vahidlər təkcə xalqın xüsusiyyətini ümumidən ayırmaq üçün istifadə etdiyi dil işarələri statusunda məhdudlaşmış qalmır, həm də xalqın tarixi taleyini öz məzmununda əks etdirən qiymətli mənbə, soruq rolunu oynayır¹.

Müxtəlif qarşılıqlı əlaqəyə malik və bir-birilə bağlı olan antroponim, etnonim, toponim, oronim, oykonim, hidronim, kosmonim kimi altsistemlərdən ibarət olan qədim türk onomastik leksikası bu günə kimi hərtərəfli və geniş tədqiqat mövzusu olmamışdır. Halbuki onomastik ekskurs olmaqdan türk dillərinin bir sıra tarixi və nəzəri məsələlərinə, həlli vacib olan bəzi müşkül problemlərə aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. Qədim yazılı mənbələrin onomastik layı Orxon-Yenisey və digər abidələrlə, eləcə də müasir türk onomastikası ilə (qədim onomastik leksika müasir obyektlərin

adında öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapmışdır – C.İ.) kifayət qədər dolğun, müqayisəli təhlilə cəlb olunmamışdır. Tarixi onomastikadan bəhs olunan bəzi təhlillər öz-özlüyündə ayrı-ayrı tədqiqatçıların pərakəndə, çox zaman ziddiyyətli mülahizələrindən ibarət olmuş, adətən həmin fikirlər yalnız bu və ya digər xüsusi adın yaranmasının müəyyənlişdirilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Türkologiyada tarixi onomastika problemlərinin öyrənilməsi üçün müxtəlif tarixi mənbələr, yazılı abidələr böyük və zəngin materiallar verə bilər². Onomastik layın əks olunduğu mənbələrə V-VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey kitabələrini, «Oğuznamə»ni, Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərini, o cümlədən də Mahmud Kaşğarının «Divanü-lüğət-it türk» lüğətini aid etmək olar.

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türk dilləri və mədəniyyətinin əvəzsiz tarixi xəzinəsi sayıla bilər. Çünki lüğətdə zaman-zaman türk dünyasının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, siyasi və etnik, sosial və iqtisadi durumu, dini inanc və adətləri öz əksini tapmışdır.

Prof. Tofiq Hacıyevin fikrincə, «Divanü lüğət-it-türk» min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir» (MK, I, 2006, s.7).

Onomastik vahidlərin müasir təsviri bu və ya başqa xüsusi ad sisteminin necə, nə vaxt yaranmasına işıq salmır. Çünki sinxroniya yalnız bir xronoloji parçanı əhatə edir. Buna görə də «müasir materialın tarixi aspektdə izahı lazım gəlir»³.

Bəllidir ki, «müxtəlif dövrlərdə yaranıb dilin tarixinə daxil

¹ Akademik Ağamusa Axundov. Ön söz \ \ Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Respublika konfransının materialları, 25 may 2007, Bakı, 2008, s. 5-6.

² Джанаузаков Т. Дж. К вопросу исторической антропонимии (по материалам древнетюркских памятников) V-VIII вв. III. АОП, Баку, 1990, с. 76-77.

³ Историческая ономастика. М., 1977, с. 3.

olmuş xüsusi adlar – onomastik vahidlər o dövr cəmiyyətinin vəziyyəti, ictimai quruluşu haqqında müəyyən informasiyanı özündə əks etdirmiş olur»⁴.

Prof.Dr. Şükrü Haluk Akalın yazdığı kimi, «türklərin yaşadığı coğrafiyaları tanıdan, şəhərləriylə və yerləşim birimləriylə, dağları, obaları, gölləri və ırmaqları ilə türk coğrafiyasını gözlər önünə sərən, bu günkü bilgilərimizə görə bir türkün cızdığı ilk dünya xəritəsini bizlərə çatdıran ilk türk atlasıdır «Divanü lüğət-it-türk».⁵

Qədim onomastik layın tarixi-etimoloji tədqiqi XI yüzillikdə türk dilində gedən leksik prosesləri izləməyə, bu prosesin etnolinqvistik və ekstralinqvistik tərəflərini aşkarlamağa, tarixi fonetika, leksikologiya, morfologiya, etnonimika, etnotoponimika məsələlərinə işıq salmağa, həmçinin də Qaraxanlıların dövrü və mühitinin, onların etnik tarixinin, etnogenezinin ətraflı elmi şərhinə imkan verir. Tarixi onomastik layın məhz bu cür tədqiqi qədim türk tayfalarının ərazicə yayılma arealını və onların dil xüsusiyyətlərini dəqiq təyin etmək şansı yaradır.

Doğrudan da, «Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində onomastik leksikanın tarixi istiqamətdə araşdırılmasına olan tələb daha da artırılmalıdır» (A.Qurbanov).

Azərbaycanda onomastik leksikanın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri prof. T.Hacıyevin dilçilik görüşlərində aparıcı yerlərdən birinə çevrilmişdir⁶.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı əsasında qədim türk onomastikasının tədqiqi həm türk onomastikasının, həm də ümumilikdə türk dillərinin tarixi və nəzəriyyəsinin kom-

pleks öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ən ümudəsi isə belə tədqiqat XI yüzilliyin türk onomastikasının elmi-nəzəri sistemini yaratmaqda mühüm rol oynaya bilər.

XI əsr türk dünyasının dil, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrinin ən parlaq dövrünü təşkil etməkdədir. Bu dövr haqqında əsas məlumatları Mahmud Kaşğarlının «Divan»ından, Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilik»indən və dövrün digər abidələrindən almaq olur. Qaraxanlı islam dövləti idi. Kaşğar bu dövlətin mərkəzi sayılırdı. Həmin dövlətin şərqdə Koçu dövlətində yaşayan, buddizm dininə sitayiş edən uyğurlarla münasibət və əlaqələri çox da yaxşı olmamışdır. Maraqlı hal budur ki, adları çəkilən əsərlərin meydana gəldiyi dövrdə həmin bölgələrdə bir-birindən mahiyyət etibarilə fərqli görünən iki mədəniyyət və iki ədəbi dil mövcud idi. Kaşğar türklərinin dilinə ərəb-fars elementləri, uyğur türklərinin dilinə isə Çin və sanskrit dillərinə məxsus olan leksik-terminoloji vahidlər daxil olmağa başlayırdı. Bu baxımdan araşdırıcılar sözügedən dövrün əsərlərinin dilini karluk-uyğur; Turfanda formalaşmış «Altun yaruk»un, manixey abidələrinin, uyğur hüquq sənədlərinin dilini haqlı olaraq uyğur-oğuz dilləri qruplarına aid edirlər⁷. Qaraxanlılar dövlətinin toponimik sərvətlərinin mövcudluğunu əks etdirən Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilik» və Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri dövrün eyni ənənələrini davam etdirirdi⁸.

Ramiz Əskər «Divan»ın morfologiyasından bəhs etdiyi dəyərli monoqrafiyasının sonunda («Qeydlər və şərhlər»

⁴ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988, s. 41.

⁵ Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın'ın. Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşğarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk, TDK, Ankara, 2008, c.7.

⁶ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, 156 s.; Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, «Elm», 1983, s. 24-35; Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, «Elm», 1999, 216 s.

⁷ Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. М., 1966, с. 47; Қулиев Ә.А. Қәдим түрк онмәстикәсинин лексик-семәнтәк системәи. Докторлуқ диссертәсийәсинин әвтәреферәти. Бәкә, 2003, s. 44.

⁸ Баскаков Н.А. Роль уйгуро-карлукского литературного языка Караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья. «Советская тюркология», 1970, № 4, с.13.; Әскәров Р.В. Yusif Balasağunlunun «Kutadğu Bilig» poemәsinә әdlәr (Azərbaycan dili ilә müqayisәdә). Namizәdlik диссертәсийәсинин әвтәреферәти. Бәкә, 2004, s.7.

hissəsində) əsərin onomastikası haqqında da (Türk, Oğuz, Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab, Arğular, Balasağun, Barsğan, Basmıllar, Çigillər, Xaqaniyyəliyə, Karluqlar, Tanqutlar, Tübütlər, Xotənlər, Tuxsılar, Kəncəklər, Çomillər, Kaylar, Yabakular, Yəməklər, Tatlar, Bəçənəklər, Uyğurlar, Çaruklar) müfəssəl məlumat vermişdir⁹.

«Dünya elmində ilk dəfə olaraq türk xalqlarını sistemli şəkildə tədqiq edən, türk dillərini qollara bölən şəxs XI yüzillikdə yaşayıb-yaradan, islam dünyasının dahi alimi, dünya türksünaslığının banisi Mahmud Kaşğarlı olub. Bu səbəbdən türkəsilli xalqlara sistemli baxış mərhələlərini dövrəşdirərək onu Kaşğarlı ilə səciyyələndirmək lazımdır»¹⁰. Bu qiymətli əsərdə türk tayfalarının dilləri, onların coğrafi istiqamətləri və elmi bölgüsü daha dəqiq əsaslandırılmışdır¹¹.

Mahmud Kaşğarlıny dünyə türkölogiyasına tanıdan onun məşhur əsəri, «Divanü lüğət-it-türk»dür. Əsər türk dilinin ilk ensiklopediyasıdır¹². M.Kaşğarlı bu əsərini 1072-ci ildə yazmağa başlamış, o dövr türk dünyasını addım-addım doluşaraq xeyli sayda söz və adlar toplamış və 1074-cü ildə onu tamamlamışdır. Əsərin Kaşğarda, yoxsa Bağdadda yazıldığı dəqiq bilinmir.

Ə.A.Quliyev bu xüsusda yazır ki, «Qaraxanlı dövlətinin formalaşmasında karluq və yağma ünsürü güclü mövqeyə malik idi. Qaraxanlı dövlətində meydana çıxan ədəbiyyat Turfan uyğurları arasında yayılmışdı. XIV əsrin sonlarında hər iki dövlət Çağatay ulusunun tərkibinə daxil olduqda sərhədlər aradan qalxdı, islamın təsiri Turfana da (Hamiyə qədər) yayılmağa başladı. Bu zamanlardan etibarən Şərqi Türküstanda tədrisən vahid ədəbi dildən istifadə edilməyə

⁹ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü Lüğət-it-Türk» əsəri. Bakı, 2008, s. 321-327.

¹⁰ Əzizovlu Həsən. Türklüyümüz. Bakı, AzAtaM, 2007, s. 11.

¹¹ Quliyev Yaquət. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində türk dilləri, onların coğrafi və elmi bölgüsü. Elmi axtarışlar. XXXIV, Bakı, Nurlan, 2007, s. 157-162.

¹² Həsənlı Şəbnəm. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası. Tədqiqlər, Bakı, 2006, № 1, s. 6-12.

başlandı. Buradan aydın olur ki, Qaraxanlı türklərinin istifadə etdiyi ədəbi dil Turfan uyğurlarının ədəbi dilindən kifayət qədər fərqlənir. Məhz bunu nəzərə alaraq, Turfan və Qaraxanlı türklərinin onomastikasını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Qaraxanlı türklərinin ədəbi dilinin xüsusiyyətləri M.Kaşğarlıny «Divanü-lüğət-it-türk» və Y.Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» əsərlərində nəzərə çarpır¹³.

Toponimlərlə zəngin Qaraxanlılar dövləti coğrafi baxımdan qərbi və şərqə Qaraxanlılara ayrılırdı. Qərbi Qaraxanlılar dövlətinə ölkənin Mavəra ün-nəhr bölgəsi, Fərqanə vadisinin bir qismi, Zərəfşan çayı üzərindəki Buxara və Səmərqənd, Sır-Dəryanın orta axarında yerləşən Fərab (digər adı: Otrar), həmin çayın yuxarı axarında Əndican şəhərləri, Oş və onun şərqindəki Özkənd (Özçənd) daxil idi. Paytaxt əvvəlcə Özkənd, sonra Səmərqənd olmuş, birinci xaqan bu şəhərlərdə, ikinci xaqan isə Buxarada oturmuşdur.

Şərqi Qaraxanlılar dövlətinə Şaş, yaxud Çaç (sonrakı adı: Daşkənd), onun şərqində Talas, şimalında İsfıcab (Çimkənd), Yeddisu bölgəsi, Fərqanə vadisinin böyük bir qismi, Qaragölə tökülən Kaşğar çayı üzərindəki Ordu-Kənd, yaxud Kaşğar, onun cənubunda Yarkənd, Issik-Kulun qərbindən axan Çu çayının üzərində yerləşən Kuz-Ordu, yaxud Balasağun, onun yaxınlığındakı Qara-Ordu, Balxaş gölüne tökülən İli çayının sahilindəki Almalıq, cənub-şərqdə Cuncariya bozqırları, Alagöl, İrtiş çayı, Təklə-Məkan səhrası, sərhədə yaxın Xotən şəhəri, Hindiquş və Qaraqorum dağları arasındakı Gilgit şəhəri daxil idi. Ölkənin əsas mərkəzi Kaşğar, ikinci mərkəzi gah Balasağun, gah da Talas idi. «Kutadğu bilig» və «Divan» yazılan dövrdə paytaxt Kaşğar idi»¹⁴.

¹³ Həsənlı Şəbnəm. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası. Tədqiqlər, Bakı, 2006, № 1, s. 6-12.

¹⁴ Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003, s. 44.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ında onomastika məsələləri də əsas yerlərdən birini tutur. Məsələn, o, öz əcdadları barədə yazır ki, bizim atalarımız olan bəylərə «Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «Əmir» deyə bilmədikləri üçün əlifba-x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir. «Təkin» sözünə gəlincə, hərfi mənası «qul» olan bu söz xaqanın övladlarına və xanədanın kişi cinsindən olan bütün üzvlərinə verilən ünvanıdır»¹⁵.

Mahmud Kaşğarının onomastik məlumatları içərisində Kaşğari nisbəsi haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. «Mahmud Kaşğarının bir əhli-qələm olaraq Kaşğari nisbəsini qəbul etməsi isə heç də onun mütləq Kaşğarda doğulması demək deyil, burada böyümək, yaşamaq və oxumaq da onun üçün kifayətdir, bir xanədan üzvü kimi ağası olduğu imperiyanın paytaxtının adını daşımaq onun haqqıdır. Hətta kiçik bir şəhər və ya kənddən, sadə ailələrdən çıxmış sənətkarlar da çox vaxt iri və məşhur şəhərlərin adını nisbətə olaraq almışlar»¹⁶.

Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik arealların aşkar olunması üçün qədim şəhər, göl, çay və digər ərazi adlarını xəritəyə köçürmüşdür. O, bu materialları xəritəyə köçürməzdən əvvəl ən müxtəlif mənbələrdən toponimləri toplamış, sistemə salmış və lüğətini hazırlamışdır. Bunun üçün mərhələli prinsiplərdən istifadə etmişdir. Toponimik landşaft çoxalib genişləndiyi üçün böyük coğrafiyaşünas-dilçi müəyyən bir qatı əks etdirən xəritə tərtib etmişdir. Bu xəritədə onomastik layın keçid zonaları, yaxud iki arealın kəsişdiyi yerdə yayılma zonası öz əksini tapmışdır. Toponimlərin ucqar yayılma nöqtələrini birləşdirən izoqlaslar

nümayiş etdirilməklə Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemi ətraflı əks oluna bilmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, M.Kaşğarlı bir toponimçi alim kimi dilçilik coğrafiyası (areal dilçilik) metodundan da istifadə etmiş, toponimik obyektlərin öyrənilməsinin çətinliyini nisbətən aradan qaldırmışdır.

«Divan»da verilmiş dünya xəritəsi ərazi toponimlərini əks etdirdiyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Balaşğun şəhərini mərkəz olaraq qəbul edən, diametri 17,75 sm olan bu xəritədə miqyas tətbiq edilməmiş, paralel və meridianlar göstərilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq onun xəta payı çox azdır. Məsələn, Kaşğarla Yarkəndin arası 8 mm olaraq verilmişdir. Bu isə gerçək məsafəyə (195 km) nisbətə 1: 25.000.000-luq bir miqyasa uyğun gəlir. Burada cəhətlər və coğrafi yönələr, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhrələr və dənizlər təsvir edilmişdir. Xəritədə adı «**ərzi-Azərbaycan**» kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu sərhədləri də öz əksini tapmışdır. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər»¹⁷.

Mahmud Kaşğarlı «Divan»ında onomastik vahidlər «Özəl adlar» adlandırılmışdır. M.Şakir Ülkütaşir bu mövzudan bəhs edərkən yazır, «dil və ağız dərəcələri dışında, «Divan»da toplanan bilgiler arasında, **zamanın türk toponimikasına (yer adlarına)** aid olanlar türk tarixi və mədəniyyəti baxımından önəm daşımaqdadır». İlk öncə Mahmud Kaşğarının böyük səyi, köməyi nəticəsində XI əsr Türk dünyasının coğrafi-toponimik durumu formalaşdırılmışdır. Dolaşdığı ərazilər və yazdığı incələmələr dövrün istifadə etdiyi əsərlərə istinad Kaşğarlı Mahmudun

¹⁵ Dilaçar A. Kutadğu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995, s. 17; Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildə, I (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər), Bakı, «Ozan», 2006, s. 16.

¹⁶ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 22.

¹⁷ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 23.

bəhrələndiyi və şərhini verdiyi onomastik vahidlər və coğrafi məlumatlar ərəb və İran mənbələri ilə də uyğun gəlir. Böyük türkoloq məlumatları qiymətləndirmək və oxucuları inandırmaq məqsədilə «Divan»da yuxarıda qeyd edildiyi kimi ayrıca bir türk xəritəsi də tərtib etməyi unutmamış, ona görə də min illik türk coğrafiyası və toponimikasında öndərlik şərafı Mahmud Kaşğarlıya qismət olmuşdur.

«Divan»ı özbək dilinə tərcümə etmiş S.Mutallibov IV cildin sonunda «Xüsusi adların göstəricisi» adlanan hissəni (s. 387-397) onomastik baxımdan bir neçə qrupda vermişdir: «Xalq, tayfa və nəsil adları» (s. 391-397); «Şəhər və kənd adları» (s. 397-401); «Ölkə, dairə və s. adlar» (s. 401-404); «Dəniz, göl, çay adları» (s. 404-405); «Planet, ulduz və zaman adları» (s. 405)¹⁸.

Mahmud Kaşğarlının nəzərdən keçirdiyi türk yer adlarının tədqiqi elmi-nəzəri baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, Orta Asiyada türk yer adlarının əmələgəlmə və inkişaf tarixini öyrənmək üçün əsas sayıla bilər. Bu ərazi VI-VII əsrlərdə qurulmuş Göytürk dövlətinin əraziləri idi. Bu dövlətdə **balıq, oba, yazı, yurt, yış, yar, kaş** və s. bu kimi ilk coğrafi apelyativlər təşəkkül etməyə başlamış, daha sonralar Göytürk dövlətinin yerini alan Uyğur xanlığında **Türk yer adları sistemi** formalaşmışdır. Müxtəlif dinləri qəbul etsə də, heç bir maneəyə tuş gəlməyən türk xanlığı köçəri həyatdan oturaq həyata keçərkən də türk coğrafiyası və onun toponimikasını, türk toplumunun yer adları sistemini dəyişməyə imkan verməmişdir. Türk adlı yeni şəhərlər salınmışdır, baliqlar törəməyə başlamışdır. İlk yer adı kimi mənşəyi maraqlı doğuran *balıq* sözü, VII əsrdən etibarən türk dövlət və mədəniyyət işləri içərisində yer tutmuş, yeri-

nə və qavranmasına görə xüsusi məna qazanmışdır. Əslində, bu söz (balıq) dövlət idarələrində rəsmən «şəhər, qala» mənasında istifadə olunduğu halda, XI əsr Arğularında (arğu dilində – C.İ.) «camur, balıq (palçıq) anlamında işlənmişdir. Eyni rəmzi söz köçəri türk dairələrində *yurd* sözü ilə dəyişdirilmişdir. Müxtəlif dəyişmələrə məruz qalan türk yer adları sistemi zaman-zaman tayfaların yayılma arealı (məkanı) və miqrasiyası ilə bağlı olduqca zəngin inkişaf yolu keçmişdir.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ındakı yer adları, əsasən, onun tərtib etdiyi xəritədə öz əksini tapanlardır. Bəlli olur ki, bəzi kişi və qadın adları digər obyektlərin adlarına da verilmişdir. Ümumiyyətlə, eyni adın müxtəlif obyektlərə verilməsi o dövrün toponimik vahidləri üçün başlıca xüsusiyyətdir. Məsələn, alimin sözlüyə aldığı *Ayas* kölə qadın adı daha sonrakı yüzilliklərdə *Xarəzm* bölgəsindəki bir qalaya da verilmişdir.

Qaraxanlıların ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzləri Səmərqənd, Buxara, Fərab, Şaş, Balasağun və Kaşğar idi. M.Kaşğarlı həmin adları lüğətində tez-tez çəkməklə müəyyən məsələlər haqqında infomasiya ötürür.

Əski adı Marakanda olan Səmərqənddə irandilli soqlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Şəhərdə xeyli türk də yaşayırdı. Buxara isə qədimdən bəri buddist şəhəri kimi tanınırdı. Hətta şəhərin adı da sanskrit dilində «Vihara», yəni monastır deməkdir. Buxara 710-cu ildə ərəblər tərəfindən işğal edilmiş, Qaraxanlı dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra isə sürətlə türkləşməyə başlamışdır.

Çaç müasir Daşkəndin ən qədim adıdır. Dillərində «ç» səsi olmadığına görə ərəblər onu «Şaş» şəklində yazmışlar. «Şaşkənd» sonralar «Daşkənd»ə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, şəhərin adını Çin qaynaqları «Çö-Çi», «Çö-Şi», yaxud

¹⁸ Махмуд Кашгарий. Түркий сүзлар девони (Девону луготит түрк). Таржймон ва нашрға таъйёрловчи С.М.Муталлибов. Тошкент, т. I, 1960; т. II, 1961; т. III, 1963; т. IV (Индекс), 1967.

sadəcə «Şi» şəklində transkripsiya etmişlər ki, bu da çincə «daş» deməkdir.

Kaşğarın tarixi adı Ordu-kənddir. Bu ad onun paytaxt olmasına işarədir. Qədim Çin mənbələrində şəhərin adı Solek və ya Sorak, çincə transkripsiyası Su-lek, çincə bugünkü adı Sufu, transkripsiyası isə Ku-şa və ya Ka-şadır. İndiki Kaşğar Atadağdan axan Qızılsu çayının qolu olan Tümenin sağ sahilində yerləşir. Əski Kaşğar isə bir qədər uzaqdakı təpə üzərində salınmış, qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Qədim Kaşğarın xarabalıqları hələ də qalır. Mühüm karvan yollarının qovşağında yerləşən bu şəhərin tarixi b. e. ə. 76-cı ildən başlanır.

Balasağun orta əsrlər türk dünyasının ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biridir. Əsası VII əsrdə qoyulmuşdur. İlk adları türkcə «şimaldakı şəhər» mənasına gələn Qara-Ordu, Quz-Ordu, Quz-Balıq, soqdcə eyni mənada Quz-Uluş¹⁹ «şərqdəki şəhər» mənasını verən Kök-Sağun olmuşdur. Monqollar ona Gu-Balıq (guo-monqolca «gözəl» deməkdir) adını vermiş, ərəblər isə Biladi-Sağun (bilad-ərəbcə ölkə, şəhər deməkdir) adlandırmışlar. «Sağun» şəhərinin monqol dilində «qala» mənasına gəldiyi ehtimal edilir²⁰.

Mahmud Kaşğarlı «Divan»da təsvir etdiyi eyni toponimik vahidin etnolinqvistik əsaslarını müəyyənləşdirir, toponimik sistemlərin (alt və üst sistemlər – C.İ.) qarşılıqlı əlaqəsinin tarixini işıqlandırır.

Mahmud Kaşğarlının xəritəsində verilmiş şəhərlər mövsümlə bağlı dəyişdirilirdi. Belə ki, bir məlumata görə Qaraxanlı xanları qışda Kaşğarda, yazda isə Balasağunda

yaşayırdılar. Amma həqiqi paytaxt Kaşğar idi. Elə bu səbəbdən də Kaşğara Ordu-Kənd deyilirdi»²¹.

Mahmud Kaşğarlının dövründə Qaraxanlılar ərazisində təsadüf edilən xüsusi adlar qədim türk onomastik sisteminin mühüm tərkib hissəsini təşkil etməkdədir. Qaraxanlıya məxsus onomastik leksika Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında və Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» kimi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə çoxsaylı boy adları, yer və şəxs adları diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı canlı ensiklopediyadır və o dövrdə təsadüf edilən onomastik vahidlərlə zəngindir²².

Mahmud Kaşğarlı bir coğrafiyaşünas kimi türklərin yaşadıkları şəhər, kənd adlarına, eləcə də dağ, çöl, dərə, göl adlarına öz münasibətini bildirmişdir. O, bu məqsədlə qeyd etmişdir ki, «barəsində yazdığım dağlar, çöllər, dərələr, sular, göllər islam türklərinin ellərində olanlardır. Çünki dillərdə dolaşan bunlardır. Bunları tanınmış olduqları üçün yazdım; tanınmamış olanların bir çoxlarını buraxdım. Müsəlman olmayan türk ellərindən bir çoxunu da yazdım; digərini yazmadım; çünki onları yazmaqda bir fayda yoxdur. Türk dilinə sonradan daxil olan kəlmələri yazdım; kişi və qadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancaq doğru bilinməsi üçün çox istifadə olunanlar, hər kəs tərəfindən tanınan adlar yazıldı» (MK, 1, 24, 28).

Əhməd Cəfəroğlu yazır: «Coğrafiya deyimləri, yer adları, daha çox dövrün bəlli-başlı yerlərinə münhazır olmaq üzərə əsərə alınmışdır. Yer adlarından bəziləri «Divan»a alındığı

²¹ Muhammet Emin Buğra. Şarki Türkistan tarixi. Ankara, 1987, s. 179.

²² Махширов В. Имена древних предков. Алма-Ата, 1977; Şakir M. Ülkütaşır. Büyük türk dilçisi Kaşğarlı Mahmut (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi-Ankara, 1972; Reşad Genç. Kaşğarlı Mahmud'a göre XI yüzyılda türk dünyası. Ankara, 1997; Sümer F. Türk devletleri tarihinde şahıs adları. İstanbul, 1999; Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoferatı. Bakı, 2003.

¹⁹ Arat R.R. Kutadgu Bilig. II. Metin. Ankara, 1979, s. X.

²⁰ Ramiz Əskər. «Kutadğu Bilig». «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2003, s. 16-18.

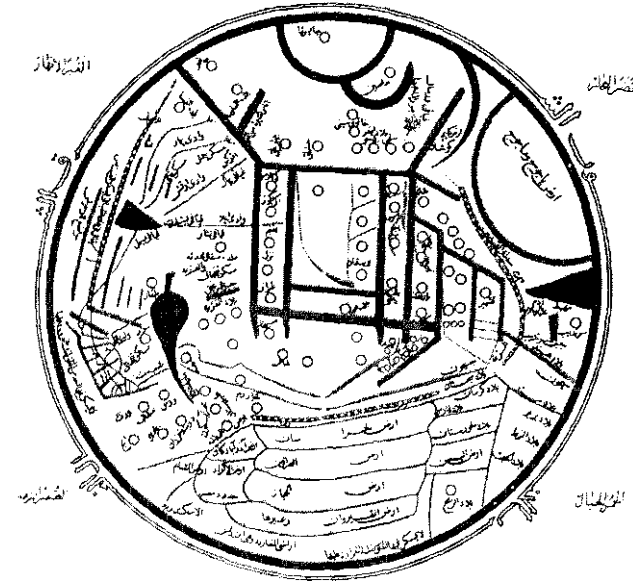
halda, nədənsə xəritədə işarə edilməmişdir»²³.

Ramiz Əskərin tərcüməçilik fəaliyyətindən savayı, mühüm xidmətlərindən biri də Mahmud Kaşğarlının çəkdiyi xəritədəki yer adlarını latın qrafikası ilə verməsidir. Hazırladığı cədvəlin əvvəlində R.Əskər yazır: «Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik» Xəritənin və cədvəlin surətini olduğu kimi veririk:

1.	Çaparka: Yaponiya	37.	Kaşan	73.	Çond
2.	Cafu: Yava	38.	Xocənd	74.	Mankaylak
3.	Ələvilər şəhəri	39.	Səmərqənd	75.	Rus
4.	Çox türk yaşayan bölgə	40.	Balasağun	76.	Sakalibo: slavyanlar
5.	Bəşbək	41.	Barsğan	77.	Vrənk: Firəng
6.	Çanbalıq	42.	Kümi Talas	78.	İmənc
7.	Katun sini	43.	İki oküz	79.	Bəçənak
8.	Uyğur ölkəsi	44.	Yafinç	80.	Xəzərlərin Dərbəndi
9.	Koço	45.	Nəzil	81.	Abisgün: Xəzər dənizi
10.	Sülmi	46.	Tiraz: Talas	82.	Təbəristan
11.	Daşlı-qumlu, susuz yer	47.	İspicab: Çimkənd	83.	Xarəzm
12.	Maçın: Tavğaç	48.	Şaş: Daşkənd	84.	Deyləm
13.	Kuşan	49.	Oğuzların ölkəsi	85.	Səhra
14.	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50.	Qaracüq dağı	86.	Səhra
15.	Səddi-Zülqərneyn	51.	Qıpçaqların məskəni	87.	Ceyhun: Amu-Dərya
16.	Səhra	52.	Macar və oğuz bölgəsi	88.	Sistan
17.	Adəmin ayaq izi	53.	Tatar bozqır	89.	Kırman
18.	Sərəndib: Seylon	54.	İla çayı	90.	Fars
19.	Sərəndib dağı	55.	Başgirt bozqır	91.	Xorasan
20.	Hind ölkəsi	56.	Basmul bozqır	92.	Azərbaycan: Azərbaycan
21.	Seyhun: Sır-Dərya	57.	Bulğar	93.	Bərbər ölkəsi
22.	Sind ölkəsi	58.	Yəmök bozqır	94.	Zat ölkəsi: Çad
23.	Qəznə	59.	Ötükən	95.	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24.	Kaşmır	60.	Ərtiş çayı: İrtuş	96.	Xuzistan
25.	Şançu	61.	Kayların məskəni	97.	Yəmən
26.	Kuça	62.	Çomulların məskəni	98.	İraqeyn: ərəb və əcəm İraqı

27.	Barman	63.	Yamar çayı	99.	Kürd ölkəsi
28.	Uç	64.	Qadınlar şəhəri	100.	Şam: Dəməşq
29.	Koçnkar başı	65.	Səhra	101.	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30.	Cürcan	66.	Nəsnaslar yaşayan yer	102.	Hicaz
31.	Xotən	67.	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103.	Misir
32.	Yarkənd	68.	Yaşayışsız soyuq iqlim	104.	İskəndəriyyə
33.	Kaşğar	69.	Suvar	105.	Kırvan ölkəsi və başqaları
34.	Özənd	70.	Qıpçaqların məskənləri	106.	Yaşayış olmayan isti iqlim
35.	Sovnak	71.	Ətil çayı: Volqa	107.	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36.	Fərqanə	72.	Qıpçaqların bir qolu		Hazırladı: Ramiz Əskər

Xəritədə dənizlər yaşıl, çaylar mavi, şəhərlər sarı, dağlar qırmızı rənglə göstərilmişdir. Balasağun mərkəz olaraq verilmişdir²⁴.

²⁴ Dīvānu luğāt-it-türk. Kaşğarlı Mahmud. Kəbalçı yayınevi, İstanbul, 2005 (Çeviri, uyarılma, düzənləmə Seçkin Erdi, Serap Tuğra Yurtsever), 725 s.

²³ Caferoğlu A. Kaşğarlı Mahmud, İstanbul, 2004, s. 41.

Hicrətin 466-cı ilində (1072-3) yazılmış «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türk dili xəzinələrini qoynunda daşıyan qədim əsərlərimizin ən qiymətliələrindən biridir. Əsər Kaşğarlı Mahmudun Qaraxanlılar zamanında yazdığı Türkcə-Ərəbcə bir sözlükdür. Yazar, əslində Barsğanlıdır. Üç cildlik kitabında M.Kaşğarlı Xaqanlı türkcəsini, Çigilcə və oğuzcanı canlandırma bilmişdir. Kitabın əhəmiyyəti yalnız zəngin sözlük olmağı ilə məhdudlaşmır. Mahmud Kaşğarlı Bizans hüdudundan Çin sərhədlərinə qədər uzanan türk ellərində yaşayan türk qəbilə və tayfalarının ləhcə və dillərindən də nümunələr vermişdir. Kitabda türklərin yaşadığı yerlərə, türk etnoqrafiyasına, onların toplum həyatına, inanclarına dair də məlumatlar tapmaq olur. Əlbəttə, bunların dəyəri çox böyükdür. Ən qədim türk sözləri də «Divan»da yer almışdır; bizə tanış olmayan ədəbi əsərlərdən, qədim dastanlardan, xalq ədəbiyyatından zəngin örnəklər verilmişdir. Əsərdə ərəb ədəbiyyatına arxalanaraq meydana gətirilmiş şeir örnəkləri ilə də rastlaşmaq olur. Bütün bu istiqamətlərdə həmin əsəri mədəniyyət tariximizin ən böyük qaynağı hesab etmək olar.

«Divan» M.Kaşğarlının ikinci əsəridir. Bu əsər XI əsr Orta Asiya türk dünyasının ən sağlam dil və mədəni mirası olması baxımından heç bir vaxt qiymətini itirməyəcəkdir. Qaraxanlılar dövlətinin çevrəsindəki bir çox fərqli şivəyə malik türk boylarının mədəniyyət abidəsi olması etibarını ilə də türk mədəni irsinin ən önəmli qaynaqlarındandır.

M.Kaşğarlının bu əsəri türk dilləri leksikasının XI yüzillikdəki geniş və zənginliyini sübuta yetirir. 7500-ə qədər sözün elmi təhlili verilmiş bu lüğətdə yeri gəldikcə müxtəlif lüğəvi vahidlərin ümumtürk səciyyəsi və tayfa mənsubiyyəti qeyd olunmuşdur. Lüğətdə digər tayfaların dillərinə aid edilən sözlərlə müqayisədə oğuz mənşəli leksik vahidlər üstünlük təşkil edir. Tanınmış dilçi-türkoloq Əmir

Nəcibin statistikasına əsasən «Divan»da 232 söz oğuzlara, 44 söz cigillərə, 42 söz arqulara, 15 söz qıpçaqlara, 10 söz uyğurlara, 25 söz isə oğuzlara və qıpçaqlara (ortaq) aid edilmişdir²⁵.

Ümumiyyətlə, fərqli görünsə də, Brokkelmanın hesablamalarına görə «Divan»da 7.993, Bəsim Atalayın hesablamalarına görə 8.783, Özbəkistan alimlərinin hesablamalarına görə 9.222 söz vardır. Əsərdə 5.147 adın, 3.477 felin olduğu göstərilir²⁶.

Bu sözlər arasında şəxs adlarının türk dövlətləri tarixində oynadığı rolu və həmin adların zəngin struktura, semantikaya malik olduğunu F.Sümer, onun ardınca O.Sertkaya və başqaları əsaslı faktlara söykənərək göstərmişlər²⁷.

Bu əsərdən faydalanaraq müxtəlif istiqamətdə elmi əsərlər yazanlar çoxdur. Qədim türkün xüsusi ad sistemini bu əsərdəki şəxs və yer adlarına istinadən tədqiq də bu baxımdan təbii sayılmalıdır.

Bu əsər yazılarkən türklüyün altın dövrü idi. Həmin dövrdə türklər bir yandan Çin sərhədlərindən - Pekin yaxınlarından, Macarıstana və Avropanın ortalarına, bir yandan da Quzeydəki buzlu dənizlərdən Hindistanın və Ərəbistanın isti dənizlərinə, Sudana və Sakit Okeanın qıyılarına-dək səpələnmiş, hər yerdə qüvvətli hakimiyət qurmuşdular. Türklüyün hökmünün yürüdüldüyü bu geniş bölgələrdə türk dilinin də üstün tutulduğuna, özləri kimi dillərinin seçilib-sayıldığına şübhə yoxdur. Məhz bu dövrdə digər millətlərin də türkcəni öyrənməsi ilə əlaqədar xeyli kitablar yazılmışdır. «Kutadğu-Bilik», İbnü Mühənnanın lüğəti, Məhəmməddağı Qaraqoyunlunun «Fərhang-i-türki»

²⁵ Наджин Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М., 1989, с. 36.

²⁶ Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın. Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşğarlı Mahmud ve Divanı Lügati't-Türk, TDK, Ankara, 2008.

²⁷ Sümer F. Türk devletleri tarihinde şahıs adları. İstanbul, 1999, s. 33; Sertkaya O.F. Gök türk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995.

lüğəti. – Bu gün əldə olanlar bunlardır. Dövrün 20-dən çox kitabı isə, demək olar ki, meydanda yoxdur, itib-batmışdır.

Artıq vurğulandığı kimi bunların içərisində hər yöndən ən önəmli, hər baxımdan ən dəyərli əsər «Divanü lüğət-it-türk» əsəridir. Əhməd Cəfəroğlunun dediyi kimi, Kaşğarlı Divansız, Divanı isə Kaşğarlısız anlamaq imkansızdır. **Şəxsiyyəti əsərini, əsəri isə şəxsiyyətini tamamlamaqdadır.** Ərəbə türk dilini öyrətmək üçün bir filoloq, türk dünyasını olduğu kimi tanımaq istəyi ilə hərəkət etmişdir²⁸.

Əsərin əsas mənası – **Türk dilləri Kamusu** deməkdir; bu kitab ən qiymətli şeylərdən də dəyərlidir; bilik dünyası bu kitaba çox önəm verməkdə və bu kitabı çox bəyənməkdədir. Qədim əsərlərin heç biri bu əsər qədər əhəmiyyət qazanmamışdır. O dövrün dil durumunu, tarixini, ədəbiyyatını, insanların yaşayış tərzini, düşüncəsini, eyni zamanda coğrafi durumu öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Ona görə də bunun qədər əlverişli bir əsər yoxdur. Türk dünyası Kaşğarlı Mahmudun adını hər zaman hörmətlə yad edəcəkdir.

«M.Kaşğarlının lüğəti məzmun etibarilə çox zəngindir. Burada türk dillərinə məxsus sözlər və onların semantikasına aid dolğun və əhatəli məlumatlar verilmişdir. Sözlər qeydə alınanda və onun elmi şərhini verilərkən həmin leksik vahidin hansı dilə mənsub olduğu və necə işləndiyi göstərilir. Lüğətə daxil edilmiş bütün sözlər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir»²⁹.

«Divan»da 40-a yaxın dil və ləhcə illüstrasiya olunmuşdur. Sözlərin hansı tayfalara mənsub olduğu göstərilməklə türk dillərinin leksikasına, qrammatik quruluşuna, türklərin hansı coğrafi ərazilərdə məskunlaşmasına dair verilən nadir məlumatlar bu dillərin tarixi inkişaf yolunu, tarixi qram-

matikasını tərtib etmək baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıyır³⁰.

Mahmud Kaşğarlı böyük əziyyətlərə qatlaşaraq türk dünyasını qarış-qarış gəzmiş, dolaşmış, türkün keçmişini indiyə gətirib çıxara bilmişdir: «Türklərin həməən təkmil el-lərini, obalarını, bozkırlarını (çöllərini) qarış-qarış gəzdim, dolaşdım. Türk, Türkmən, Oğuz, Çiğil, Yağma, Qırğız boy-larının dillərini və qafiyələrini, tamamən zehnimdə nəqş etdim ki, hər tayfanın şivəsi ən mükəmməl bir surətdə or-taya çıxmışdır».

Səmimiyyət dolu bu ifadə tərzini, hər şeydən öncə, M.Kaşğarlının qələmə aldığı mövzuya bəslədiyi inancdan, məhəbbətdən, istəkdən doğmuşdur.

Özünün qeyd etdiyi kimi, Mahmud Kaşğarlı lüğətdə ona məlum olan xüsusi adların hamısından bəhs etməmiş, daha doğrusu, bunu lazım bilməmişdir.

Bu mövzunun tədqiqi tarixi ilə bağlı demək olar ki, Azərbaycanca toponimika sahəsində aparılmış əksər tədqiqat-larda Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında xüsusi leksikaya da müraciət edilmiş, ondan istinad nöqtəsi kimi istifadə olunmuşdur³¹.

Mahmud Kaşğarlı «**ərdəmin başı dildir**» demişdir. Prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu «Dilimizin ustaları» başlıqlı yazılarında bu əsəri çoxqatlı əsər adlandırır. Burada sözün və xalqın tarixi, dünyagörüşü, zamanın çoxrəngli mənzərəsi öz əksini tapmışdır... Hər sözün qarşısında onun mənası verilmiş və müxtəlif mətnlərdə həmin sözün fəaliyyəti, məna incəlikləri aşkarlanmışdır. Sözün həyatını, sözün diriliyini, sözün sehrini verən M.Kaşğarlı mətnləri,

²⁸ Sadıqova Sayab. M. Kaşğarının «Divanü-lüğət-it-Türk» əsərinin tədqiqi. «Ədəbiyyat qəzeti», 9 yanvar 2009-cu il.

³¹ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983; Кулиева Л. Заметки о семантике Азербайджанских антропонимов. Баку, 1982; Тапирвердиев Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996; Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002.

²⁸ Cəfəroğlu A. Kaşğarlı Mahmud. İstanbul, 2004, s. 10, 11.

²⁹ Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. I h., Pedaqoji institut üçün dərslik. Bakı, «Maarif», 1989, s. 98.

mütəxəssislərin fikrincə, kökü eramızdan əvvəllərə gedib çıxan el ədəbiyyatı örnəkləridir³².

Ə.Quliyevin doktorluq dissertasiyasında Orxon-Yenisey abidələrinin, Turfan uyğurlarının ad sistemi ilə yanaşı, Qaraxanlı türklərinin də onomastik sistemi ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatçı-alimin dissertasiyasının IV fəslə Qaraxanlı türklərinin onomastik sistemi adlanır³³. Ümumiyyətlə Azərbaycanda qədim türk onomastikasını Ə.Amanoğlu (Quliyev) qədər geniş öyrənən olmamışdır³⁴.

N.Xudiyev Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafından bəhs olunan monoqrafiyasında Mahmud Kaşğarlının lüğətindən də yetərincə istifadə etmişdir³⁵.

Ç.Hüseynzadə tarixi antroponimləri ərəb mənbələrinə istinadən öyrənərkən XI yüzilliyin ad sistemini də bütövlükdə təhlil etmişdir. Müəllif türk mənşəli titulların funksiyası və onların əsl antroponimlərin yaranmasındakı mövqeyini daha əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir.³⁶

A.Rəhimov «Divan»ın lüğət tərkibinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirini namizədlük dissertasiyasında güclü dəlillər əsasında müəyyənləşdirmişdir³⁷.

Əsas istiqamətini Dədə Qorqudun onomastikasına yönəldən Tanrıverdi Əzizxan müqayisələrini çox zaman Mah-

mud Kaşğarlı «Divan»ı əsasında qurur, elmi baxımdan gerçək tarixi nəticələr əldə edir. O, türk mənşəli antroponimlərin türkologiyada tədqiqi tarixini ardıcıl izləmiş, bir sıra türkoloqlar kimi, M.Kaşğarlının «Divan»ındakı antroponimləri araşdırmış, bu sahədə V.Maxpirovun tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirmişdir. V.Maxpirov M.Kaşğarlının «Divanü lüğət it-türk» əsərindəki 105 antroponim, 72 etnonim və 115 toponimi lingvistik tədqiqata cəlb etmişdir. Müəllifə qədər V.Bartold, V.Atalay, S.Mutallibov və başqaları M.Kaşğarlının «Divan»ındakı bəzi onomastik vahidlərə münasibət bildirmişlər. Lakin V.Maxpirov «Divan»dakı onomastik vahidləri ilk dəfə olaraq kompleks və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Onun əsərində antroponim, etnonim və toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Ə.Tanrıverdi V.Maxpirova istinad edərək «Divan»da müşahidə edilən antroponimik vahidlərin 70 faizinin türk, qalanlarının isə şərq mənşəli olduğunu vurğulayır. Qədim türk mənbələrindəki antroponimik vahidlərə daha çox diqqət yetirən V.Maxpirov «Manas», M.Kaşğarlının «Divan»ı, Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu Bilik» əsərlərindəki antroponimik vahidlər və onların mənşəyi barədə statistik hesablamalar aparmışdır. Müəllif göstərir ki, «Kutadqu Bilik»dəki 32 antroponimdən 21-i ərəb və fars mənşəlidirsə, M.Kaşğarlının «Divan»ındakı antroponimlərin çoxu türk mənşəlidir. Müəllif hər üç mənbədəki antroponimik vahidləri leksik-semantik və qrammatik baxımdan tədqiq etmişdir.³⁸

Ə.Tanrıverdi «Dədə Qorqud kitabı» və Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında işlənmiş etnonim və antroponimlərin oxşarlığını da müəyyənləşdirmişdir. O, aşağıdakı kimi ümumiləşmə aparmışdır:

³² Kamil Vəli Nərimanoğlu. Mahmud Kaşğarlı. Özümlük, sözümlük. «Çinar-Çap», Bakı, 2005, s. 359-367.

³³ Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003, s. 44-48; Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, ADRU nəşri, 1992; Quliyev Ə.A. Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. Bakı, Bakı Universiteti nəşri, 1993; Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinə aid materiallar (Prof. N. Xudiyevlə birlikdə). Bakı, ADPU nəşri, 1993; Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, «Elm», 1999; Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə, Bakı, «Elm», 2001; Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II hissə, Bakı, «Elm», 2001.

³⁴ Amanoğlu E. Eski türk onomastigi üzerine. III uluslararası Türk dili kurultayı, Ankara, 1999, s. 116.

³⁵ Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Azərneşr, 2005.

³⁶ Гусейнзаде Ч.М. Тюркская антропонимия в средневековых арабоязычных письменных памятниках до XIII в. АҚД, Баку, 1988.

³⁷ Rəhimov A. Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. ND, Bakı, 1985, 172 s.

³⁸ Tanrıverdi Ə. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil möcüzəsi. Bakı, «Nurlan», 2008, 184 s.; Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı, «Elm», 1999, 157 s.; Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası. Bakı, «Nurlan», 2007, 456 s.; Tanrıverdi Ə. XVI əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, 119 s.

1) «Divan»da etnonim, «Kitab»da antroponim kimi işlənən vahidlər: Bayandur (iyirmi iki oğuz boyundan biri), bügdüz (iyirmi iki oğuz boyundan biri), kıpçak (türklərin böyük bir qolu) (M.Kaşğarlı. Divanü lüğət-it-türk. Bakı, 2006). «Divan»da müşahidə olunan bu tip etnonimlərin hər biri «Kitab»da antroponim funksiyasındadır: Qamğan oğlu Bayındır, Bıgı qanlı Bəgdüz Əmən, Qıpçaq Məlik.

2) Hər iki mənbədə etnonim kimi işlənən vahidlər: «Kitab»da - balqar, bayat, oğuz, tatar...; «Divan»da bulğar, bayat, oğuz, tatar...

3) «Divan»da etnonim, «Kitab»da mürəkkəb quruluşlu antroponim komponentlərindən biri kimi işlənən vahidlər: «Divan»da - kınık, bəçənək, «Kitab»da - Qırxqınuq, Baybican (bican-bəçənək, becənə).

4) Hər iki mənbədə antroponim kimi işlənən vahidlər: «Kitab»da - Arslan (Qara Arslan Məlik), Qanlı (Qanlı Qoca oğlu Qanturalı) və s.

5) «Kitab»da apelyativ, həm də antroponim kimi işlənən vahidlərin «Divan»da yalnız apelyativ kimi çıxış etməsi. «Kitab»da - budaq, buğa, qısır, «Divan»da butak, boka, kısır.

6) «Kitab»da antroponim, «Divan»da isə yalnız apelyativ kimi işlənən vahidlər: «Kitab»da - Burla (Boyu uzun Burla xatun); «Divan»da - bur (xoş ətri gəlmək). Beləliklə, «Divan»dakı etnonimlərin bir hissəsi «Kitab»da antroponim funksiyasındadır. Arslan, Selcuk, Qanlı kimi antroponimlərə də hər iki abidədə rast gəlinir.

Bu müqayisədən sonra Ə.Tanrıverdi həmin istiqamətdə tədqiqatın aparılmasını zəruri sayır: hər iki mənbənin təkcə etnonim və antroponimlər sistemi yox, bütövlükdə onomas-

tik sistemi tarixi-lingvistik prizmadan tədqiq olunmalıdır.³⁹

Orxon-Yenisey abidələrindəki şəxs adlarını öyrənən V.Yunusova yeri gəldikcə onları Mahmud Kaşğarlının lüğətindəki adlarla qarşılaşdırmışdır⁴⁰.

S.Əliyevanın «Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər» kitabında V-VIII əsrlərdə türklərin yaratdığı ümumtürk toponimləri bəzən sonrakı dövrlərin (XI əsr) toponimləri ilə müqayisə edilmiş, onların tarixi inkişaf prosesi izlənilmişdir⁴¹.

Özbək dilçisi X.Xasanov «Divan»dakı toponimləri Orxon-Yenisey abidələrindəki coğrafi adlarla qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir⁴². Amma bu, səthi xarakter daşımışdır.

Qeyd edək ki, türk onomastikasından bəhs olunan hər bir monoqrafik səciyyəli əsərdə Mahmud Kaşğarlının əsərindəki şəxs və yer adları da misal göstərilmiş, bəzi müqayisələr aparılmışdır⁴³.

O.Qarayev «Историко-географические данные, общие Махмуда Кашгари» adlı məqaləsində «Divan»dakı aşağıdakı qruplarda verilmiş coğrafi adların Qırğızıstanın Tyan-Şan və Semireçiya rayonu ərazilərində qaldığını göstərmişdir:

³⁹ Tanrıverdi Əzizxan. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil möcüzəsi. Bakı, 2008, s. 164-165, 173.

⁴⁰ Yunusova V.R. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Namizadlik dissertasiyasının avtorreferatı, Bakı, 1999, 29 s.

⁴¹ Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, «Elm», 2003, 152 s.

⁴² Xasanov X. Цейный источник по топонимике Средней и Центральной Азии. «Топонимика Востока». М., 1962; Xasanov X. «Диван» Махмуда Кашгари и Топонимика Азии. «Советская порколония», Баку, 1972, №1, с. 152.

⁴³ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии. АКД, Нукус, 1966; Атаниязов С. Туркменистоннинг топонимияси. Аншабад, 1981; Губаева С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской области. АКД, М., 1973; История топонимии в СССР. М., 1967; Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов, 1982; Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области. АКД, Ташкент, 1984; Нафасов Т. Янубий Узбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. Спецкурс, Тошкент, 1985; Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. АКД, М., 1973; Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984; Этническая ономастика. М. «Наука», 1985; Этнонимы. М., «Наука», 1970; Кораев С. Топонимика. Тошкент, 1970; Кораев С. Этнонимика. Тошкент, 1979.

1. Ərazi adları: Otukan, Yafqu, Art, Kumi Talas, Zanbi Art, Aruk Turuk, Ak Say, Ala, Arqu, Konqut, Kabuş, Toruq Art Tiz, Kavak Art, Bedel Art, Çaqla, Minqlok, Barxan, Balasaqunskie qori, Tokirka, Bakirliq, Tavusqan Oquz, Karqalix, Kara Yılqa, Kıfçak, Ak Terek, İla, Siqin Samur və s.

2. Şəhər və qışlaq adları: Ulur Talas, Kemi Talas, Kosan-Kuça, Uç, Balasaqun-Kuz, Uluş Kuz Ordu, Alluk, Ordu, Tartuk, Yavqu, Balu, Koja, Kamlanşu, Yafinq, Kuçanar Başı, Kanjak Senir, Sulmi, Janbalık, Başbalık, Yanibalık, Bukir, Kizil Oz, Uzqend, Yaqma və s.

3. Göl və çay adları: Yulduz kol, Korun kol, Azqirak suu, İsık kol, Sizin kol, Kaz suu, Uluq Kaykan, Kiciq Kankan, Tarin kol, Ay kol, Yabaku suu, İli⁴⁴.

Ə.Amanoğlu «Divan»dakı şəxs adları haqqında ayrıca məqalə çap etdirmiş, sonda 110 adın lüğətini vermişdir⁴⁵.

İ.Kazımovun «XI yüzilliyin türk onomastikasının formal təsviri» adlı məqaləsində M.Kaşğarlının «Divan»ındakı onomastik faktlara müraciət olunmuşdur⁴⁶.

İ.Kazımov Türkiyənin Rizə şəhərində «Uluslararası Kaşğarlı Mahmud Simpozyumu»nda da (17-19 oktyabr 2008) iştirak etmiş və orada «Arqu dili, adı və etimologiyası» mövzusunda çıxış etmişdir⁴⁷.

Azərbaycan dilçisi A.Bağirov həmin simpozyumda «Mahmud Kaşğarlının «Divan»ındakı Oğuz boy adlarının Naxçıvandakı izləri» adlı maraqlı elmi məruzə ilə çıxış etmişdir⁴⁸.

⁴⁴ Караев О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгарли (По Тяньшанию и Семеречью) «Советская тюркология», 1972, №1, с. 111-113.

⁴⁵ Dr. Ebülfez Kulu Amanoğlu. «Divanü lüğat-it Türk»deki kişi adları üzerine. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 15, Erzurum, 2000, s. 5-13.

⁴⁶ Kazımov İ.B. XI yüzilliyin türk onomastikasının formal təsviri. «Müasir dilçiliyin problemləri». Beynəlxalq Elmi Konfrans «18-19 may 2005-ci il», Bakı, 2005, s. 125-126.

⁴⁷ Kazımov İ. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında Arqu adı və onun etimologiyası. ULUSLARARASI KAŞGARLI MAHMUD SEMPOZYUMU, Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla, RİZE ÜNİVERSİTESİ, 17-19 Ekim 2008, Rize, Türkiyə.

⁴⁸ Bağirov A. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ındakı Oğuz boy adlarının Naxçıvandakı izləri. ULUSLARARASI KAŞGARLI MAHMUD SEMPOZYUMU, Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla, RİZE ÜNİVERSİTESİ, 17-19 Ekim 2008, Rize, Türkiyə.

Orta Asiya respublikalarında – Türkmənistanda, Qazaxıstanda Mahmud Kaşğarlı lüğəti toponimik material kimi, demək olar ki, türkmən toponimçilərinin istifadə etdiyi əsas mənbə olmuşdur.⁴⁹

Beləliklə, «Divanü lüğat-it-türk» tarixi onomastik vahidlərin toplandığı böyük bir xəzinədir; onun üzərində bir çox alimlərin tədqiqat aparması heç də yetərli ola bilməz. Bəsim Atalayın qeyd etdiyi kimi, «Divan»ın üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışacaq və hər tədqiqat aparan yeni bir cövhər əldə edəcək. Xüsusən də «Divan»da şəxs və ərazi adları ayrıca bir tədqiqat tələb edir, araşdırıcısını gözləyir (MK, I, 32).

⁴⁹ Ахаллы С. Махмуд Кашгарынын сюзлери ве тиркмен дили. Ашгабат, 1958; Аганиязов С. Топонимика юго-восточного Турменистана. АҚД, Ашхабад, 1966; Abdiraxmanov A. Казахстандын йер-су аттары. Алматы, 1959.

«DİVAN»DAKI ONOMASTİK LEKSİKANIN TƏDQIQINDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Biz bu gün informasiya cəmiyyətində yaşayırıq. İndi informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolun bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur. Texnika, elm, texnologiya çox sürətlə inkişaf edir və Azərbaycan da bu inkişafda öz yerini tapmalı, xüsusi mövqe qazanmalıdır.

XX yüzilliyin son onilliyində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları Azərbaycan cəmiyyətinin də inkişaf və tərəqqisinə təsir göstərən başlıca faktorlardan birinə çevrilmişdir. Bu texnologiyaların təsir dairəsi elm sahələrini də əhatə etməkdədir. Təqdirəlayiq haldır ki, son illər Azərbaycan Respublikası da informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi üstünlüklərdən faydalanır. İnformasiya texnologiyalarının yeni bir sahəsi internetdir. İnternet vasitəsilə ayrı-ayrı elm sahələrinə aid informasiyalar yayılır. Azərbaycan elmində belə bir boşluq mövcuddur ki, hələ də elmi tədqiqat əsərlərinin, dissertasiyaların yayılmasında informasiya texnologiyalarından yetərinə yararlanılmır. Xarici təcrübədə internet məkanında elektoron universitetləri, tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərdiyi halda, bizdə hələ də mövcud olan bu qurumlar internetə çıxıb bilməmişdir.

2003-2012-ci illəri əhatə edən «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya»da informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətləri sırasında global informasiya mühitinin yaradılması, İKT-dən (İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları) kütləvi istifadə edilməsi sosial və iqtisadi sahələrin yeni formalarının yaradılması, təhsil sisteminin

təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq, regional və milli səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanlarının genişləndirilməsi hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artırılması xüsusiyyətləri sırasına aid edilmişdir.

İKT-nin tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına kömək edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması, elmi potensialın artırılması üçün tutarlı vasitədir.

İnformasiya mühiti geniş anlayışdır. Bu mühitdə elmi tədqiqat əsərlərinin yerləşməsi qaçılmaz faktdır. İnformasiya mühitində, fikrimizcə, xalq kütləsi, elmi ictimaiyyət üçün gərəkli olan, aktual sayılan problemlər öz əksini tapmalıdır. Belə mühüm problemlərdən biri onomastikadır. Onomastika xalqın tarixi ilə, indisi ilə çox yaxından bağlıdır. Bu gün insanların xüsusi adların tarixinə dair marağı, həmin adların mənşəyini, mənasını öyrənməyə can atması bir daha sübut edir ki, bu sahədə global informasiya mühiti yaradılmalıdır. Elmi tədqiqatlardan bəhrələnmələrin yeni formaları tapılmalıdır. Bu sahədə bilik bazarı yaradılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Bu zaman ümumi elm və mədəniyyət səviyyəsi yüksələ bilər. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi Azərbaycan alimlərinin intellektual və elmi potensialının inkişafının başlıca göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir.

İndi elmi tədqiqatlar sahəsində informasiya resursları formalaşmaqdadır. Elmi ictimaiyyətə internet vasitəsilə geniş bilgiler ötürülür. İnternetdə məlumatların ötürülmə şəbəkələri yaradılmışdır.

Vebsaytda qədim toponimlərin, xüsusən də Mahmud

Kaşğarlının «Divan»-ındakı onomastik vahidlərin interpretasiyası verilə, bibliografik bazası yaradıla bilər. Bazanın strukturu tarixi onomastik vahidlərin bir sıra tipik xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir (Onomastik vahidin qrammatik əlamətlərini, semantik komponentlərini, obyektin fiziki cəhətlərini, ən mühüm xüsusiyyətini, onomastik vahidin tarixi haqqında məlumatı). Ümumiyyətlə, onomastik leksikanın dildənkənar və dildaxili xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumatları saytda yerləşdirilə bilər. Burada toponimin morfoloji-sintaktik strukturu, semantikasi, komponentləri və s. öz əksini tapır. Dildənkənar məlumatlara toponimin motivləşməsi, xalq etimologiyası və s. aiddir.

Toponimlərin, ilk növbədə, spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunmalıdır. Müasir ümumi informasiyada toponimin rolu, mənası coğrafi obyektin identifikatoru, yəni məkan və oriyentasiyası təqdim olunur. Toponimin yaranma dövrü xalqın mentalitetini, etnosun mənşəyini əks etdirir. Toponimin semantik, qrammatik, funksional və ərazi xüsusiyyətləri informasiya texnologiyaları vasitəsilə çatdırılmalıdır.

Toponimlər xalq təfəkkürünün məhsuludur, insanın maddi və mənəvi həyatını hərtərəfli nümayiş etdirir. Sivilizasiyaların dəyişməsi də toponimlərlə müşayiət olunur. Qədim türk toponimləri onların maddi-mənəvi mədəniyyətini, ayrı-ayrı tayfa birliklərinin özünəməxsus dünyagörüşünü əks etdirir. Toponimlər coğrafi obyekt adlanaraq motivləşir. Motivləşmə problemi – bu problem ad verənin – nominatorun psixoloji durumundan, xalqın oriyentasiyasından asılıdır. Sözügedən toponimik vahidlərdə türklərin mədəni tərəfi, dünyabaxışı və dünyagörüşü əhatə olunub.

«Təbiətdə dil baxımından təmiz təbii zona yoxdur. Tarixi inkişaf prosesində növbəti toponim dalğası əvvəlki dövrü də əhatə edir, bunun nəticəsində isə toponimlərin tarixi qatları meydana gəlir. Adların yeni dalğası, bir qayda olaraq

toponimlərin hazır qəlibinə daxil olur. Burada sonrakı dalğanın dilinin hansı dərəcədə, toponimikası mənimsənilən dildən fərqləndiyi şəraitin böyük əhəmiyyəti var»⁵⁰.

Toponimin əsas spesifikasiyası onun leksik vahid olmasıdır. Toponimlər dilin leksikasının xüsusi bir hissəsidir. Bu lay apelyativ leksikadan müəyyən qədər fərqlənir. Toponimlərdə ünvan funksiyası güclüdür. Adətən toponimlər apelyativ leksika ilə əlaqədardır. Toponimlər obyektləri ayırır, fərqləndirir. Məşhur toponimçi A.Popov yazır: «Toponimikası daha müfəssəl şəkildə aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar: bu – coğrafi adların toplanması, onların mənşəyi, dəyişməsi, tarix səhnəsini tərk etməsi və digər yerli adlarla əvəz edilməsi ilə məşğul olur»⁵¹.

Bəzi tədqiqatçılar toponimikası monopoliya çərçivəsində öyrənmək istəyirlər, amma toponimikası leksikanın tərkib hissəsi kimi tədqiq etmək lazımdır. Sadə bir fakt olaraq, toponimikası dil hadisəsi kimi öyrənmək lazım gəlir. Onomastika (onun toponimik hissəsi) dilçilik qanunlarından kənar formalaşmış, bu baxımdan, onun qanunauyğunluqlarını birinci növbədə linqvistik baxımdan tədqiq etmək lazımdır.

Toponimin əsas funksiyası – fərdiləşdirmə, obyektlərin identifikasiyasıdır. Ünvanlaşma – indivudal – fərdi funksiya toponimin situativ cəhətidir.

Toponimik elmdə çoxlu sayda əsas materiallardan istifadə olunur. Toponimika elminin tədqiqində hesablama texnikasından istifadə olunur. Kompüterlər vasitəsilə Mahmud Kaşğarlının «Divan»-ındakı toponimlər yığcam şəkildə etibarlı yerdə saxlanılır. Saxlanılmış toponimlər analiz olunur və informasiya mənbələrinə ötürülür. Tədqiqat burada səviyyəyə yeniləşir.

⁵⁰ Керн Г.М., Вдовичкин В.Т. Информационные технологии в исследовании топонимии // «Вопросы языкознания», 2005, № 3, с. 103.

⁵¹ Попов А.И. Непочатый источник истории Карелии (Карельская топонимика) Родные селуцу имена (Ономастика Карелии). Петрозаводск, 1993, с. 29.

Mahmud Kaşğarlı'nın «Divan»ındaki toponimlərin kompüterləşdirilməsi indiki halda mühüm məsələlərdən sayıla bilər. İnformasiya texnologiyaları toponimlərin tədqiqi üçün yeni imkanlar açır. Toponim haqqında burada maksimal məlumat verilir. Hər bir toponimin obyekt, digər regionlardakı oxşar formaları internetə ötürülür. Kompüterlərin müasir texniki imkanları çox böyük sayda materialları təkmilləşdirməyə yol verir. Xüsusən də dil materiallarının struktur təşkili, dil vahidlərinin tərkibi və aralarındakı münasibətləri, onların keyfiyyət və kəmiyyətini meydana (aşkara) çıxarır. Burada İ.Kantın bir aforizmi yada düşür: «Hər bir elmdə bir sıra həqiqət, həqiqətə uyğunluq, bir çox riyazi düzgünlük, aydınlıq vardır».

Kompüter texnologiyaları uyğunlaşdırılır, tətbiq edilir, toponimlər mövcud olur, substrat (etimolojisi olmayan) toponimlər daxil edilir. Hər bir toponimin oxşarlıq prinsipinə görə fonetik cəhətdən zahiri görünüşü «izah və şərh olunur». Əksər substrat toponimlər tədqiqat sferasından kənardadır.

«Kompüter texnologiyası mövcud məlumatlar bazasını yeni materiallarla üzvi şəkildə doldurmaq, o cümlədən məlumat bazasının strukturunu məlum dərəcədə korrekt etmək (dəqiqləşdirmək) imkanı yaradır. Beləliklə, toponimlərin araşdırılmasının metodikasında regionun toplanmış bütün toponimlərini ardıcıl şəkildə analiz etməyə və onu digər regionların toponimləri ilə müqayisə etməyə imkan verən sistem meydana gəlir»⁵².

Toponim kompüterin bankında yerləşdirilir. O, kompüter texnologiyası əsasında tədqiq olunur. Bu sahədə bir sıra işlər məlumdur: «Rusiyanın Avropa şimalının toponimlərinin

bankı: TORIS»⁵³; «Toponimlərin araşdırılmasında kompüter texnologiyasının tətbiqi»⁵⁴.

Toponimik material fonetik, morfoloji və semantik struktur prinsipi üzrə verilir. Hər bir toponim sadə, düzəltmə və mürəkkəb, eləcə də söz birləşməsi formasında funksionallaşır. **Sadə toponimdə apelyativ axtarmaq olur, onlar öz semantikasını saxlayır.** Bu cür toponimlərin etimologiyasını asan və tez anlamaq olur.

İnternetdə toponimin 4 xüsusiyyəti verilir: 1) qrafik, 1) struktur, 3) semantik, 4) coğrafi.

Toponimin qrafik əlaməti zəncirvari simvollar, hərflərdən ibarət olub, sözün səs cildinə uyğun gəlir. Bu əlamət eynitipli fonetik quruluşda olur.

Toponimin struktur əlaməti onun tipoloji sistemi ilə təyin olunur. Toponimin quruluşu isə dildaxili faktorlarla əlaqədardır.

Toponimin semantik əlaməti leksik mənalar əsasında meydana çıxır. Toponimin semantikasi ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır. Toponimin semantikasına əhatə olunan mühit (landşaft; onun bitki və heyvanat aləmi), insanların təsərrüfat həyatı, onların kosmoqonik təsəvvürləri və estetik dəyərləri aiddir. Daha sonra toponimin semantikasında, demək olar ki, insanların tarixə baxışı da əhatə edilir. Bu cəhətlərinə görə, yəni semantik prinsiplərə görə Mahmud Kaşğarlı'nın «Divan»ındaki toponimləri internet səhifələrində iki qrupda birləşdirmək təklif olunur: 1) obyektin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin əksi, 2) insanın praktik fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olanlar.

«Divan»dakı toponimlər paradigma etibarilə bir neçə

⁵² Керт Г.М., Вдовицын В.Т. Информационные технологии в исследовании топонимии // «Вопросы языкознания», 2005, № 3, с. 106.

⁵³ Керт Г.М., Вдовицын В.Т. Информационные технологии в исследовании топонимии // «Вопросы языкознания», 2005, № 3.

⁵⁴ Керт Г. М. Применение компьютерных технологий в исследовании топонимии (прибалтийско-финская, русская). Петрозаводск. 2002.

hissədən ibarətdir. Bu hissələr internet səhifələrində təsvir olunan toponimin morfoloji-sintaktik hissələrini üzə çıxarır. Bu hissə bir apelyativ struktur elementdən ibarətdir. Bunlar toponimin semantik komponentlərindən asılıdır. Morfemlər arasında intensiv hədd-hüdəd gözlənilməlidir.

I FƏSİL

TARİXİ ANTROPONİMİK VƏ ETNONİMİK LEKSİKA

Qədim türk dillərinin lüğət tərkibində xüsusi sosial və linqvistik cəhətləri ilə fərqlənən antroponimlər xalq yaradıcılığının məhsulu olub, cəmiyyətin hər bir üzvünə kollektiv tərəfindən verilir.

«Bütün dövrlərdə və bütün sivilizasiyalarda insanlar şəxsi adlara malik olublar. Şəxsi ad, ayrıca götürülmüş insanla ünsiyyətə girmək və onun haqqında başqaları ilə söhbət apara bilmək üçün onu fərdi qaydada göstərməyə, nişan verməyə xidmət edən xüsusi sözdür».⁵⁵

Tarixi antroponimlər o dövrün türk tayfalarının «dünyagörüşü, mədəni - bilik səviyyəsi, istək və arzusu, xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsi, təbiət, cəmiyyət və kainat haqqındakı təsəvvürləri, milli psixologiyası, məişət və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış»⁵⁶ və bu proses zaman-zaman davam etməkdədir.

Antroponimik leksika türk dillərinin yazıyaqədərki izlərini özündə qoruyub saxlayaraq xalqın tarixi inkişafının mərhələlərini tam əks etdirir.

«Tarixən məlum olan bütün dövrlərdə insan cəmiyyətində üzvlər şəxsi adlarsız keçinməyiblər. Buna görə də yeni doğulan uşağa ad qoyma qədim tarixə malikdir».⁵⁷

Türk dillərinin antroponimikası həm tarixi, həm də müasir baxımdan dəfələrlə tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu sahədə xeyli sayda namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır.⁵⁸

⁵⁵ Суслова А.В., Сулперенская А. В. О русских именах. Л., 1991, с. 4.

⁵⁶ Раşayev А.; Bəşirova А. Azərbaycan şəxс adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2003, s. 3.

⁵⁷ Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, с. 3.

⁵⁸ Жанұзақов Т. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1960; Жанұзақов Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1976; Бегмагов Э. Антропонимика узбекского

Antroponimlərin əsas funksional-nominativ əlamətlərindən biri onların müəyyən statusa malik olmasıdır. V.Maxpirov qədim türk antroponimik sistemində cəmiyyət üzvlərinin, xüsusilə onun yüksək aristokrat təbəqəsinin çoxadlılığının, ictimai-siyasi sistemlə onun mövqeyinin və statusunun dəyişməsi zamanı yeni ad almaq ənənəsinin geniş yayılmasının qədim türk onomastikasının başlıca xüsusiyyətlərindən olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, bir adamın adının çoxluğu onun ailədə, nəsildə yeri, rolu, həmçinin əcdadları ilə əlaqəsini təyin etmək üçün koordinator vəzifəsini daşıyırdı»⁵⁹.

Fikrimizcə, türk antroponimiyasının tarixi inkişafda tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Hamıya bəllidir ki, şəxс adları tarixin bütün dövrlərində cəmiyyətdə baş verən ictimai hadisələrə böyük həssaslıq göstərmiş, həyatda, insanların məişətində, yaşayış tərzində gedən dəyişikliklərdən asılı olaraq zənginləşmişdir⁶⁰.

Şəxс adları türklərin qədim tarixini-islamdan əvvəlki dövrünü, onların adqoyma ənənələrini, dünyagörüşünü, dini-mifoloji təsəvvürlərini, psixologiyasını, qohumluq münasibətlərini, məşğuliyyətini və s. əks etdirir. Burada ad sisteminin formalaşmasını və inkişafını, onların mərhələlər üzrə dəyişmə qanunauyğunluqlarını, çoxadlılığın başlıca

языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1965; Саттаров Г.Ф. Антропонимика Татарской АССР. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Казань, 1975; Садыков З.Л. Личные имена в азербайджанском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1975; Кусимова Т. Древне башкирские антропонимы. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Уфа, 1975; Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1978; Махширов Б.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану-лугат ил-тюрк» Махмуда Кашгарского. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1980; Жапаров Ш. Киргизская антропонимия. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1989; Сайымбетов О.Т. Состав и структура каракалпакских личных имен. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Нуркус, 1998.

⁵⁹ Махширов В. Имена древних предков. Алма-Ата, 1977, с. 119.

⁶⁰ Budaqova Z.I. Antroponimlərin növləri və mənbələri. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 10-13.

səbəblərini, antroponimik qatın struktur tiplərini, tərkibini, islamdan əvvəlki dövrdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrin şəxs adlarına təsirini aydınlaşdırmaq da dilimizin tarixini, soykökümüzü, yayılma arealımızı müəyyənləşdirmək üçün ən vacib bir problemdir.⁶¹

Antroponimlər xalqın dili, tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən onomastik vahidlərdəndir. Türk mənşəli antroponimlər b. e. ə. III-I minillikdən başlayaraq bu günə kimi və hətta VIII əsrdən sonra islam dini vasitəsilə antroponimiyamıza daxil olan ərəb antroponimləri onları sıxışdırırsa və işləkliyini məhdudlaşdırırsa da, miqdarca üstünlük təşkil etmiş və aparıcı mövqə qazanmışdır.⁶²

«İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur»⁶³. L.Qumilyovun fikrincə, şəxs adı-idionim insan tarixində çox qədimdən meydana gəlmişdir.⁶⁴ «Ən qədim dövrlərdə şəhərə, böyük yaşayış məntəqələrinə, yaxud sərkərdə və dövlət başçılarına ad verərkən böyüklük, alilik, möhtəşəmlik anlayışlarına müraciət edilmiş, bununla da şəhər və ya şəxsin dövlətdəki, cəmiyyətdəki mövqeyi adla ehtiva olunmuşdur»⁶⁵.

«Şəxs adlarının əmələ gətirdiyi laylar da xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə, şübhəsiz ki, uyğun gəlir. Həmçinin, hər bir onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Bu adlar da qədim dövrün izlərini qoruyub müasir dövrümüzə gətirən real faktlardır»⁶⁶.

⁶¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Azərmaşr, 2005, s. 12.

⁶² Юсифов Ю. Историческая антропонимия Азербайджана. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989, с. 45; Tənnverdiyev Ə.V. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin tarixi-lingvistik tədqiqi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1997, s. 20.

⁶³ Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. \ \ «Azərbaycan filologiyası məsələləri». Bakı, «Elm», 1984, s. 125-136.

⁶⁴ Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, s. 8.

⁶⁵ Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. «Maarif», Bakı, 1983, s. 28.

⁶⁶ Yunusova V.R. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Namizadlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1999, s. 7.

Türk antroponimikasında mövcud olan bütün şəxs adları heç də birdən-birə yaranmamış, tədricən inkişaf edərək müxtəlif dövrlərin məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Onlar ad sistemində kateqoriyaların və əsl adların sayından asılı olmayaraq, cəmiyyətdə insanları adlandırmağa, bir-birindən fərqləndirməyə xidmət etmişdir. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, antroponimlər haqqında müəyyən elmi fikirlər söylənərkən onların bəzən müxtəlif tarixi mərhələlərdə, müxtəlif ad sistemlərinin təsirinə məruz qalmaqları nəzərə alınmamışdır. Odur ki, müasir antroponimlər haqqında yürüdülməyən fikirlər qədim türk adlarının real mənzərəsini tam əhatə edə bilməmişdir. Dünyanın ən zəngin ad sistemi-nə malik olan qədim türklərin yeni nəsilləri müasir ləqəb və uydurma adlar kimi, şəxsin özü ilə əlaqədar olan ad, soyadı, ləqəb, titul və s. ilə adlana bilirlər. Müxtəlif quruluşa malik qədim türk adları şəxsin cəmiyyətdə ictimai vəziyyətini də özündə əks etdirə bildirdi.⁶⁷

Ə.Quliyev Qaraxanlı türklərinin antroponimik sistemindən bəhs edərkən yazır ki, bu dövrdəki antroponimlərin bir səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, X əsrdən başlayaraq ərəb mədəniyyəti türk saray və divanlarında müəyyən nüfuza sahib olmağa başlamışdı. Bir sıra türk dövlət adamları, böyük vəzifə sahibi olan şəxslər formal da olsa, ərəb adları daşımağa başlamışdı. Məsələn, Əbu Bəkir-il-Mufit-ul Cərcərai (MK, I, 351); Əbu Bəkir-il Kaffal-is Şaşi (MK, I, 443); İbnü-eb-id-dünya (MK, I, 351) və b. Bu adlar ərəb ad sistemində aid künyə, nisbə, ləqəb kimi bütün xüsusiyyətləri əhatə etməkdədir.

Antroponimlərin elmi cəhətdən tədqiqi cəhdinə, əlbəttə, Mahmud Kaşğarının ensiklopedik əsərində rast gəlmək olur. Hesablamalara əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki,

⁶⁷ Fərzəliyev Ə.Ə. «Kitabi-Dada Qorqud» dastanının dilinin onomastik sistemi. Namizadlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2006, s. 5.

«Divan»da 110 şəxs adı işlənmişdir. Bunlardan beş qadın (Altun Tarım, Sürəyya və s.) adıdır. Çoxluq təşkil edən kişi adları təsviri xarakter daşıyır: Azak, Atış, Utuş, Burslan və s. Oğul adları da burada çoxluq təşkil edir: Barman, Barsğan (Əfrasiyabın oğlanlarının adı). Babasının yurdu Barsqanın adını açıqlayarkən bu adın Əfrasiyabın oğlunun adından gəldiyini, qurduğu şəhərə öz adını verdiyini yazan Kaşğarlı, babasının da məmləkətinin Barsqan olduğunu bildirməkdədir. Barsqanın tarixi ilə bağlı fərqli bir məlumatı dəyərləndirən Kaşğarlı bu adın Uyğur xaqanının Barsqan adından gəldiyini yazmaqdadır. Rəvayətə görə bu şəhərin havası çox təmiz olmuşdur.

Əsərdə uşaq adlarına da rast gəlmək olur: Çağrı Təgin, Çağrı Tiğın və s. Kölə adları da lüğətdə ara-sıra işlənmişdir: Ay, Ayas, Alp Tiğın, Kümüş Tiğın, Kutluğ Tiğın, Küç Təqin, Süli (Süleyman) və s. Burada verilmiş «Tiğın» kəlməsi əslində «kölə» anlamındadır. Ayas adının mənası isə (DLT, 1, 123) üzü parlaq olan kölə deməkdir.

§ 1. Antroponimlərin mənşəyi

«Divan»dakı antroponimlər 2 tip üzrə qruplaşdırıla bilər: Birinci qrupa aid olanları şəxsə həsr və ithaf edilmiş antroponimlər adlandırmaq olar. Məs.: Ay-Toldı, Kün-Toğdı, Tonga Alp er Boğra kara xan və s. İkinciləri isə təsviri antroponimlər hesab etmək məqbuldur. Məs.: Alp Aya, Bilgə Bəğ, Köl Bilgə, Kümüş, Kümüş Təqin və s.

Tədqiqatçılar «Divan»dakı antroponimlərin 75%-nin şəxs adları təşkil etdiyini, «Kutadqu-Bilig»lə müqayisədə burada 9 türk mənşəli və 23 alınma antroponimə rast gəldiyini göstərirlər⁶⁸.

«Divan»da türk mənşəli antroponimlər çox olduğu halda, bəzi tədqiqatçılar ərəb və fars mənşəli antroponimləri nədənsə önə çəkmiş, «Divan»dakı çoxsaylı türk mənşəli antroponimləri, demək olar ki, təhlil etməmiş, lüğətdəki Əl-səkəndər, Ali, Karun, İsa, Muhəmməd, Mustafa, Yusif, Loğman tipli şəxs adlarının Yaxın Şərq ədəbiyyatında poetik vasitə kimi işləndiyini göstərmişdir.

«Divan»dakı antroponimləri leksik-semantik və genetik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ümumtürk mənşəli antroponimlər. Tədqiqatlar göstərir ki, Mahmud Kaşğarlı dövründə bütün türk xalqları iki – şimal və cənub qollarına ayrılmışdı. Şimal qrupunu qıpçaqlar, peçeneqlər, tatarlar, qırğızlar təşkil etdiyi halda, cənub qolunu uyğurlar, tabqaçlar, çiqillər, tuxsilər, yağmalar, cumullar, çaruklar və digərləri təmsil edirdi⁶⁹.

Şəxs adları da bu qrup üzrə bölünürdü:

Şimal qrupu (qıpçaq) şəxs adları (Azak, Tapaq, İnal, Kağlı, Budrac, Səlçuk, Kay, Kökyük və s).

Cənub qrupu şəxs adları (Çuğlan, Köl Bilgə xan, Boğra kara xan, Yağan Təqin, Çağrı Bəğ və s).

M.Kaşğarlı həmin qrupları və onlara aid olan adları fonetik prinsipə görə təsnif edirdi. Bu prinsip özünü bu gün də doğruldu.

Cənub qrupunda «Bilgə» sözü daha çox işlənir. Bu söz Mahmud Kaşğarlıda iki mənada, birinci «müdrük», ikinci isə şəxs adı kimi işlənmişdir. «Qədim türk lüğəti»ində türk məxəzlərindən gələn bu insan adlarının on beşdən çox versiyası verilir (DTS, s.99).

Ümumtürk sözlərinin (ay, kün, alp, bek, ər, təqin, xan-xakan; heyvan, quş, təbiət hadisələrinin və s.) həmin antroponimlərin formalaşmasında müəyyən rol oynaması da diqqəti cəlb edir.

⁶⁸ Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, «Elm», 1999, s. 45.

⁶⁹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: 1969, с. 176, Манжитаев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. М., 1979.

Xarakterik xüsusiyyətlərdən biri tayfa adlarının bu qiymətli əsərin antroponimiyasında öz əksini tapmasıdır. Bu ümumtürk mənşəli xüsusi adlar ikili mövqeyə malik olub «Divan»da həm etnosun, həm də şəxsin ad daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Məs.: Kumuk, Kay, Kanğlı, Tekiş, Otamış və s.

Qohumluqla əlaqədar leksika qohumluq münasibətlərinin özü qədər qədimdir. Ən qədim leksik qatlardan birini təşkil edən ümumtürk mənşəli qohumluq terminləri «Divan»ın antroponimik sistemində əsas yerlərdən birini tutmuşdur: Abı, Inal, İnal öz, Kumuk, Kanğlı, Tekiş, Beği və s.

Ərəb mənşəli antroponimlər. «Ərəb antroponimiyası Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin onomastik sisteminin formalaşmasında birinci dərəcəli rol oynamışdır»⁷⁰. Bu fikir bir daha göstərir ki, həqiqətən də ərəb islam mədəniyyəti, islam dini XI yüzilliyin antroponimik sistemində müəyyən qədər təsir etmişdir. Məs.: Muhammed-ül-Muktedi-bi-emr-illah, Muhammed Cakir Tongğa xan, Nizameddin İsrail Toğa Teğın, İbrahim, İshak, Nuh, Lysu, Lso, Kadir, Sabit, Selim, Zülkarneyn, İskender və s. Bu bölgədə verilmiş sonuncu ad (Zülkarneyn) ərəbcə «zül» - mülk, karn - günəşin doğması və batması və eyn – ikilik bildirən şəkilçi. İskəndər bütün dünyanı fəth etdiyi üçün onu bu adla adlandırmışlar⁷¹.

Fars mənşəli antroponimlər: Afrasiyab (Türklərin «Tongğa Alp Er» dedikləri əfsanəvi qəhrəman və böyük xaqanın farsca adı), Bəhram Çubin, Tahmures, Alp Ər Tonqa, Barsğan (Əfrasiyabın oğlunun adı), Barman (Əfrasiyabın oğlunun adı), Kaz (Əfrasiyabın qızının adı), Siyavuş (Əfrasiyabın qızı Kazın ərinin adı) və s. Bunlar Qaraxanlılar dönməsinin məhsulu kimi ortaya çıxmışdır.

«Divan»dakı Alp Ər Tongğa (Tunğa) haqqında bir az geniş bəhs etmək istərdik. Orhan Şaik Gökyay da bu xüsusda bir məqalə yazmışdır. Həmin məqalə əsasında aşağıdakı məlumatları verməyi lazım bilirik. Belə ki, «ən əski türk dastanı saydığımız Oğuz dastanının əsas bünövrəsini qoyan «Şu» və «Alp Ər Tunğa» rəvayətlərini buradan öyrənmək olur. Bu rəvayətlərdə İran hökmdarları ilə müharibə edən türk xaqanları haqqında məlumat verilməkdədir. Qədim İran-Türk müharibələri ilə İran və Türk dastanları arasında bir bağlılığın olması Zəki Vəlidü Toğan tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. İran hökmdarları ilə müharibədə xaqanların mərkəzi Çu hövzəsində Balasaqun, Doğu Türkistandakı Ordukent (=Kaşğar) şəhəridir. Azərbaycanın quzeyindəki Şabran ilə güneyindəki Qəzvin şəhərləri də Alp Ər Tunğanın şəhərləri olaraq göstərilmişdir.

Əski türklərə aid İran rəvayətlərində bütün dünyanı əlində tutan bir türk dövlətindən söhbət gedir. Bunların mərkəzi olaraq da İsik-Gölün batısındakı Koçunkarbaşı və Zərəfşan ətrafındakı Tunçqala və Ordukent göstərilir. Bu dövlətin böyük hökmdarı olan Əfrasiyab (=Alp Ər Tunğa) iranlılarla apardığı müharibələrdə onları məğlub etdiyi zaman Sistanın güneyindəki Hamun gölü çevrələrində və İranın içərilərində bulunmaqdadır. Məğlub olduğu (iranlıların onun arxasına düşdüyü) zaman isə Altaylara (Altay arxasındakı böyük göllərdən birinə, Koso-Gölə, ya da Baykal gölüne), yenə o yandakı başqa bir şəhərə – Tunçqalaya gedir. Son olaraq məmləkətin şimal parçası Azərbaycana gəldiyində, orada iranlıların əlinə keçərək öldürülür.

Əfrasiyab (=Alp Ər Tunğa) barədəki İran rəvayətlərində onun həyatının Urmiya gölündə sona yetdiyini söylənir.

İsadan öncə VII əsrdə yaşayan Saka hökmdarı Alp Ər Tunğa (Əfrasiyab) Edil (=Volqa) çayı tərəfindən gələrək Dəmirqapı üzərindən Ön Asiyaya keçmiş və oradan İran-

⁷⁰ Илизаров А.С. и др. О внутренней форме и происхождении арабских имен // Личные имена и прошлым, настоящим и будущим. М., 1970, с. 290.

⁷¹ Махширов В. Имена древних предков. Алма-Ата, 1977, с. 163.

Xorasan yolu ilə Buxara yaxınlığındakı Bəykəndə və Çu hövzəsinin yuxarı hissələrində – Koçunkarbaşı deyilən yerə dönmüşdür. Koçunkarbaşı bu gün Isık-gölün batısında yerləşən Koçkar yaylası, Qaraxanlılar zamanında hökmdarların çox sevdiyi bir yayla idi.

Strabon midiyalıların sakaların əlindən qurtulmalarını «Sakala» adı verilən bir bayramla hər il təbrik etdiklərini və təkrar ələ keçirdikləri Anadoluda Zile şəhərindəki iranlıların bu bayramı öz vaxtında anmaqda olduqlarını söyləmişdir. Saka böyükələrinin əldə edilərək öldürülmələri İsadən əvvəl 626-cı ildə olmuşdur. Burada adı çəkilən Midiya kralı Kiyaksaros İran dastanlarında Keyxosrov olduğu kimi Əfrasiyab da türk əfsanələrində Tunğa Alpdır. Bu Saka bayramının İran hökmdarlarının Əfrasiyabın əlindən qurtulmaları bayramı deyərək anılan «Tireğan Bayramı» olduğu anlaşılır. Mənuçöhr ilə Əfrasiyabın Amül şəhərindən Maveraünnehir səmtinə bir ox atımı yerə qədər sərhəd cızaraq barışmaları gününü iranlılar uğurlu sayırlar.

İranlılar türklərdən Əfrasiyabın (=Alp Ər Tunga) qardaşı Barsğan tərəfindən Bəykənddə öldürülən qohumu İran şahzadəsi Siyavuşun öldürülməsi hadisəsini heç unutmadıqları və ilin bəlli bir günündə yas tutduqları kimi, türklər də Anadoluda, ya da Azərbaycanda öldürülən Alp Ər Tunğanın yasını tutmuşdular. Orxon kitabələrində 714-cü ildə Uyğurustandakı Beşbalıq şəhərində Tunğa Tiginin yuğ (=yas) törəninin (məclisinin) təşkil edildiyi bir günü xatırlayırlar. Uyğurların bəzək əşyalarının üst qatında da, rəsmlərdə də «Tunğa Tigin», «Tunğa ol» kimi yazılar vardır.

Alp Ər Tunğanın – bu qədim Saka Türk qəhrəmanının xatirələri yüz illərcə yaşamışdır. «Divanü lüğət-it-türk»də bu ilk Azərbaycan və Anadolu fəhminə aid dastandan yuğ (=yas) şeirləri qorunub saxlanmışdır:

«Alp Ər Tunğa öldi mi?

Isız ajun kaldı mı?
Özlək öçin aldı mı?
Emdi yürək yırtılır.

Alp Ər Tunğa ilə bağlı bu cür dördlüklər günümüzün türkcələrinə çevrilmişdir:

Zaman fırsat gözetti, yer altına pususunu kurdu, beylerin beyni şaşırtdı. O (=Alp Ər Tunğa) kaçmaqla bundan nasıl kurtulur?

Felegin günleri, insanın gücünü kırıp tükətincedəki çapuk çapuk keçer ve dünyadan erleri (=Alp Ər Tunğanı və onun adamlarını) alıp götürer de dünya bomboş kalır.

Zaman, zaman olmaktan çıktı, kötüleşti. Gücsüzler, arıklar güc buldu. Zamane ehline erdem kalmadı, dünyanın beyi (Alp Ər Tunğa) dünyadan gedince...»⁷².

Alp Ər Tunğanın xatirəsi XI əsrdə türklər üçün əziz olmuşdur. O, «Kutadğu Bilik» əsərində də anılır. Bu əsərdə onun türk bəyləri arasında geniş biliyi və nüfuzu ilə seçildiyi, bütün igidləri öz ətrafına topladığı, eləcə də farsların onu Əfrasiyab kimi xatırladığı söylənilir.

Alp Ər Tunğanın «Kaz» adında bir qızı olduğunu, Qəzvin şəhərini məhz bu qızın tikdirdiyini, Golça tərəfində onun adını daşıyan bir gölün olduğunu da Mahmud Kaşğarlımın «Divan»ından öyrənmək olur.

M.Kaşğarlı Əfrasiyabın Barman və Barsqan adında iki oğlunun adını çəkir. Firdovsinin «Şahnamə»sində isə Barman və Barsqan Əfrasiyabın türk ordusunun cəngavər-pəhləvan qəhrəmanları kimi təsvir olunur.

Eyni bir şəxsin adının tarixi mənbələrdə müxtəlif şəkildə verilməsi də böyük maraq kəsb edir. Herodotda Astiaq, pəhləvicədə Frasiyaq, farsçada Əfrasiyab, dastanda (Kaşğarlı, Xas Hacib və başqalarında) Alp Ər Tonqa... Bu adlar içəri-

⁷²Orhan Şaik Gökyay. Divanü Luğat-it-Türk ve Alp Er Tunğa \\ Türk dili. Aylık Dil ve Edeyat Dergisi. Yıl 22, Cilt XXVII, Sayı 253, 1 Ekim 1972, s. 56-59.

sində Alp Ər Tonqa igidliyinə görə xalqın Astiaqa verdiyi ləqəbdir. İgid ər Tonqa (Şahin). Astiaq sözünü Herodot farslardan eşidib qələmə almışdır. Bu söz pəhləvicədəki Frasiyaq ilə bir kökdəndir. Bu hal Alp Ər Tonqanın Astiaq olduğuna şübhə yeri qoymur. Alp Ər Tonqanın isə farslarda Əfrasiyab olduğu prof. Q.Kazımovun göstərdiyinə görə, fars mənbələrində dəfələrlə qeyd edilmişdir⁷³.

Eyni adın mənbələrdə leksik cəhətdən deformasiyaya uğramasını nəzərə alan Hüseyn İsrəfil yazır: «Bütün bu mənbələrdən hasil olan nəticə budur ki, adlar, ərazilər, toponimlər, oykonimlər və tarixi şəxsiyyətlər fərqli adlarla ifadə olunsada, eyniyyət təşkil edir və biri digərini təsdiq edib tamamlayır»⁷⁴.

Deyildiyi kimi **Kaz** Əfrasiyabın qızının adıdır. «Divan»da bu ad haqqında Mahmud Kaşğarlı xeyli məlumat vermişdir. O yazır: «Kazvin şəhərini bu qurmuşdur. Əsli «Kaz oynı»dır. Çünki Əfrasiyabın qızı orada oturur, orada onarmış. Türklərin bir takımları Türk ölkəsi sərhəddini Kazvindən sayarlar; «**Kum**» şəhəri də sərhəd sayılır. Çünki kum (qum) kəlməsi türkcədir. Əfrasiyabın qızı burada avlanmış (ov edirmiş). Bir takımları da türk sərhədlərinin «Merv-eşşahican»dan başladığını söyləyirlər. Çünki Kazın babası olan Tonğa Alper Afrasiyab deməkdir. «Merv» şəhərini quran zətdir. Əfrasiyab buranı «Tahmires» tərəfindən şəhərin iç qalası qurulduqdan 300 il sonra qurmuşdur. Bir takımları da bütün «Mavera en nehr»in (Çayardının) hər tərəfini türk ölkəsi saymışlar. Bu «Yenkend»dən başlayar. «**Yenkend**»in bir adı da «**Dizruyindir** - sarılığı dolayısıyla - «Bakır Kale» deməkdir. Burası «Buxara»ya yaxındır. Əfra-

siyabın qızı olan Kazın əri «Siyavuş» burada öldürülmüşdür. Atəşə tapanlar hər il bir gün buraya gəlirlər. Siyavuşun öldüyü yerin yörəsində (yan-yörəsində) ağlayar, qurbanlar kəsərlər. Qurban qanını məzarın üzərinə tökərlər. Görənəkləri budur. Bu görüşün tanığı bütün «Mavera ən nehr»dən (Çayardından) Yenikənddən doğuya qədər türk ölkəsidir. Səmərqəndə «Mesiz kənd» deyirlər. «Şaş» şəhərinə Taşkənt deyildiyi kimi, «Özkənd», «Tümkənt» adları da vardır. Bu şəhərlərin hamısının adı türkcə olan «kənd» ilə qurulmuşdur. Bu şəhərləri türklər quraraq adlarını da özləri qoymuşlar. Bu adlar olduğu kimi indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Bu yerlərdə farslılar çoxaldıqdan sonra Əcəm şəhərləri kimi olmuş. Bu gün türk ölkəsinin sərhədləri «Abısgün» (Xəzər) dənizi ilə çevrili olaraq Rum diyarından və Özçentdən Çinə qədər uzanır. Uzunluğu beş min fersah, eni üç min fersahdır; hamısı səkkiz min fersah edər» (MK, III, 150).

«Divan»da Kazın adı ilə bağlı «**Kaz suvu**» deyilən bir çay adı da çəkilir. Bu, ilahlı dərəsinə axan bir çaydır. Bu adın verilməsinin səbəbi, Əfrasiyabın qızının bunun kənarında bir qala tikdirməsidir; bu ad oradan qalmışdır (MK, III, 151).

Alp Ər Tunğanın oğlu, Yazıcıoğlunun «Səlçuqnamə»sində «doksan dəridən kürk olsa topuğunu örtməyən, dokuz dəridən şebküləh olsa tülügün (şakaklarını, kaşla kulak arasındakı saçlarını) örtməyən, doksan koyun dövgəlik, on koyun öyüncük yətməyən, dokuz yaşar cüngün silküp atan, kaynağında göklə tutan, at başın yalmırıb bir kəz yutan Əfrasiyab oğlu Alp Arız Bəy»-deyə yada salındığı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da onun qəhrəmanlıqları, eləcə də Orta Asiya türklərinin qəhrəmanlıq dastanlarındakı ən qədim anlatma yolu ilə bənzəri verilməkdədir.

Çin mənşəli antoroponimlər: Şu (digər bir adı Saka). Bir türk xaqanının adı (MK, 3, 413). Xaqanın adı ilə bağlı «Şu (Saka) dastanı» haqqında ilk məlumata M.Kaşğarlının

⁷³ Kazımov Q. Tarixi reallıq filoloq tədqiqatında \\ Hüseyn İsrəfil. Alp Ər Tonqa (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Bakı, «Nurlan», 2007, s. 16.

⁷⁴ Hüseyn İsrəfil. Alp Ər Tonqa (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Bakı, «Nurlan», 2007, s. 238.

«Divan»ında rast gəlirik. «Şu (Saka) dastanı»nın «Böyük İskəndəri dayandıran bir türk boyunun dastanı» hissəsində oxuyuruq: «Alp Ər Tunqa dastanı kimi, Şu dastanı da II yüzilə qədər türklər arasında dildən-dilə söylənilmiş, bəsbəlli qopuz çalan ozanların başlıca mövzularından olmuş və XI yüzillikdə Mahmud Kaşğarının kəlamıyla ədəbiyyata keçmişdir».

Mahmud Kaşğarlı əsərinin «Türkmən» hissəsində, həmin türk boyuna nə üçün bu adın verildiyini açıqlayır. Ərəbcə yazdığı bu dastan parçasında Böyük İskəndərin adı ərəblərin dediyi kimi «Zülqərneyn» kimi göstərilir. Şu (Saka) gənc, amma qüdrətli bir hökmdar olmuşdur. O, paytaxt olan Balasaqundakı möhtəşəm sarayında oturur, dörd bucaqdan gələn elçiləri dəyərli ərməğanlarla qəbul edir, ölkəsini güclü ordusu ilə qoruyur, elm adamlarının köməyi ilə idarə edirdi. Sarayının önündə ordu bəylərindən gündə 360 növbətçi dururdu. Paytaxtı yanındakı böyük «Şu» qalasını da o tikdirmişdi.

Şu dastanı İskəndərin öz ordusu ilə Səmərqəndi keçib türk ellərinə yönəldiyi zaman bəzi türk boylarının Şərqə çəkilməsindən, bəzilərinin isə İskəndərə qarşı çıxmasından və İskəndərin onlarla barış yaratmaq məcburiyyətində qalmasından bəhs edir. Qalaç, Türkmən kimi bəzi Türk boylarının bu adları necə aldıkları bildirilir.⁷⁵

C.İ.Cəfərov yazır, «Divan»da verilmiş Çin sözlərinin əksəriyyəti bir qayda olaraq ş samiti ilə başlanır⁷⁶.

§ 2. Antroponimlərin morfoloji və sintaktik quruluşu

Onomastik vahidlər də digər leksik vahidlər kimi dilin mövcud qrammatik modellərinə əsaslanaraq formalaşır. Tarixi onomastik vahidlər də belə olmuşdur. Əvvəlcə sadə şəkilə olan onomastik vahidlər sonradan sözdüzəldici modellərin, vasitələrin iştirakı ilə yeni formalar qazana bilmişdir. Beləliklə, düzəltmə və mürəkkəb modellər üzə çıxmışdır.

Bu baxımdan antroponimlərin quruluşu maraqlıdır. «Divan»dakı antroponimləri quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Sadə antroponimlər: Abı, Ay, Badruk, Bəqi, Bətzən, Bizən, Bükə, Çava, Çuçu, Inal, İbrahim, İshaq, Kapan, Kaz, Komuk, Kutan, Mahmud, Müqənnə, Nuh, Rum, Səlçuk, Siyavuş, Süli, Sündiş, Şu, Təhmurəz, Türk, Utar (cəmi:32)

Düzəltmə antroponimlər: Atış, Ayas, Azak, Barsğan, Barman, Bəktur, Boluç, Budraq, Bulğak, Burslan, Çənqşi, Çuğlan, Ərvüz, Kanqlı, Kavşut, Kulbak, Kuluç, Otamış, Tapaç, Təkiş, Tokış, Tutuk (cəmi: 22).

Mürəkkəb antroponimlər: Alp aya, Alp Ər Tonqa, Alp Təqin, Alp Tiqin, Xəmir Təqin, Bəkəç Arslan Təgin, Bilgə bəg, Çağrı Təgin, Əbu Bəkir ül-Kəffal üş Şaşı, Əbu Bəkir ül-Müfit ül-Cərçərai, Əbu l-Qasım Abdullah, Xəlil imam, İbn əbü d-Dünya, Inal öz, Kadır xan, Kalalduruk, Kutluğ Təqin, Məhəmməd Çakır Tonqa xan, Mühəmməd ül-Müqtədi bi-əmr-illah, Nizaməddin İsrəfil Toğan Təgin, Yavlak Sarıq (Cəmi: 26).

Düzəltmə quruluşlu onomastik vahidlər. Bu adların tərkibində **-lıq**, **-dar**, **-çu** şəkilçiləri olur. Məs.: Soğurluğ: soğurluğ tağ= tavşanı bol olan dağ (MK, I, 495), Sağızlıq - sağızlıq yer= çamuru yapışqan yer (MK, I, 495), Bakır+lıq (Balasaquna yaxın yer adı), Çaruk+lug (22 Oğuz bölüyündən biri),

⁷⁵ Rafiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, Yazıcı, 1992, s. 49.

⁷⁶ Cəfərov C.İ. M.Kaşğarının «Divanı lüğət it-türk» əsərində alınma sözlər (Çin və hind sözləri) // Türk dillərinin yazılı abidələrinə aid tədqiqlər. Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, s. 33.

Çuval+dar (22 Oğuz bölüyündən biri), Kamlan+çu (qəsəbə adı) və s.

Mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidlər: Bunları komponentlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Alp komponentli mürəkkəb şəxs adları. «Alp» sözü lüğətdə «igid» anlamındadır. Alp yağıda alçak çoğıda= yigid düşmən qarşısında, yumşaq huylu adam savaşa bellilər. Əsərdə «Alp» komponenti aşağıdakı mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarında işlənmişdir: Alp Ər Tonga, Alp aya (adam adı), Alp təgin (kölə adı).

Ak komponentli yer adları: Ak Say (bir yer adı), Ak Terək (keçid, körpü adı).

Kara komponentli onomastik vahidlər: Kara bölük, Karaçuk, Karakuş, Kara Sengir, Kara Yağma, Kara Yalga, Kara Yığıç və s.

Altun komponentli yer adları: Altun kan (dağ adı), Altun xan (dağ adı), Altun Tarım (böyük qadınların unğunu).

Komponentlərin tərkibi də müxtəlifdir:

İki komponentli onomastik vahidər: Çağrı Tegin, Kaşğa boğra, Katun sını, Kara Sengir.

Üç komponentli onomastik vahidlər: Bəgəç Arslan Təgin, Boğra Kara Xan, Bilgə Xan, Bəkəç Arslan Tigin və s.

Dörd komponentli onomastik vahidlər: Muhammed Çakır Tonga Xan, Nizaməddin İsrail Toğan Təgin, Hüseyin Kaşğarlı Haləf oğlu.

Tigin komponentli onomastik vahidlər: Küc Təgin, Küc Tigin, Kutluğ Tigin, Kümüş Tigin və s.

Man komponentli onomastik vahidlər: Mankənt, Man kışlag.

Kənd komponentli onomastik vahidlər: Ordukənd, Özkənt, Semizkənd, Taşkənd, Tünkənt, Yenkənd, Çimkənd.

Göl komponentli onomastik vahidlər: Siding köl, Tarıng köl, Yılduz köl.

I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan onomastik

vahidlər: Yanğı balık (Yengi balık).

II növ təyini söz birləşməsi şəklində olan onomastik vahidlər: Samanlı oğulları, Yabaku suvi.

Titulların artırılması ilə mürəkkəb quruluşlu antroponimlər formaləşdirilmişdir. Məs.: Altun Tarım, Kılıç xan, Küç təgin, Sağun Səlcuk Sübaşı, Tavgaç xan və s.

Cümlə quruluşlu şəxs adları. Həmin quruluşlu antroponimlərin tarixi çox qədimdir. Qədim zamanlarda müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq cümlə quruluşları leksikləşərək, bir söz - şəxs adı kimi istifadə olunmuşdur. Bu proses baş verən zaman cümlə olmaq əlamətləri yoxa çıxır, cümlə sanki sıxılıb bir vurğu altına düşür. Bu, isim+fel modeli tiplidir. Məs.: **Bektur** (kişi adı, əslə «bek tur»dur ki, «yerində möhkəm dur» deməkdir (MK, I, 455); **Turumtay** (yirtici quşlardan birinin adıdır, bu ad kişilərə də verilir, takma (uydurma - C.İ.) ad olur (MK, III, 243); **Sökmən** (igidlərə verilən ad, MK, I, 444); **Kalalduruk** (kişi adı, MK, I, 530); **Xalac** (Türklərdən bir boy, MK, III, 218) və s.

Cümlə quruluşlu şəxs adlarına indi də türk cəmiyyətində çox rast gəlmək olur. Məs.: Gündoğdu, Günçixdı, Qaryağdı, Xocamverdi və s.

§ 3. «Divan»dakı antroponimlərin leksik-semantik tipləri

Qədim türk antroponimlərinin semantik əhatəsi genişdir; bu sahələr təbiətlə, heyvan və bitki aləmi ilə, kosmik obyekt və anlayışla, əmək alətləri və məşğuliyyət sahələri ilə yaxından bağlıdır. «Divan»dakı antroponimlərin semantik sahələri aşağıdakıları əhatə edir:

1. Əfsanəvi qəhrəmanlıqla, igidliklə bağlı adlar: Əfrasiyab (Alp Ər Tonga), Alp aya, Alp təgin (igid kölə).

2. Kişi adları: Atış, Badruk, Bektur, Boluç, Bulgak, Burslan,

Ervüz, Kalalduruk, Karan, Katmış, Kavşut, Kuluç, Kutan.

3. İnsanın psixoloji durumu ilə bağlı adlar: **Bektur** - Erkək adlarındandır.

4. Gøy cisimləri ilə bağlı adlar: **Ay** (kölə adı).

5. Təbiət hadisələri ilə bağlı adlar: **Ayas** (kölə adı).

6. Bəy adları: **Xəmir təgin, Bəgi, Bəkəç Arslan Təgin, Bığa bəy, Budraç, Bükə, Çağrı bəy, İnanç Bəg.**

7. Oğul adları: **Barman** (Əfrasiyabın oğlunun adı), **Barsğan** (Əfrasiyabın oğlunun adı), **Bizən** (Buht-ü-Nassarın oğlu).

8. Qız adları: **Kaz** (Əfrasiyabın qızının adı).

9. Şahzadə, hökmdar, xan adları: **Bəkəç Arslan Təgin, Boğra Xan, Boğra Kara Xan, Buht-ü-Nassar, İnal Öz** (Qıpçaq xanlarından birinin adı).

10. Uşaq adları: **Çağrı Təgin** (Hakanlı ailəsi uşaqlarına verilən adlardan).

11. Tanınmış adam adları: **Əbu Bəkir-il-Kəffal-üş-Şaşi** (Daşkənd şəhərində yetişmiş bir böyük adamın adı), **Kağlı** (Qıpçaqlardan böyük bir adamın adı).

M.Kaşğarlı əsərində antroponimlərin, xüsusən də mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarının mənalınının şərhini göstərmişdir. Məsələn, «yavlak» sözündən bəhs edərkən müəllif bu sözün «Sarığ» şəxs adının təyini kimi, yəni «Yavlak Sarığ» kimi işləndiyini qeyd etmişdir. O yazır ki, «yavlak» kəlməsi əslində «şiddətli, pək, qatı» anlamındadır. «Yavlak katıg yığac» = çox sərt ağac» (MK, III, 44). Böyük dilçi sözü müxtəlif birləşmələrin içərisində izah edərək tam aydınlıq və dəqiqlik yarada bilir.

«Divan»da epizodik şəkildə də bir sıra şəxslərin adı çəkilir. Məsələn, burada Çüç adlı bir türk şairinin adı verilir. Təəssüf ki, «Divan»da onun kimliyi və şeirləri ilə bağlı əsaslı məlumatlara rast gəlmək olmur.

Əsərdəki antroponimlər sosial təbəqəyə görə də bir-birindən fərqlənir. Odur ki, «Divan»dakı antroponimləri

sosial münasibətlərə görə də bir sıra qruplara ayırmaq olar:

a) yüksək vəzifəli şəxslərin adları: **İnal Öz, Əbu Bəkir ül-Kəffal üş Şaş, Tonqa Alp Ər** və s.

b) sadə xalqı təmsil edən insanların adları: **Kalalduruk, Karan, Ərvüz, Burslan, Bulğak, Boluş** və s.

c) qul, kəviz və kölə adları: **Kümüş Tiqin, As, Ayas, Kümüş** və s.

Bu antroponimik qruplaşma göstərir ki, XI yüzillikdə sinfi təbəqələşmə artıq başa çatmış, varlı-yoxsul zümrəsi formalaşmışdır.

Türkologiyada «Divan»dakı antroponimlərin leksik-semantik cəhətdən təsnifatı da aparılmışdır. V.Maxpirov və Ə.Quliyevin bölgüləri demək olar ki, üst-üstə düşür⁷⁷. Biz də antroponimlərin leksik-semantik təsnifatında həmin bölgüləri əsas tutaraq aşağıdakı qrupları təqdim edirik:

Heyvan adlarından yaranmış zooantroponimlər: **Arslan** (MK, II, 312; III, 368); **Boğra xan** (MK, I, 420; III, 221); **Burslan** (MK, III, 418); **Tona xan** (MK, III, 368); **Tona Alp Ər** (MK, III, 368). «Ton» komponentli şəxs adlarının mənşəyi barədə bəzi fikirlər mövcuddur. M.Kaşğarlıın əsərində «Tona» - bəbir, qəhrəman; **Tona** - şəxs adı (Tona Alp Ər-Frasiyab; Tona Alp - cəsür, şöhrətli - DTS, 575)» **Tona** - şəxs adı (MK, III, 368) kimi göstərilmişdir.

«Ton» leksik vahidi türk dillərində geniş yayılma arealına malikdir, semantikasi «birinci, ilkin» deməkdir. «Divan»ın müəllifi «tun oğul» deyəndə birinci oğlan uşağını, «tun kız» deyərkən ilkin qız uşağını nəzərdə tutmuşdur (MK, III, 137).

Bükə = eyni bəyin başqa bir adı (MK, III, 227). Mahmud Kaşğarlı «bükə» sözü haqqında aşağıdakı məlumatı çatdırır: «bükə» – əjdaha, böyük ilan. Buna yeddi başlı yıl bükə =

⁷⁷ Maxpirov B.Y. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану-лугат ит-гюрк» Махмуда Кашгарского. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1980; Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II hissə, Bakı, «Elm», 2001.

yeddi başlı əjdaha da deyirlər. Yabakuların ən böyüyünə olduğu kimi igidlərə də bu ad verilir və «Bükə Budraq» deyirlər. Ulu Tanrı bunu, yeddi yüz min əskəri olduğu halda müsəlmanlardan Arslan Təkin Qazinin qırx min əskəriylə yapılan bir çarpışmada bozguna uğratdı. (MK, III, 227).

Tonğa: Bəbir, qaplan cinsindən bir heyvandır; fili öldürür. Bu ad türklərdə yaşamaqdadır; mənası itmişdir. Çox zaman kişi adı kimi istifadə olunur: Tonğa Xan, Tonğa Tikin. Buna oxşar belə adlar çox kərə verilir. Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsl türk adı Tonğa Alp Ərdir. Bu, qüvvətli, igid bir adam deməkdir (MK, III, 368).

Arslan. M.Kaşğarlı bu ad haqqında yazır: «Arslan. Xaqanlara da bu ad verilir. Qədim türklərdə: «Alm arslan tutar, küçin sıçğan tutmas» = al ilə (hiylə ilə) arslan tutulur, güc ilə sıçğan tutulmaz». Bu atalar sözü işlərində gözəl çarə bulunmaqla və zorluğu buraxmaq ilə əmr olunan adam barədə söylənilir» (MK, III, 412).

Burslan. «Divan»dakı məlumat belədir: «Kişi adlarındandır. «Arslan burslan» deyə iki kəlmə bir arada istifadə olunur. «Burslan» kəlməsi təkə işlənilir. Doğru olaraq bu kəlmə «bebür» (bəbir) anlamındadır. Əgər hər zaman arslan kəlməsi ilə birlikdə istifadə olunsaydı, bu kəlmə erkək adı olmazdı. Çünki ərəbcə də yenə belədir» (MK, III, 418).

«Divan»da türk təqviminin on iki heyvan adı ilə ifadə olunduğu da qeyd olunmuşdur. Məsələn, illərə heyvan adlarının verilmə səbəbi aşağıdakı kimi göstərilir: «Kağan ova çıxar və çöl heyvanlarını İla vadisindəki böyük bir ırmağa doğru qovmalarını buyurur. Camaat həmin heyvanları ürküdərk, ovlayaraq ırmağa doğru sürür. Yalnız on iki heyvan ırmağa keçə bilir. İlk keçən heyvan sıçan olur. Ona görə də sıçandan başlayaraq hər keçən heyvanın adı bir ayın adına verilir. Beləcə, təqvim sıçan ili ilə başlayır. Sıçandan sonra da ırmağı ardıcıl keçən heyvanlara görə on iki hey-

vanlı Türk təqvimini meydana gəlir:

sıçğan yılı «sıçan ili»

ud yılı «öküz ili»

bars yılı «pars ili»

tavişğan yılı «dovşan ili»

nag yılı «timsah ili»

yılan yılı «ilan ili»

yund yılı «at ili»

koy yılı «qoyun ili»

biçin yılı «meymun ili»

takağı yılı «toyuq ili»

it yılı «it ili»

tonuz yılı «donuz ili»

Quş adlarından yaranmış ornitoantroponimlər: Toğrıl (MK, I, 482); Turumtay – vəhşi quşlardan birinin adıdır, kişi adlarına verilir - takma addır (MK, III, 243); Çağrı bək (MK, I, 421), Çağrı Təqin (MK, I, 413), Muhəmməd Çakir Tonğa xan (MK, I, 111).

Tayfa adlarından yaranmış etnoantroponimlər: Kanğlı (MK, III, 379), Kay (MK, I, 28, 30, 32; III, 80), Tavğaç xan (MK, I, 454), Otamış (MK, I, 96), Komuk (MK, I, 383) və s.

Kanğlı «Divan»da qıpçaq şəxs adı kimi təqdim olunur (MK, III, 379). Tədqiqatlar göstərir ki, müasir türk xalqlarının bir çoxunun, o cümlədən də azərbaycanlıların etnogenezində iştirak edən qədim tayfalardan biri də Kəngərlilərdir. Qədim şumerlərin özlərini adlandırdıqları rəvayət edilən **kanqar** etnonimi Çin mənbələrində *kanqkiu*, ilkin orta əsr Suriya mənbələrində *kanqar*, qədim türk yazılı abidələrində *kenqeres*, «Oğuznamə»də *kanqlı*, orta əsr ərəb və farsca mənbələrdə *kanqar*, daha doğrusu, Rəşidəddinin bəhs etdiyi «Qövmi-Qanqarat», qədim rus səlnamələrində peçeneqlərin ulu nəslə kimi bəzən *kanqar*, bəzən *kanqlı* kimi qeyd edilmişdir. A.Qasimovun fikrincə, *kanqar*, *kenqeres* və

kanqlı sözlərinin kökündə dayanan *kanq* \ *kenq* sözü *hun* \ *kun* \ *qun* \ *xun* sözü ilə bağlı olub «gün» deməkdir. Buna görə də biz qədim və orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq bu sözün müxtəlif variantlarda işləndiyini göstərməklə onu *kanq*, *kanqar*, *kenqeres* və *kanqlı* şəklində türk mənşəli etnonim və etnotoponim kimi qəbul edirik.⁷⁸

Qəhrəmanlıq, igidlik anlayışı ifadə edən antroponimlər. Belə adların ilkin komponenti kimi «alp» (qoçaq, döyüşkən, igid) sözü götürülür. «Qədim türklərdə (o cümlədən qədim albanlarda da) oğlan uşağına ad qoyduqda böyüyəndən sonra onun ağıllı, xoşbəxt, igid, yaxşı el başçısı, sərrast atıcı, sağlam bədənli olması arzusu əsas yer tuturdu»⁷⁹.

«Alp» leksik vahidi «al» sözü əsasında yaranmışdır. Monqol dilində «alğa» (n) sözünün semantikasi «xidməti vəzifə borcu», «alpalban» sözü isə feodal drujina döyüşçüsü anlamında idi⁸⁰. Məs.: Alp Tonga (MK, I, 41), Alp aya (MK, III, 208), Alp tiğin (MK, I, 413). Orxon-Yenisey abidələrində də «alp» komponentli kişi adlarına rast gəlmək olur: Alp Urunu, Alp Şalçı, Alp Eletmiş, Alp Urunu Tutuk.

Tərkibində rəng adlarının işləndiyi antroponimlər. Bu cür onomastik vahidlər spesifik struktur-semantik əlamətlərə malikdir. Kümüş (MK, I, 371), Kadirxan (MK, I, 364). İkinci ad rəngin, insan sifətinin sərtliyi, kobudluğu ilə bağlı yaranmışdır.

«Divan»da «kara» komponentli adlara rast gəlmək olur. Amma bunların rəng bildirib-bildirməməsi dəqiq məlum olmur. Məsələn, «Kara» - Xaqanlı xanlarına verilən ləqəbdir (MK, III, 221); Kara bölük – 22 oğuz bölüyündən biri (MK, I, 56), Karaçuk – Oğuz şəhərlərindən biri (MK, I, 487),

⁷⁸ Qasımov A.M. Kəngərli sözü və kəngərliklər. AOP, Bakı, 2006, s. 89-91.

⁷⁹ Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992, s. 22.

⁸⁰ Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л Гази хана Хивинского. М., Л., 1958, с. 97-98.

Karakuş - Müştəri ulduzu (MK, I, 331; III, 221), Karakuş - Mizan ulduzu (MK, III, 40), Kara Sengir - Barsganda bir yer adı (MK, III, 222), Kara Yalğa - Türk ölkəsi ilə Fərqanə arasında bir yerin adı (MK, III, 32) və s.

Xoşbəxtlik, səadət, ağıl və idrak anlayışlarını bildiren antroponimlər: İnanç bəğ (MK, I, 133), Bilgə bəğ (MK, I, 428), Bügü Bilgə (MK, I, 428) və s.

İstək, arzu anlayışlı antroponimlər: Utar (MK, I, 367), Tardu (MK, I, 205), Bektur (MK, I, 455), Bəqlən (MK, I, 444), Çava (MK, III, 225), Tapar (MK, I, 361).

Uşağın anadan olduğu anı, vəziyyəti bildiren antroponimlər: Tokış (MK, I, 122), Atış (MK, I, 60), Kavşut (MK, I, 451), Sün, üş (MK, III, 365) və s.

Qohumluq münasibəti ilə əlaqədar yaranmış antroponimlər: Inal (MK, I, 122), Inal öz (MK, I, 361), Bükə Budraç (MK, III, 227), Bəgi (MK, III, 228), Adı (MK, I, 86).

M.Kaşğarlının istifadə etdiyi şəxs adlarına həmin dövrün digər bir abidəsində – Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu Bilig» əsərində də rast gəlirik. Məsələn, **Buğra xan** adı. Y.Balasaqunlunun əsərində belə bir ifadə var: «Çinü Maçin alimləri və hakimləri kamuğ ittifak boldılar kim, Məşrik vilayətində, kamuğ Türkistan illərində **Buğra xan tilinçə, türk lüğətinçə** bu kitabın yaxşıraq hərgiz kim ərsə təsnif kilmadı»⁸¹.

Əsərin dilinin kamil tədqiqatçısı R.Əskərov kursivlə verilmiş ifadəyə öz münasibətini belə bildirir: «Burada maraqlı doğuran iki ifadə var: Buğra xan tilinçə və türk lüğətinçə. Türk lüğəti elə türk dili demək olduğu üçün bu ifadə tamamilə aydındır və əsərin ümumən türk dilində yazıldığını bildirir. Bəs hansı türk dilində? Buğra xan tilinçə ifadəsi aydın olmadığı üçün sual cavabsız qalır»⁸².

⁸¹ Arat R. R. Kutadgu Bilig. II. Metin. Ankara, 1979, s. 8-15.

⁸² Əskərov R.B. Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» poemasında adlar (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2004, s. 6.

Bu fakt sübut edir ki, həm bu əsərdə, həm də M.Kaşğarlının lüğətində adı çəkilən «Xan dili» ifadəsi «Buğra xan tili» ifadəsi ilə üst-üstə düşür. Görünür, dövrün dil sferasında «Xan dili», «Xan tili», «Buğra xan tili» ifadələri işlək olmuş və türk dilinin hələ şivə çalarlarını əks etdirmişdir. Əhməd Cəfəroğlu yazır ki, «M.Kaşğarlının ortaya atdığı Xaqaniya türkcəsinin, digər türkcə əsərlərin də tanınması ilə, rəsmi dövlət dili, yəni zamanın Qaraxanlılar dövləti dili olduğu anlaşılmaqdadır. Kaşğarlının dilçi və məfkurə arkadaşı «Kutadğu Bilig» əsərinin dilini «Xan dili» adlandırmışdır. Demək ki, daha bu zamanlarda, ümumi türkcəni, yazı dilini içərisinə alan müştərək bir ad tapılmamış və ya istifadə olunmamışdır. Göytürkcə, uyğur dili, xan dili, Xaqaniyə və s. kimi tərif və adlandırmalar, anlaşılan dövrü üçün məqbul və keçərli sayılmalıdır»⁸³.

Qaraxanlılar dövrünün **ad sistemində dəyişmələr** mütəmadi xarakter daşmışdır. Ümumiyyətlə, adı dəyişdirmək adətinin kökləri çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Bir zamanlar bu adət **şamanların** bu və ya digər adı çəkməyi qadağan etmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Zərərli ruhların bu ad sahibinə xətər yetirməməsi üçün ad çəkilməzdi. Monqol cəmiyyətində sinfi təbəqələşmə qüvvətləndikcə bu qədim adət də fərqli şəkildə meydana çıxmağa başlayır. Yüksək dairələrdə həmin adətlə əlaqədar titul işlətmək dəb olursa, el içində xəstəlik zamanı adı yeni adla dəyişmək tərzində təzahür edir.

Dövrün qadın adlarının mənasında bir zəriflik, incəlik əsas sayılırdısa, kişi (erkək) adlarının məzmununda qüvvət, güc, əzəmət və vüqar motivləri ön sıraya çəkilir.

Dövrün antroponimlərində **çoxvariantlılıq** əsas sayılır.

Belə müxtəliflik tarixi və yerli-məhəlli amillərlə əlaqədardır. Belə ki, tarixi çox qədim olan bir sıra antroponimlər zaman keçdikcə müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır və variantlar meydana çıxır. Məlumdur ki, çox qədim türk adları müxtəlif mənbələrdə (o cümlədən, Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında – C.İ.) müxtəlif imlalarda əks etdirildiyindən bunların çoxvariantlılığı geniş hal almışdır⁸⁴.

«Divan»da antroponimlərin variantlılığı mürəkkəb şəxs adının tərkibindəki sözlərin yerdəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu, leksik transformasiyadır. Məs.: Alp Ər Tonga= Tonga Alp Ər; Muhəmməd Çakır Tonga Xan= Muhəmməd Çakır Tonka Han; Nizaməddin İsrəfil Togan Təgin= Nizaməddin İsrəfil Toğan Tigin və s.

«Divan»da antroponimlərin variantlılığı şəxs adının tərkibindəki imla dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Məs.: Altun kan = Altun xan; Bəgəç Arslan Təgin = Bəkəç Arslan Təgin = Bəkəç Arslan tigin; Bizən = Betzən; Budraç = Budhraç = Budhruç; Çağrı Təgin = Çağrı Tigin; Inal = İnal; Lysu = Iso; İnal öz = Inal öz və s.

«Divan»da zəmanəmizdəki Səlcuq xanlarının babalarının adı Səlcuq kimi göstərilir. Ona «Səlcuq Sü başı» deyirlər (MK, I, 478).

«Divan»da göstərilən **Tərkən (Türkan) Xatun** İran (Böyük) Səlcuqlu hökmdarlarının ən böyüklərindən hesab edilən Sultan Məlikşahın arvadı və tarixdə öz izini qoymuş türk sultanlarının ən tanınmışıdır. Doğu Türküstanda hökmdar olan Qaraxanlılardan «Tavğaç Xan» onun babasıdır. 1071-ci ildə Məlikşahla evlənmişdi. Tərkən xatun Məlikşah hökmdar olduqdan sonra, Səlcuqlu sarayının ən çox sözü keçən bir hakimi kimi illərcə hökm sürdü. Oğlu Mahmudu vəliəhd etmək üçün çox çalışmış, Vəzir Niza-

⁸³ Cəfəroğlu A. Kaşğarlı Mahmut. İstanbul, 2004.

⁸⁴ Əliyev R.H. Antroponimlərin çoxvariantlılığı. ACP, 1986, s. 35-37.

mimüklə şiddətli mübarizə aparmış, nəhayət, bu böyük və təcrübəli vəzirə öldürmüşdü. Məlikşahın 1092-ci ildə ölümündən sonra oğlu Mahmudu səlcuqlu taxtına çıxarmağı bacarmış, bu iş üçün də ögey oğlu Börkyaruk ilə qanlı mübarizəyə başlamışdır. 1094-cü ildə Mahmudun çiçək xəstəliyindən ölümündən sonra Səlcuqlu səltənəti Börkyaruka qalmışdır.

Türk tarixində ad qazanmış Tərkən xatunun həyatı siyasi ehtiraslar, mücadilələr içərisində keçmişdir. Səlcuqlu imperatorluğunun ən layiqli hökmdarı kimi tam 23 il hakimiyyətdə olmuşdur. Tərkən xatun bu ehtirash həyat və fəaliyyəti dövründə elm və ədəbiyyat adamlarını da qorumuşdur. Kaşğardan Qaraxanlılara mənsub bir çox aristokrat ailələr Böyük Səlcuqlu kəndlərinə gəlib yerləşdikləri kimi, türk elm və sənət adamları da onlarla bərabər gəlmiş, İslam-İran mədəniyyətinə qatılaraq öz izlərini qoymuşlar.

Beləliklə, Qaraxanlılar dövrünün ad sisteminin formalaşma, inkişaf və dəyişmə qanunauyğunluqlarını monoqrafik şəkildə öyrənmək antroponimiya elminin inkişaf dinamikasını izləmək baxımından müsbət nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

«Divan»dakı bəzi antroponimlərin mənaları ilə də tanış olmaq yerinə düşər. Mənaların müəyyənləşdirilməsində «Qədim türk lüğəti»ndən (DTS) istifadə edilmişdir.

Ay - ay, ilk ay

Alp aya - qəhrəman

Ayas - aydın səma, təmiz göy

Sökmen - sökmək felindən

Təqin (Alp) - qul

Cayri \ Cayir - şahin, tərhan

Tonğa (Alp Ər Tonğa) - bəbir

Qadir xan - güclü, qüvvətli xan

As \ Ars - sincab, çox qiymətli xəzi olan kiçik heyvan

Sultan Məsud - xoşbəxt sultan

Qapan - qaban

Toğrul - ov quşu

Turumtay - alıcı quş, qırğı

Turumtağ - cıdır, at yarışı (Üç yaşar atların yarışı)

Kumuk (Komuk) - tayfa adından

Kay - kay tayfasının adından

Təkəş - Təkə tayfasının adından

Abı - ata, dayı, baba

Əfrasiyab - qorxunc, heybətli

Inal - inanmaq felindən

Bəqi - ər

Buğrac \ \ Budhruç - çopur, çil, ala - bula, kələ - kötür

Çubin (Bəhram) - qarğa

Bükə - pəhləvan; çox qüvvətli adam

Boluş - köməkçi

Atuş - atəş

Azak - son, axırıncı

Şu - su, dolama, bükmə, örtük (suyun xarakteri)

Səlcuk - buzlaq

Süli - tərəvət, təzəlik

Bektur - bərk dayan

Badruk - bayraq

Utuş - uduş

Tapar - tapmaq felindən

Tapdu - tapmaq felindən.

§ 4. «Divan»da ləqəblər

«Ləqəb çox qədim kateqoriyadır, digər şəxs adlarının genetik qaynağıdır»⁸⁵.

«Qədim türklər avropalılar kimi doğulduqları gündən

⁸⁵ Шегенни А. Слова, имена, вещи. Изд. Ростовского Университета, 1956, с. 66.

ölənə kimi, eyni adı daşıyırlar. Türklərin adı hər zaman onların cəmiyyət üzvləri arasındakı mövqeyini inikas etdirir. Uşaq ikən onlar ləqəb, gənclikdə rütbə, qocalıqda isə titul daşıyırlar»⁸⁶.

Maraqlıdır ki, «Divan»dakı bəzi tayfa adları hazırki dövrdə ləqəb kimi (adların əvvəlində) işlənməkdədir. Məs.: Qıpçaq Əhməd (Şəki), Kınık Qazıqurd⁸⁷.

Mahmud Kaşğarının lüğətində **ləqəblər** də əsas yerlərdən birini tutur. Dövrün təqdim olunan ləqəblərindən biri «**özük**» adlanır. Lüğətin I cildində bu haqda oxuyuruq: «**Özük**» - qadınlara verilən ləqəbdir. Altın kimi təmiz ruhlu qadına «altın özük» deyirlər. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına «ertini özük» deyirlər; çünki iti tanəli inciyə «ərdəni» deyirlər. Bu ləqəb Çiğil qadınları üçün söylənilmişdir (MK, I, 71).

Dövrün ləqəbləri sosial təbəqələrə aiddir. Oğuzlar aşağı, orta və yuxarı sinifləri təmsil edən üç təbəqə təşkil etmişlər. Bu üç təbəqə daxilində bəylər, xalq və kölələr fərqləndirilirdi. Bəylər yuxarı, yüksək təbəqəni təşkil edirdi. Xalq orta təbəqəni, kölələr isə aşağı təbəqəni yaratmışdılar. Xalq *kara budun* adlanırdı. Ləqəblər bu üç təbəqəyə verilmişdi. Yəni bəylərin, kara budunun və kölələrin əksəriyyətinin ləqəbləri mövcud idi.

A) Bəylərə verilən ləqəblər. Başda hökmdarlar olmaqla bu sinfə daxil olanlar dövlətə xidmət edirlər. Mahmud Kaşğarının əsərindən bəylərin özləri aralarında (Kara xanlı toplumunda – C.İ.) bir-birini təqib etmələri və hər birinin ləqəbləri olduğu haqda məlumatlar vardır.

Verilən məlumatlara görə, türklər (Xaqanlıqlar) xalq içərisindən çıxıb, vəzirlik dərəcəsinə çatan kəsə «**yuğruş**»

deyəmişlər. Bu ləqəb xaqandan bir dərəcə aşağıdır. Bu ləqəbi daşıyana qara ipəkdən çətir verilmiş. Bu çətir isti havada, yağış yağan zaman onun başı üzərində tutulmuş.

Bu ləqəbdən sonra «**yafgu**» (**yabgu**) gəlir. Bununla bağlı «Divan»da oxuyuruq: «Xalqdan olub, xaqandan iki dərəcə aşağıda olan kimsəyə verilən ləqəbdir» (MK, I). Digər bir ləqəb «**tüksin**» adlanır. Tüksin də xalq içərisindən çıxır, xaqandan üç qat aşağıda yerləşir.

«Divan»da xanədana mənsub şahzadələrə verilən ləqəblərdən biri «**tigin**» adlanır. Bu ləqəbi daşıyandan bir dərəcə aşağıda «**ögə**» dayanır. Bu ləqəb də xalqdan gəlir. Türklər bu ləqəbi ağıllı, müdrik və yaşlılara vermişlər. Ögələr müşavirlər idi. O zaman xaqanın uşaqlarının kiçiklərinə «**ögə tegit**» (**tigin**) deyildiyi də bildirilməkdədir. Bu ifadədən ögənin kiçik yaşdakı xanədan mənsubu şahzadələrlə eyni dərəcədə sayıldığı nəticəsinə gəlmək olar.

«Divan»da digər bir ləqəblə – «**inal**» sözü ilə qarşılaşırıq. Mahmud Kaşğarlıya görə, anası xanədandan, atası da xalqdan olan bütün gənclərə bu ləqəb verilirdi (MK, I, 122).

Mahmud Kaşğarlı «**Tarhan**» ləqəbinin bəy mənasında işləndiyini və bu adın islamiyyətdən əvvəl varlığını da bildirir (MK, I, 436).

«Divan»da «**Tarım**» ləqəbi də mövcuddur. Qədim türklər xaqanlı xanlarının soyundan olan xadınlara və uşaqlarına bu ləqəbi vermişlər. Yəni, o dövrdə Xaqanlı övladından olmayanlara *tarım* ləqəbini işlətmək olmazdı. Mahmud Kaşğarının ifadəsinə görə «**Tarım**» ləqəbi xanədana mənsub prins və prinslərlə bunların uşaqlarını ifadə edən ortaqlı müştərək bir ləqəb idi.

«Divan»da «**Bəkəç**» ləqəbindən də bəhs olunur. M.Kaşğarlı «**bəkəç**»-in də tiginlərə verilən ləqəb olduğunu bəyan etmiş və «**Bəkəç Arslan Təqin**»-i buna misal göstərmişdir. Bu ləqəbin bütün tiqinlərə verilib-verilmədiyini haqqında «Divan»da açıq bir məlumat verilməmişdir.

⁸⁶ Гумилев Л. Древние тюрки. М., «Наука», 1967, с. 21.

⁸⁷ Таңвердиев Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antropoimləri. Bakı, 1996, s. 111.

Mahmud Kaşğarlı «Divan»da karluq ləqəbləri haqqında da məlumatlar vermişdir. O, «sağun»⁸⁸ və «köl irkin» (MK, I, 108) ləqəblərinin karluq elinin böyüklərinə verilən ləqəblər olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Karluq böyüklərinə verilən ləqəblərdən biri «çuğlan» (MK, I, 444) adlanır. Bu ləqəb əsərdə göstəriləyi kimi, *sağun və köl irkin* ləqəblərinin qarşılığıdır. M. Kaşğarlıya görə, karluqların Xotan törəsində xaqandan iki dərəcə aşağıda olanlara «çuvı» (MK, III, 225) deyirmişlər. Bu, *yabğu* ilə eyni hüquqludur.

Mahmud Kaşğarlının sözlərinə görə, Yabakuların ən böyüyünə, yəni elin hökmdarına «əjdaha» mənasında «bükə» ləqəbi verilmişdi.

Böyük türkoqun «tərkən» ləqəbi ilə bağlı məlumatları da maraqlıdır. O, bu ləqəbin vilayətlərdə hökmdarlıq edənlərə qarşı xaqanlıların kitab tərzində olduğunu, xaqanlıq və mülk mülk məqamında oturmayanlara belə müraciət edilmədiyini mənasında da «kəndisinə itaət edilən» demək olduğunu bildirir⁸⁹. Mahmud Kaşğarlı Yabaku savaşı ilə bağlı verdiyi bir şeir parçasında «tərkən» kəlməsinin qarşılığının, həqiqətən də, xaqan olduğunu, tərkənin eyni zamanda xaqan anlamına gəldiyini də ifadə etmişdir. Anlaşıldığına görə, bu ləqəb osmanlılarda «Sultan» sözü ilə eyni mənə yükünü daşımaqdadır.

Beləliklə, bəylərə aid ləqəblər sıra baxımından aşağıdakı ardıcılığa malikdir:

1. Xaqan, Xan və ya Tərkən (Səlcuqlarda Sultan).
2. Yuğruş (Səlcuqlarda vəzir) ilə Tiğın, Bəkəç, Tarım kimi xanədana mənsub şahzadələr.
3. Yafğu (Karluqlarda Köl İrkin və Sağun, Xotanalarda Çuvvı və Ögə).
4. Ögə təgit və Tüksin.
5. İnal.

6. Tarhan.

Qadın ləqəbləri. Hakimiyyətin üst qatında qadınlar da təmsil olunmuşlar. Bu qəbildən olan ləqəblər sırasında **hatun (xatun)** başda gəlməkdədir. Xatun XI əsrdə «katun» (Katun=Əfrasiyabın qızlarından birinin adı) şəklində tələffüz edilmişdir. Mahmud Kaşğarlının bu ləqəblə əlaqədar verdiyi məlumata nəzər salınsa, hökmdar qadınlardan başqa xanədana mənsub sultanlara da *katun* deyilirdi. Xanədana mənsub katunlara «altun tarım» deyildiyi kimi, bolluq və nemət içində böyüyən mənasındakı «oğlağ» kəlməsindən alınaraq «oğlağ katun»! (MK, I, 138) deyildiyi haqqında da məlumat vardır. Əsərdə verilmiş bir qəsidə parçasından görünür ki, xatunlara «tərkən hatun» da deyilmişdir. Beytə diqqət yetirək:

Tərkən Katun kutunğa (+) tegür mendin koşuğ

Aydıl sizinğ tapuğçı ötnür yengi tapuğ («Sultan Hatunun huzuruna bəndən koşma sun, sizin xidmətçi yeni xidmətlər umanuyor, de» (MK, I, 376).

Qadın ləqəbləri sırasında sonra «**kunçuy**» gəlir. Mahmud Kaşğarlı bu ləqəbi «xatından bir dərəcə aşağıda duran qadın» kimi izah edir və «katun kunçay» müraciət-xitabının tez-tez işləndiyini vurğulayır. Məs.: Kunçuy: Hatundan bir dərəcə aşağıda bulunan kadın, bigə, prinses. Buradan alınaraq «katun kunçuy» deyilir (MK, III, 240).

Türklər əsillə, köklə bağlı ləqəblərdən də istifadə etmişlər. Mahmud Kaşğarlının verdiyi məlumatlara görə, türklər «tüp», «tüplüğ ərən», «tüplüğ yıldızlığ» deyim-ləqəblərindən də istifadə etmişlər. Soylu-köklü adamlara bu adlar verilirdi. «Tüp» – dip deməkdir⁹⁰.

Qaraxanlı hökmdarlarına verilən ləqəblər. Mahmud Kaşğarlıya görə, Xan türklərin ən böyük hökmdarı olmuş-

⁸⁸ Köprülü F. Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar. T.H.I.T. Mecmuası C. II, s. 22.

⁸⁹ Turan O. Terken Ünvanı, T. H. T. Dergisi, C. I, Ankara, 1944, s. 67.

⁹⁰ Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, I, s. 400.

dur. Əfrasiyabın oğullarına da Xan deyilmişdir: Xan: Türklərin ən böyük başbuğu. Əfrasiyab oğullarına da Xan deyilmiş; Əfrasiyab Xakandır. Bu adın verilməsinin uzun bir tarixəsi vardır (MK, III, 157). Buradan belə anlaşılır ki, Qaraxanlılar toplumunda hakim qanad xanlığın ancaq Əfrasiyab soyundandır.

«Divan»da Qaraxanlı hökmdarlarına verilən bəzi ləqəblərdən də bəhs edilməkdədir. Bunlardan biri «kara» adlanır. Burada xaqanlı xanlarına kara deyildiyi bəyan edilərək, **Buğra Kara Han** buna misal olaraq göstərilməkdədir.

Qaraxanlı hökmdarlarının digər bir ləqəbi «kadır» adlanır. Böyük dilçi-alim xaqanların sərt və çətin olanlarına «kadır» ləqəbi verildiyini və bundan başqa xaqanlı ulusunun xaqanlarına «Kadır Han» deyə müraciət edildiyi haqqında məlumat verir. «Divan»ın I cildində kadır ləqəbi haqqında aşağıdakı məlumatı almaq olur: Kadır: xaqanların sərt və çətin olanına deyilir. Bundan başqa Xaqanlı ulusunun xanlarına «Kadır Xan» deyirlər. Bu kəlmə ərəbcəyə uyğundur, çünki sərt olmaq gücdən və qüdrətdən irəli gəlir, sərt olan kişi istədiyini edə biləcək qüdrətə malikdir (MK, I, 364). «Divan»da «kadır kış» ifadəsi «zəmhəri», «karakış» mənasındadır (MK, I, 364). Yəni sərt, çətin qış. Kadır sözü əsərdə kadır neng=güc olan nəsnə». Sarp yerə «kadır yer» deyilmiş, bu, dağlarda qarın və qışın çox olmasından irəli gəlir (MK, I, 364).

Bundan əlavə, xaqanlı hökmdarlara verilən digər bir ləqəb «kılıç» adlanırdı. «**Kılıç Han**» müraciətindən də dövrün xitabında istifadə olunurmuş. Əsərdə belə bir cümlə ilə də qarşılaşırıq: «Kurduğu, düşündüğü işlərdə qılınc kimi kəsib atan xaqan».

«Divan»dakı bəzi ləqəblər müqəddəs (sakremental) saylarla əlaqədar yaradılmışdı. Xaqanlı xanlarına verilən belə adlardan biri «**dokuz tuğlu**» adlanırdı. M.Kaşğarlıya görə,

hər nə qədər vilayəti çox, payəsi də yüksək olursa-olsun, xaqanların tuğu doqquzdan çox olmurdu. Çünki onlar doqquz sayını uğur sayırdılar. Bu tuğlar (bayraqlar) turuncu rəngdə ipdən və ya qumaşdan düzəldilir və bu rəng də uğur hesab edilirdi.

«Tuğ» sözünün lüğətdə 4 mənası göstərilmişdir: tuğ: Hakanın yanında çalınan kös və davul. Xan tuğ urdı= Han nöbət davulu vurdu, mehtərhanə çaldı. Tuğ: Sancak. Tokuz tuğluk Han= doqquz tuğlu Xan və ya Xaqan». Bu ifadədən digər bəylərin də şan və şərəfləri ilə, mərtəbələrinə görə tuğları olduğu nəticəsini çıxarmaq mümkündür. Yusif Has Haçib bu barədə göstərmişdir ki, bəylərin şöhrətini iki şey böyüdür: Eşiyində tuğu və baş köşəsində süfrəsi⁹¹. Tuğ: Su bəndi; Tuğ: Hər hansı bir şeyin tıxacı. Tünglük tuğı (MK, III, 127).

Katun ləqəbi. Əfrasiyabın qızlarına verilən unğun (MK, I, 410); Katun sını \ \Katun sini – şəhər adı (MK, III, 138).

M.Kaşğarlı katun \ \xatun sözünün «xan arvadı, xan qadını» mənasında işləndiyini qeyd edir. «Kat» sözünün qədim türklərdə bir mənası «duru, təmiz» deməkdir. E.Murzayev kat \ xat sözünün «çay» anlamını göstərir ki,⁹² çay da duru və təmiz olur. Amma bu fikrin əleyhdarları da olmuşdur. İ.Dobrodomov bu fikirlə əsla razılaşmır, onun indiki mənasının, yəni, qadınlıq anlamının üzərində dayanır⁹³. İlk mənanın duru, təmiz olması faktını «kızoğlan» qohumluq termini də sübut edir. Bu sözün də mənası «bakirə», «təmiz» deməkdir. Yəni, qız, qadın, katun, xatun su, çay kimi təmiz olmalı fikri sözün semantikasına hələ tarixən hopmuşdur.

«Divan»ın antroponimik leksikası ilə bağlı aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

Lüğətdə 70% türk, 20% ərəb və 10% fars mənşəli şəxs adları işlədilmişdir.

⁹¹ Arat R.R. Kutadgu Bilig. II. Metin. Ankara, 1979, s. 190.

⁹² Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. Изд-во «Мысль», М., 1974, с. 190-192.

⁹³ Добродомов И. Г. Не «река» - а «женщина». «Этническая ономастика. Изд-во «Наука», М., 1984, с. 138-142.

Tarixi-etimoloji təhlil göstərir ki, qədim türklərin ad yaradıcılığı ənənələri qədim etiqad, inam, xalqın mənəvi-iqtisadi həyatı, flora və faunası ilə əhatə olunmuşdur. XI yüzillikdə insanların adları müxtəlif sosial qruplardan ibarətdir, forma və məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. Həmin sosial təbəqəyə yüksək vəzifəli şəxslərin (bunların adları çoxtərkipli quruluşdadır – C.İ.), sadə xalq nümayəndələrinin adları (onların özləri kimi adları da sadə və lakonikdir – C.İ.) aid edilə bilər.

Beləliklə, «Divan»da XI yüzilliyin sosial xarakterini özündə inikas etdirən insan adları, ləqəbləri, titulları və s. mövcuddur⁹⁴.

Orta əsrlərin müəllifi Mahmud Kaşğarlı Qaraxanlılar dövrü və mühitinin şəxs adları, onların leksik-semantik, genetik və struktur cəhətləri haqqında müfəssəl və dəyərli məlumatlar verir.

«Divan»dakı çoxsaylı tarixi antroponimlərin təhlili təcrübəsi göstərir ki, XI yüzillikdə şəxs adlarının formalaşma sistemi, əsasən, iki amilə arxalanırdı:

I) apelyativlərin mənasına;

II) islam dininin nüfuz etməsi, köksalması və yayılması ilə.

§ 5. «Divan»da etnonimlər. Oğuz boyları

Türk tayfalarının etnik tarixini, etnogenezini öyrənməkdə qədim qaynaqlar əsaslı rol oynayır. Belə etibarlı və mötəbər mənbələrdən biri Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəridir. «Divan»da toplanan informasiyalar arasında təsvir olunan dövrün türk toponimikasına, etnonimiyasına aid olanlar, türk etnik tarixi və mədəniyyəti baxımından

fövqəladə əhəmiyyət daşımaqdadır.

Kaşğarlı Mahmud bəhs etdiyi türklərin kökünün Nuh Peyğəmbərin oğlu Yafəsə və onun oğlu Tü-rə dayandığını yazmaqdadır. Bu durumun İbrahim Peyğəmbərin oğlu İshaqla, İshaqın oğlu Esavla və onun oğlu Rum və Rumdan gələnlərin soyunun adlandırılmasına bənzədiyinə diqqət çəkməkdədir.

Tayfa-boy adları «Divan»ın umumi leksikasının müəyyən bir qismini təşkil edir. Daha qədim fonetik, qrammatik və leksik-semantik cəhətlərə malik olan tayfa-boy adları türk və qeyri-türk etnoslarının ictimai-siyasi həyatı, miqrasiyası ilə bağlı formalaşmışdır. Tayfa-boy adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi ilə Qaraxanlılar dövrünün tarixi, etnogenezi haqqında daha tutarlı, dəqiq və obyektiv informasiyalar əldə etmək mümkündür.

Hər boyun özünün ləhcəsi vardır. Ramiz Əskər bu xüsusda yazır ki, Mahmud Kaşğarlı 30-dan yuxarı türk ləhcəsini, o cümlədən oğuz, qıpçaq, karluq, bulğar, arğu, kəncək, uğrak, yabaku, yəmək, bəçənək, ıtlık, kay, çiqil, tuxsı, çumul, basmıl, köçə, suvar, uç, barsğan, xaqaniyyə, tatar, türkmən, çaruk, başğırt, söğüt, yağma, uyğur ləhcələrini, türk olmayıb türkcə bilən-danışan tübütlərin, xotənlərin və digər xalqların dillərini bütün incəliklərinə qədər öyrənmiş və özünün məşhur əsəri «Divanü lüğət-it-türk»də əks etdirmişdir.⁹⁵

Etnonimlər «Divan»ın şeirlərində də çox işlənmişdir⁹⁶. Ruslan Arziyevin məlumatına görə, «Divan»da 72 etnonim,

⁹⁴ Hatamov J. Mahmit Kaşğarlı hörmətli unvanlar (titullar) haqqında. «Mahmit Kaşğarlı türkologiya ilmini esaslandırıcısı» atlı Halkara ilmi məsləhəti. Aşqabat: 21-22 baydaq 2008, s. 67-68.

⁹⁵ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici. Bakı, 2008, s. 6, 7.

⁹⁶ Тюркмен Фикрет. Этнонимы в произведении «Диван лугат ат-тюрк». «Mahmit Kaşğarlı türkologiya ilmini esaslandırıcısı» atlı Halkara ilmi məsləhəti. Aşqabat: 21-22 baydaq 2008, s.365.

175 toponim işlənmişdir⁹⁷.

Ramiz Əskər A. Valitovanın əsərinə⁹⁸ istinad edərək eyni dövrdə meydana gəlmiş Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu Bilig» poeması ilə «Divan»-nı müqayisə edərək birinci əsərdə etnonim və coğrafi adların sayının az olduğunu (ümumi sayı: 20) göstərmişdir.

Türk etnonimlərinin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi N. Baskakovun göstərdiyi kimi, «türkologiyanın ən çətin və aktual məsələlərindən biri olaraq qalır»⁹⁹.

Qədim türk etnonimlərinin mənə və etimologiyası haqqında məlumata ilk dəfə Mahmud Kaşğarlıda rast gəlirik. Sonralar isə türk tayfa-boy adları ilə bağlı Rəşid-dədinin¹⁰⁰; A. Vamberinin¹⁰¹; A. Kononovun¹⁰²; Q. Derferin¹⁰³; K. Petrovun¹⁰⁴; N. Baskakovun¹⁰⁵; S. Tolstovun¹⁰⁶; T. Januzakovun¹⁰⁷; Ə. Hüseynzadənin¹⁰⁸; Q. Qeybullayevin¹⁰⁹; V. Maxpirovun¹¹⁰ mühüm xidmətləri olmuşdur.

Mahmud Kaşğarlı türklərin Rumdan Maçınədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsil türklərin 22 tayfadan

⁹⁷ Arziyev Ruslan. Uyğur tili. Almuta: Mektep, 2006, s. 146.

⁹⁸ Валитова А. А. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в. «Кутадгу Билиг». М., «Наука», 1964.

⁹⁹ Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // «Ономастика Востока», М., 1980, с. 199.

¹⁰⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. 1, книга 1. Перевод с персидского Л. А. Хегалурова. — М. — Л., 1952, с. 83-84.

¹⁰¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб., 1865, 221 с.

¹⁰² Кононов А. Н. Опыт анализа термина *түрк* // «Советская этнография», 1949, № 1, с. 40-47.

¹⁰³ Дерфер Г. Туркисжше унд монголисжше Elemente им Неуперсисжшен // Ввнесбаден, 1965 (2), 1967 (3), 1975 (4).

¹⁰⁴ Петров К. И. К этимологии термина «кыргыз» // «Советская этнография», 1964, № 2, с. 81-91.

¹⁰⁵ Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз // «Советская этнография», 1964, № 2, с. 92-93.

¹⁰⁶ Толстов С. П. Огузы, печенеги, море Даукара (замечки по исторической топонимике восточного Приаралья) // «Советская этнография», 1950, № 4, с. 49-54.

¹⁰⁷ Жанузакон Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1976, 129 с.

¹⁰⁸ Hüseynzadə Ə. Boyat (Bayat) coğrafi adının mənşəyi. ADU-nun elmi əsərləri, Bakı, 1976, № 5.

¹⁰⁹ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987.

¹¹⁰ Махпиров Б. У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990.

ibarət olduğunu göstərir. Onun verdiyi bilgilərə görə, hər bir tayfanın çoxlu uruqları (qəbilələri) var ki, onların sayını yalnız tanrı bilir. Böyük türkoloq bunlardan əsasən ana uruqları yazmış, kiçik tayfalardan isə bəhs etməmişdir. Amma o, oğuz türkmənlərinin kiçik uruqlarını, mal-qaralarının damğalarını da yaddan çıxarmamış, insanların bu məlumatı bilmələrinin ehtiyacdən irəli gəldiyinə işarə vurmuşdur. O, oğuzların 22 boydan ibarət olduğunu göstərir. Əslində isə oğuzlar qədimlərdə 24 qəbilə idi. İki qəbilə artıq islamaqədərki dövrdə ayrılaraq xalaqları formalaşdırdığı üçün dilçi-alim onların tək cə 22-sindən söhbət açır ki, bunlar da əsas qəbilələrdir, onların hər birinin oymaqları da var:... Oğuzların dili barədə belə bir fikir maraqlı doğurur: «Dillərin asanı oğuzcadır... Onların dili incədir»¹¹¹.

Böyük türkoloq «Divan»da həm türk, həm də qeyri-türk boylarını tarixi-etimoloji cəhətdən təsvir etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlu yazır ki, «sözlükdə ən çox qəbilə adları ilə rastlaşırıq. Kaşğarlı türk boyları arasında dolaşmağı sayəsində bir çox boy, uruk adlarını təsbit etmişdir. Fəqət sözlüyün yükünü artırmamaq üçün böyük bir sayı təşkil edən türk soy və oymaqlarına «Divan»da yer verilməmişdir»¹¹². O, əsas türk boylarını coğrafi areallarına görə aşağıdakı kimi sıralamışdır:

1) Peçeneqlər. Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan türk boyudur.

2) Qırçaq, Oğuz, Yəmək, Başqırd, Basmil, Kay, Yabaku, Tatar və Kırğız boyları. Bunlardan ancaq Qırğız türk boyu Çin ölkəsinə yaxındır.

3) Çigil, Tuhsı, Yağma, İğrak, Çaruk, Çumul, Uyğur, Tanğut, Hatay boyları isə Rum ölkəsi yanından doğuya doğru uzanmaqdadır.

¹¹¹ Əzizov E. M. Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi. Bakı, 1995, s. 88-93.

¹¹² Cəfəroğlu A. Türk dili tarixi. İstanbul, 1982.

«Divan»da Hitay (Xitay) nədənsə Çin olaraq göstərilmişdir. Halbuki bu boy əslində Monqolların bir boyu olub, vaxtı ilə Quzey Çində qüvvətli bir dövlət qurmağı bacara bilmişdir. Bu səbəbdən Rus, Monqol və İslam mənbələrində bu ad altında Çin qarşılığı ifadə edilmək istəyi olmuşdur.

4) Tavgaç. Kaşğarlı bu sahəni Maçın, yəni güney Çin olaraq göstərmişdir. Verdiyi şərhə əsasən bu ad altında həm Maçın, həm də türklərin bir boyu göstərilmişdir¹¹³.

1000 illik tarixə malik olan bu əsər müasir türk xalqlarının və onların dillərinin inkişaf yolunu düzgün müəyyənləşdirərkən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu «Divan» vasitəsilə hazırda mövcud olan və olmayan bir sıra etnik dil qrupları və eyni etnonimlərdən yaranmış toponimlər haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Qaraxanlı türklərində etnik adlar eyni zamanda həm ölkə, dövlət adlarının da əsasını təşkil etmişdir. Ə.Quliyev «Divan»dakı etnonimləri türk mənşəli və qeyri-türk mənşəli olmaqla iki qrupa ayırmışdır. O, belə bir müqayisə aparmışdır ki, Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq «Divan»da *türk* termini konkret etnonim kimi çıxış edir, türk dili, türk ölkəsi, türklərin qonşuları ifadələrinin tərkibində işlənərək bir etnik qrupun adı kimi istifadə edilir. Müəllif türk etnoniminin mənşəyi barədə danışıldığı üçün onun üzərində durmamışdır. Amma Bayandur, Kınık, Kayı, Ava \ yava, Salqur, Afşar, Bektili, Bükdüz, Bayat, Yazğır, Eymür, Kara bölük, Alka bölük, İğdır, Ürəgir, Tutulka, Ulanundluğ, Tügər, Bəcənək, Çuvaldar, Çepni, Çarukluğ, Suvar, Kəncək, Bulqar, Tat, Yəmək, Toxsı və s., eyni zamanda qeyri-türk mənşəli Çaparka, Rum, Rus, Xotan, Çin, Tarbin kimi etnonimlər də tədqiq olunmuşdur¹¹⁴.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında türk ulusunun boyları haqqında verilən məlumatların öyrənilməsi, onların areallarının dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan xalqının qədim və zəngin mədəniyyət tarixinin bəzi problemlərinin həlli üçün əhəmiyyətlidir¹¹⁵.

Türklüyün altun deyilən dövründə (X-XI yüzilliklər) qəbilə, tayfa adları «boy» sözü ilə öz ifadəsini tapmışdır. Boy anlayış etibarilə Oğuz elini meydana gətirən, onların təşəkkülünə səbəb olan toplum idi. Boy məzmunca eldən (budun-xalq) kiçik, obadan böyük idi. Mahmud Kaşğarlının, əsasən, *boy* sözünün oğuzca olduğunu bildirməsi və 24 oğuz qolundan hər birini bu adla ifadə etməsi də həmin cəhətə fikir verməsindən irəli gəlir. F.Sümər də «Oğuzlar» kitabında Sır-Dərya oğuzlarının XI yüzillikdə 24 boydan ibarət olduğuna işarə etmişdir¹¹⁶.

A.Abduraxmanov Sır-Dəryada oğuzlardan qalan izlərin aşağıdakı coğrafi adlarda əks olduğunu göstərir: Uquz jılqası (Oquzzov ovraq), Oquz say (Oquzov ovraq), Uzkənd (Oquzkənt), Şauldır (Çuvaldar), Bayunlar (Bayandur) və s.¹¹⁷

«Divan»dakı etnonimlərdən bəhs edən V.Bartold, S.Klyaştorniy, X.Xasanov və başqaları Mahmud Kaşğarlının oğuzlar, onların mənşəyi, tarixi taleyi və yerləşdiyi ərazilər haqqında verdiyi dəqiq informasiyaları, çəkdiyi xəritəni yüksək qiymətləndirmişlər¹¹⁸.

¹¹⁵ Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarlının «Divani-lügət-it türk» əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, «Ömək» nəşriyyatı, 1992, s. 70.

¹¹⁶ Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıç», 1992, s. 201.

¹¹⁷ Абдурахманов А. А. Следы Огузов в низовьях Сыр-Дарьи (по ономастическим материалам). АОП, 1986, с. 77-80; Жирмуцкий В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи. «Тюркологический сборник», М., А., 1951, с. 93-102.

¹¹⁸ Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. М.: 1963-1974; т. 2, с. 574; Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского «СТ», 1972, № 1, с. 18-23; Хасанов Х. Среднеазиатский географ-филолог XI века Изв. Уз. Филиала ВГО, Ташкент, 1960, Т. 5, с. 91-100; Хасанов Х. Urta Osiye joy nomlari tarixidan. Toşkent, 1965, 80 s.

¹¹³ Caferoğlu A. Kaşğarlı Mahmut. İstanbul, 2004, s. 44.

¹¹⁴ Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, «Elm», 1999, s. 48.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»da verdiyi məlumatlara görə, Oğuz boyları bir-birini mənsub olduqları adlarla tanıyırmışlar. Oğuzlardan bir-birini tanımayan iki adam üz-büz qarşılaşdıqda əvvəlcə salamlaşarmışlar, sonra isə «boy kim» deyər soruşarmışlar. Bu, «Hansı boydansa?» deməkdir. Sualın qarşılığı kimi, məsələn, **Salğur** deyər cavab verərək mənsub olduğu boyun adını söylər. Bu cəhət oğuzların yaşayışında, həyat tərzində oğuzların oynadığı rolu bildirirdi. Bununla yanaşı, 24 oğuz boyunun damğaları da var idi, bu damğalar vasitəsilə də bir-birilərini ayırd edirdilər, fərqləndirirdilər.

Boyların başında bəylər dururdu. Bəylərin idarəsi altındakı bölgəyə «**bəq eli**» deyilirdi. Mahmud Kaşğarlının adını çəkdiyi **Bəqdeli (Bəydili)** tayfasının da adı, fikrimizcə, «Bəq eli» (bəy eli) ifadəsi ilə bağlı ola bilər. Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndi yaxınlığındakı «Bəydili arxı» yer adı da, şübhəsiz ki, həmin adın daşıyıcısı ola bilər.

M.Kaşğarlı «Divan»da «törə» sözündən istifadə etmişdir. O, «el töri yetilsin» = vilayət, el barışa qovuşsun» cümləsində bəyin vəzifəsinin nə olduğunu anladır.

Mahmud Kaşğarlı, ümumiyyətlə, boydan danışırkən belə bir fikir işlədir: «Boylar çoxluq üzündən tükənmiş». Bu, boyun zaman-zaman bəzi fəlakətlərə düşər olduğunu, amma heç vaxt tükənmədiyini, yox olmadığını ifadə edir. «Divan»da «boy iki bilək alkıştı» cümləsi iki boyun bir-birlərini yox olacaq vəziyyətə gətirdikləri anlamında başa düşülməlidir. Bu, hər hansı bir boyun bir boyu dövlət işlərinə görə cəzalandırması kimi də izah oluna bilər.

Amma, sözsüz ki, oğuz boylarının zaman-zaman fəlakətlərə uğramasının başlıca səbəbi yağma axınları və fəth hərəkətləri olmuşdur. Mahmud Kaşğarlının oğuz boyları ilə bağlı işlətdiyi **kıyım** (Düşmən gəlməsi üzündən bir vilayət xalqının qorxu ilə dəhşətə düşməsi), **tezgi** (Tezgi buldu.

Düşmən gəlməsi üzündən xalq arasında ürküntü (çaşqınlıq, tələskənlik) oldu), **ürkün** (Düşmən gəlməsi üzündən xalq arasında düşən ürküntü), **buldak** (Düşmən gəlməsi üzündən xalq arasında meydana gələn qarışıqlıq) və **belinq** (Düşmən gəlməsi üzündən xalq arasında baş verən təlaş, ürküntü).*

Mahmud Kaşğarlı «Divan»da boyları kök və ana olmaqla iki qrupa bölür. «Türk ulusunun boyları»ndan danışırkən böyük türkoloq yazır: «Türklər əslində iyirmi boydur. Bunlardan hər bir boyun bir çox oymaqları vardır ki, sayını ancaq ulu tanrı bilir. Mən bunlardan kök və ana boyları saydım; oymaqları buraxdım. Yalnız hər kəsin bilməsi üçün gərəkli olanı, oğuz qollarını və heyvanlarına vurulan bəlgələrini yazdım. Bundan başqa, hər boyun yerləşdiyi yeri də bildirdim. Məsələn, Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy Beçenəkdir; sonra Kıfçak, Oğuz=Uyğuz, Yəmək, Başqurt, Basmil, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız=Kırğız. Kırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boyların hamısı Rum ölkəsi yanından doğuya doğru uzanıb gedir: Çığıl=Çiyil, Toxsi, Yağma, Uğrak (+), Çaruk=Çarık, Çomul, Uyğur, Tanqut, Xitay=Kitay. Kitay ölkəsi Çindir. Bu boylar güney ilə quzey arasında yerləşir (MK, 1, 28).

Mahmud Kaşğarlı boyların adları ilə yanaşı, digər tipik-xarakterik xüsusiyyətləri üzərində də dayanmışdır. Məsələn, o, iki dil bilən boylardan söhbət açır. Həmin boylar arasında **Soğdak**, **Kençək**, **Arğu** boylarını misal çəkir. Türk elinə sonradan gəlib qarışan boyları - **Xotanları**, **Tübütləri**, **Tanğutları** göstərir.

Mahmud Kaşğarlı öz lüğətində Gencək, Arğu, Xotan və s.

* Qeyd: Ataş aqlında uşaqların yuxuda olarkən qorxaraq sıçramasına Türkiyə türkcəsində indi də belinləmək deyirlər, bu kimi sözlərin təlaş və qarışıq mənasında izah edilməsi həqiqətə tamamilə uyğundur. Onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, boylarla əlaqədar işlənmiş **tezgi** sözünün **təzmək**, **ürkün** sözünün **ürkmək** formaları indi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır: Qoyunlar təzdi. Mal-qara hürkdü (Cəbrayıl şivəsində).

dilləri də fərqləndirir və onların diferensial xüsusiyyətləri ilə bağlı bir dilçi kimi təhlil verir. Məsələn, lüğətin III cildində «sin» sözünün izahı ilə əlaqədar yazır: «Sen. Gencək dilincə. Türklər «sen» deyirlər, Gencək dilində kəlmələr çox kərə əsrəyə uyarlar; əsrə olur. Çünki onların dili kötüdür. Yuxarı Çinədək Çiğil, Yağma, Toxsı dillərində ötrə olur. Rum ölkəsinədək oğuzlar, suvarlar və qıpçaqlar üstün istifadə edirlər» (MK, III, 137-138).

Ümumiyyətlə, bu lüğət XI yüzilliyin türk dialektləri haqqında da tutarlı məlumatlar verir¹¹⁹.

Mahmud Kaşğarlı Oğuz boylarından bəhs edərkən onların şəhərsalma mədəniyyətini, köçəri həyatdan oturaq həyata keçid mərhələlərini də faktlaşdırmış, qədim oğuz şəhərləri haqqında maraqlı tarixi məlumatlar vermişdir.

Həm «Divan»da, həm də bəzi İslam mənbələrində Oğuz şəhərlərinin varlığından bəhs olunması onların əhəmiyyətli bir qisminin dəyişik, fərqli həyat təzi yaşamaları ilə bağlıdır. F.Sümərə görə, oğuzlardan önəmli bir qisminin oturaq həyata keçməsində ən mühüm cəhət islamlığı qəbul etmələri olmuşdur. Oğuzlar arasında islamıyyət yayıldıqca və qüvvətləndikcə oturaq həyat da formalaşmağa başlamışdır.

«Divan»da XI yüzillikdə oğuzların müxtəlif şəhərlərdə məskunlaşdığı açıq bir şəkildə göstərilmişdir. Məsələn, Mahmud Kaşğarlı türkcə **Öküz** adından bəhs edərkən, ümumiyyətlə, «çay» mənasında işlənən bu sözün oğuzlar tərəfindən ayrıca **Bənəgit dərəsi** adı ilə verilən Ceyhun nəhrinə deyildiyini, oğuz şəhərləri kimi köçəri tayfaların da bu çay ətrafında yaşadığını bildirir. F.Sümər tərəfindən təsbit edildiyinə görə, XI yüzillikdə Oğuzlar Xəzər dənizindən Sır Dəryanın orta yatağındakı **Farab (Karaçuk)** və **İsficaba (İs-**

picab-Sayrama) qədər olan yerlərə bu irmağın quzeyindəki çöllərdə yaşayırdılar. İsficabın quzeyindən başlayaraq Sır Dəryaya paralel şəkildə uzanan **Karaçuk sıra dağları** bölgəsi də oğuzların böyük bir hissəsinin yaşadığı yer idi. Mahmud Kaşğarlı Karaçukun Farab şəhərinin və oğuz yurdunun adı olduğunu bildirməklə yanaşı, çəkdiyi xəritədə də Karaçuku oğuz yurdu kimi göstərmişdir.

Digər tərəfdən, oğuz yurdunun X yüzillikdə olduğu kimi, XI yüzillikdə də batıdan Xəzər dənizinə qədər uzandığı anlaşılır. İslam coğrafiyaçılarının **Siyah Kuh** adını verdikləri yarımada X yüzillikdə oğuzlar tərəfindən tutulmuş və bundan sonra həmin yarımada türkcə **Manqışlağ** adını almışdır. XI yüzilliyin sonlarında Mahmud Kaşğarlı da Manqışlağı oğuz ölkəsində bir yer adı olaraq qeyd etmişdir (Bu toponim haqqında ayrıca bəhs edilmişdir – C.İ.).

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında haqqında danışılan oğuz şəhərləri bunlardır: **Sepren (Sabran)**, **Sitkün**, **Suğnak**, **Karnak**, **Karaçuk**.

Sepren: Oğuz şəhərlərindən birinin adıdır. Xalq **Sapran** deyir. Halbuki türk dilində s hərfinin yeri yoxdur (MK, 1, 436).

Mahmud Kaşğarlı bunların oğuz şəhərləri olduğunu bildirməklə bərabər, eyni çevrədə qeyd olunan **Sayram (İsficab-Beyza)** şəhər adı barədə bir söz deməmişdir. Bu xüsusda yazır ki, Sayram: İsbicab da deyirlər. Beyza şəhərin adı. Bu şəhərə Sayram da deyirlər (MK, 3, 176).

«Divan»da sayram leksik vahidi ümumi söz kimi də işlənmişdir. Sayram suv= topuqdan yuxarı çıxmıyan su (MK, 3, 176).

Faruk Sümər «Oğuzlar» kitabında yazır ki, görünüşünə görə **Sayram Karluq** şəhərlərindən olmuş və bu şəhər, bəlkə də **Oğuz-Karluq** sərhəddini təşkil etmişdir¹²⁰.

¹¹⁹ Əzizov Elbrus. Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi. Bakı, «Maarif», 1995, s. 88-93; Əzizov E. Oğuz etnonimi. Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar seriya. Bakı, 1999, № 1-2, s. 67.

¹²⁰ Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıçı», 1992, s. 38.

Sitkün: Oğuz şəhərlərindən biri (MK, 1, 443).

Suğnak: Oğuz şəhərlərindən biri (MK, 1, 471).

Karnak: Oğuz şəhərlərindən biri (MK, 1, 473). Mahmud Kaşğarlı «karnak» sözünün omonim variantının («Divan»da omonimlər həddən artıq çoxdur, xüsusi tədqiqat tələb edir – C.İ.) mənasını açmışdır: karnak at= koca karınlı at (MK, 1, 473).

Mahmud Kaşğarlı «Divan»da türkmən tayfalarından danışarkən «bunlar oğuzlardır» kəlməsini işlədir, onlara türkmən adının verilməsi barədə yazır: «Türkmənlər əslində 24 qəbilədir. Lakin iki qəbilədən ibarət olan Xalaçlar bəzi cəhətlərə görə ayrıldıqları üçün özlərini oğuz saymamışlar. İyirmi ikilər onlara türkcə «kal aç» deyirlər, «aç qal» deməkdir. Sonradan bunlara Xalaç demişlər, əsilləri budur» (MK, 3, 412-416). Bununla əlaqədar belə bir əfsanə söyləyir: «Zülqərneyn Səmərqəndi keçib türk ölkəsinə yönəldiyi sıralarda türklərin çox qüvvətli və böyük ordusu hesab olunan «ŞU» adında gənc bir xaqanları vardı. Balasaqun yaxınlığında Şu qalasını o açmış və o tikmişdi. Hər gün Balasaqundakı sarayının önündə bəylər üçün altmış növbə davul vurulurdu. Xaqan Şuya Zülqərneynin yaxınlaşdığı xəbər verilmiş, «əmriniz nədir, savaşı edəlim, nə buyurursunuz?» demişlər; halbuki xaqan «Xoçand» irmağının kənarına karakol qurmaq, Zülqərneynin keçdiyini xəbər vermək üçün qırx tarxanı gözçü göndərmişdi. Bu kol kimsə görmədən getdiyi üçün əsgərin xəbəri yoxdur... Zülqərneynin gəlib bunları saçlı və üzərlərində türk bəlgələri olduğunu görüncə soruşmadan onlara demiş, «Türkə bənzər». Bax bu ad onlara bu günə qədər qalmışdır (MK, 3, 415).

«Divan»da oğuz adı belə izah edilir: «Bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar iyirmi iki qoldurlar; hər qolun ayrıca bir əlaməti və heyvanlarına vurulan işarəsi

(damğası) vardır. Bu bəlgələr onların heyvanlarının, atlarının əlamətidir. Heyvanlar bir-birinə qarışarkən hər qol öz heyvanını həmin əlamətlərdən tanıya bilir» (MK, 1, 55).

Oğuzların 24 boydan meydana gəldiyini bildiren Mahmud Kaşğarlı, eyni zamanda bu boylardan 22-si haqqında danışır və damğalarını göstərir. Maraqlıdır ki, böyük türkoloq hər bir boyu o zamankı şöhrətlərinə görə sıralayıb.

KINIK. Zəmanəmizin xaqanları bunlardandır. Heyvanlarına vurduqları işarət budur: _____ ↗

KAYIĞ:	_____	Ⅳ
BAYUNDUR:	_____	⌘
İVA \\ YIVA:	_____	ⅴ
SALĞUR:	_____	ⅴ
AFŞAR:	_____	1
BEĞTİLİ:	_____	⌘
BÜĞDÜZ:	_____	⌘
BAYAT:	_____	ⅴ
YAZĞIR:	_____	ⅴ
EYMÜR:	_____	♀
KARABÖLÜK:	_____	⌘
ALKABÖLÜK:	_____	ⅴ
İGDİR:	_____	ⅴ
ÜREGİR \\ YÜREGİR:	_____	ⅴ
TUTIRKA:	_____	ⅴ
ULAYUNDLUĞ:	_____	ⅴ
TÜGER//DÜGƏR:	_____	ⅴ
BEÇENEK:	_____	ⅴ
ÇUVALDAR:	_____	⌘
ÇEPNİ:	_____	ⅴ
ÇARUK*:	_____	

* Bunların sayı az olduğuna görə damğaları məlum deyildir (MK, 1, 55-58).

Ş 6. «Divan»dakı etnonimlərin etimoloji təhlili. Etonimik leksikanın məna və etimologiyası haqqında fikirlər

Bayandur etnonimi. Fikrimizcə, bu etnonim «bay» – zəngin, varlı və «durmaq» felindən törəmişdir. Yəni yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, bu, cümlə formasında əmələ gəlmiş etnonimdir. Mahmud Kaşğarlı bunu «bayunlar» kimi izah edir. Türkmən tayfalarının birinin adı «Bayandur» olmuşdur¹²¹. «Bayandurlu çay adına Azərbaycan ərazisində rast gəlirik. Lakin N.Musabəyova səhv olaraq «Bayandurlu» çay adının – **du** hissəsini mənsubiyyət şəkilçisi hesab edir»¹²².

M.Kaşğarlının əsərində haqqında tez-tez danışılan adlardan biri də **OĞUZ**lardır. Oğuzların dili, yəni Türkiyə türklərinin atalarının danışmış olduqları əski oğuzca da o biri türk boylarının ləhcələrindən fərqli şəkildə ələ alınmışdır. Əsərdə Oğuzlar, Oğuzeli və Oğuzca ilə bağlı geniş məlumatların olmasının səbəbi, şübhəsiz oğuzların X-XI əsrlər Orta Asiya Türk dünyasındakı mövqelərindən irəli gəlir. Oğuz türkmən boyları X əsrdən və Sırdərya çayının quzeyindəki çöllərdən başlayaraq, Sırdərya, Mavərünnəhir, Xarəzm və Xorasan bölgələrində xüsusi bir yer tutmuşdur. XI əsrdə Böyük Səlcuqlu dövlətinin batıya irəliləyən köçləri və fəthatlar ilə, Oğuz hakimiyyəti Azərbaycan, İraq bölgələrinə və dövrün böyük mədəni mərkəzlərindən biri olan Bağdada qədər uzanmışdı. Orta Asiya türk dünyasında bu qədər önəmli bir yer tutmuş olan Oğuzların türk dili tarixi baxımından təsirsiz qalmaları, əlbəttə, mümkün deyildi. Kaşğarlı Mahmudun əsərində oğuzcaya çox yer verilməsi, yəqin ki bu vəziyyətlə bağlı olmalıdır. Kaşğarlının Oğuz haqqında verdiyi məlumatlar, dil tarixi baxımından daha

başqa bir dəyər də daşımaqdadır. Bu da Oğuzcanın tarixi vəziyyəti haqqında da dəyərli məlumatların verilməsidir. Bu əsər sayəsində, oğuzcanın o dövrün orta q yazı dili olan Qaraxanlı türkcəsi ilə şivə və ləhcələr arasındakı yerini, onlarla birləşən və ayrılan cəhətlərini də (qismən də olsa) öyrənirik.

Mahmud Kaşğarlı «Divan»da oğuz boylarını sadalayarkən altıncı yerdə Əfşar (Avşar) tayfasının adını çəkir. Bu tayfa azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş türk tayfalarındandır. «Əvşar» ov həvəskarı mənasındadır¹²³. Əfqanıstanın, Azərbaycanın, Türkmənistanın toponimiyasında Əfşar boyunun oynadığı rol R.Eyvazovanın tədqiqatlarında elmi cəhətdən düzgün əsaslandırılmışdır¹²⁴.

Mahmud Kaşğarlı oğuz boyları haqqında verdiyi müfəssəl məlumatdan sonra yazır: «Bu saydığım boylar kökdür. Bu kökdən bir çox oymaqlar çıxmışdır, sözü qısa kəsdim və onlar barədə heç nə demədim. Bu boyların adları onları qurmuş olan əski dədələrin (babaların – C.İ.) adlarından alınmışdır. Maraqlıdır ki, bu üsulla adların formalaşması ərəblərdə də eyni ilə belədir» (MK, 1, 58).

Beləliklə, Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı tarixi türk etnonimlərini hərtərəfli istiqamətdə öyrənən qiymətli mənbədir. Burada XI yüzillikdə mövcud olan türk tayfaları haqqında çoxsaylı maraqlı materiallar vardır, onların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində qədim əfsanələrin rolu göstərilir. Qədim türk etnonimlərinin monqol təbəqəsi, türklərin ictimai-siyasi və iqtisadi durumu üzə çıxarılır. Altayşünaslıqda bu, mühüm problemlərdən sayılır. «Divan»da etnonimlər tipoloji cəhətdən təsnif edilmişdir ki, bu da əsas coğrafi problemlərdəndir. Tipoloji təsnifatı və onun dəyərini

¹²¹ Народы Средней Азии и Казахстана. Т. II. Алма-Ата, 1987, с. 19.

¹²² Мусабекова Н.Ч. Об образовании этногидронимов Азербайджана. «Азербайжан» жур., 1986, № 2, с. 87.

¹²³ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, s. 96.

¹²⁴ Eyvazova Roza. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, «Elm», 1995, s.156-159.

V.Maxpirov belə qiymətləndirir: «Belə bir klafikasiya, fikrimizcə, söz kimi ümumən və hər şeydən öncə, hətta təsadüfən meydana çıxdıqları halda belə şəxsi adlar kimi həmişə keçmişdə türklərin həyatının bu və ya digər tərəfini əks etdirən etnonimlərin mənşəyinin əsas qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasının mahiyyətini təşkil edir, belə olduqda da onlar həmin dövrün dil özəlliklərini əks etdirmişlər, sonradan isə, müxtəlif mənaları qəbul edərək dəyişildikdən sonra konkret prosesləri göstərmişlər.

Bizə belə gəlir ki, etnonimlər bütün şəxs adları içində ən davamlı vahidlərdir. Antroponimlərin funksiyası ictimai həyatın sosial, mədəni və digər hadisələrindən asılı olsa da, toponimlər bu və ya digər əşyanın yoxa çıxması ilə səhnəni tərk etmişsə də, bir sıra etnonimlər min illər boyu dəyişmədən eynilə qala bilərlər; nə dəb, nə də xalqın fiziki cəhətdən məhv edilməsi onun adını sıradan çıxara bilməz; söz etnonim kimi işlənməkdən qalarsa, həmişə şəxsi ad və ya coğrafi obyektin adı kimi qorunub-saxlanır»¹²⁵.

Göründüyü kimi, Mahmud Kaşğarının «Divan»a əlavə etdiyi xəritə ilkinliyi ilə fərqlənir. Xəritədə türklərin məskənləri, bunların yaxından-uzaqdan münasibətdə olduqları bəzi millətlər və məmləkətlər də təsbit edilmişdir. Xəritədə dağlar qırmızı, dənizlər yaşıl, qumluq sahələr sarı, ırmaqlar mavi rənglə göstərilmişdir. Xəritənin mərkəzi nöqtəsini türk hökmdarlarının Balasaqun şəhəri təşkil etmişdir. İşıq-göl də xəritədə diqqəti cəlb edir. Mahmud Kaşğarlı, özü də bu yurdlardan olduğundan, əlbəttə, xəritə mərkəzinin seçimində bu fakt təsirsiz qalmamışdır. Yəni dünyanın məhvəri, Mahmud Kaşğarının xəritəsində öz ana vətəni olmuşdur. Heç bir nöqtədə türk üstünlüyünü qabartmayan, ehtimal etməyən Mahmud Kaşğarlı millətçilik şüurunu bu nöqtədə

də göstərməyi gözdən qaçırmamışdır.

Digər coğrafi adlar, yer adları və məmləkətlər də, heç şübhə yoxdur ki, xəritənin mərkəzində verilmişdir. Cəhətlər Orxon abidələrindəkilərlə paralellik təşkil edir.

Xəritədə türk boyları Mahmud Kaşğarının etnik təsnifinə görə əsas 22 ana kökdən ibarət olmuşdur. Hər boy öz daxilində bir neçə uruğa ayrılmışdır. «Divan»da ancaq əsas boylara yer verilmişdir. Boylar isə coğrafi areallarına görə sıralanmışdır.

N.Baskakov, V.Nikonov kimi alimlər türk boylarının - etnonimlərinin tarixi-etimologiyasının müəyyənləşdirilməsini, leksik-semantik təsnifini türkologiyanın qarşısında duran ən mürəkkəb vəzifələrdən hesab etmişlər¹²⁶.

Boy adları Mahmud Kaşğarının əsərində xüsusi sistem təşkil edir. Bu boyların (Türk, Oğuz, Bayat, Bayandur, Qırğız, Türkmən, Arğu, Beçenək, Basmil, Bulğar, Gencək, Suvar, Başkırt, Karluk, Çigil, Qıpçak, Uyğur, Çarukluk, Çani, Çuvaldar, Bəktili və s.) etimologiyası, leksik-semantik təbiəti haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur, onların reallağının dəqiqləşdirilməsi hazırda müasir türkoloji tədqiqatların qarşısında bir vəzifə kimi dayanmalıdır.

KAŞĞAR onomastik vahidi. Kaşğar sözünün əsasında kas (*kaşsu*) tayfa adı durur. Mannanın Allabria vilayətində dağ adı kimi xatırlanan *kaşğar* sözü *y-ğ* keçidi ilə Kaşğar dağ adının etimon forması sayılır¹²⁷. Bu dağ da kasların adı ilə bağlıdır. Kaslar isə Ön Asiyada on min ildən çox tarixi olan tayfalardır. Orta Asiya Kaşğarının böyük adamı Mahmud Kaşğarlı Kaşğarın Azıx kəndində doğulmuşdur. Azıx mağarası - bəşərin 10 böyük inkişaf mərhələsini əks etdirən

¹²⁶ Баскаков Н.А. Структурные и смысловые модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. *Онома*. 1977, В. 21, № 1, с. 101-110; Никонов В.А. *Этнонимия // Этнонимы*. М., 1970, с. 14-15.

¹²⁷ Yusifov Y.V. Qədim şərq tarixi. Bakı, BDU, 1993, s. 343.

¹²⁵ Махтиров Б.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990, с. 74.

mağara burada, kənd isə oradadır. Deməli, Kaşğarın əhalisi geniş mənada bizim Azıxdan çıxmışdır¹²⁸.

Mahmud Kaşğarının qədim türkün coğrafi məlumatlarını əks etdirən xəritəsi əsasında «X-XI yüzilliklərdə Türk boy-larının coğrafi yayılışları» göstərən ayrıca bir xəritə də tərtib edilmişdir. Bu xəritə «Enciclopedia Italiana»dan alınmış (s. XXXIV, s. 521) adların yazılışı isə Mahmud Kaşğarının «Divan»ına görə düzəldilmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk»dəki coğrafi məlumatların bir qismi Əl-biruninin verdiyi məlumatlara uyğun gəlsə də, onun-kundan daha fərqli olub adların yazılışının çoxu da Əl-birunidəki kimi deyildir. Məsələn, Əl-birunidəki «Sütkənt, Ötikən, Sülman» toponimləri, Mahmud Kaşğarlıda «Sitgün, Ötükən, Sülmi» şəklindədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Mahmud Kaşğarlı yer-yurd ad-larından istifadə edərkən, şübhəsiz, İslam coğrafiyasından da faydalanmışdır. Bu xüsusda J.Belyayev yazır ki, Kaşğarlı Mahmudun coğrafiya elmində, toponimika elmində verdiyi məlumatlar gerçəkliyə tamamilə uyğundur. Bu məlumat-ların bir çoxu yeni arxeoloji araşdırmalarda da təsbit edilmişdir¹²⁹.

Şübhə yoxdur ki, Kaşğarlı Mahmud türk qəbilələrinin, tayfalarının (Oğuz, Türkmən, Çiğil, Yağma, Tuxsi, Qırğız və b.) içində yaşamış, bu geniş coğrafi ərazini gəzərək onların dil və adətlərini öyrənmiş, cənubdan şərqə doğru Tarım, İli, Çu və Sırdərya hövzələrindəki şəhərlərlə tanış olmuş, qəbilə və tayfaların Uç, Küçə, Barsgan kimi şəhərlərinin dil və tələffüz fərqlərinə aid xüsusiyyətləri diqqətlə toplamış, sonra da orta Tyanşanın ərazilərinin, yaylalarının, dağ keçidlərinin özünəməxsus fərqli cəhətlərini müəyyən-

ləşdirmişdir. O, Bağdada getdiyi və əsərini yazmağa başladığı zaman artıq kifayət qədər məlumatlı və hazırlıqlı idi.

M.Kaşğarının görüb, dillərini öyrəndiyi qırğızlar hər halda orta Tyanşan bölgəsində yaşayan qırğızlar idi. O, Qırğız ölkəsi haqqında da müfəssəl məlumat verə bilmişdir.

Türkmən adı. Mahmud Kaşğarlı əsərin III cildində türkmənlər haqqında geniş məlumat verir.

Türkmənlər əslində iyirmi dörd qəbilədir. Lakin iki qəbilədən ibarət olan xalacılılar bəzi kərə bunlardan fərqləndikləri üçün özlərini oğuz saymaz; əsil olan budur» (MK, III, 412- 416).

Araşdırmalar göstərir ki, XI əsrin əvvəllərində türkmən adı oğuzların islamı qəbul etmiş və Orta Asiyanın irandilli əhalisi ilə qarışmış hissəsinə aid edilirdi. Maraqlıdır ki, M.Kaşğarlı təkcə oğuzları deyil, karlukları da türkmən adlandırmışdır.

M.Kaşğarının təqdim etdiyi əfsanədə türkmən - türk mənənd-türk mənəm; xalq etimologiyasına görə «türk-mən» - mən türk; türkmən-türk-mən-türkiman - türk - iman (Biruni); türk-i+ koman iki tayfa adınının birləşməsindən (Vamberi); turk-mən-turk + mən \ mat «tayfa», «insanlar», «türk adamı» (A.Roslyakova; D.Yeremyev) (Sonuncu fikrin tərəfdarıyıq – (C.İ.).

Qəbilə adlarının bəziləri relyeflə əlaqədar yaranmışdır. Məs.:

Yava: Oğuzlardan bir qəbilənin adıdır. Oğuzlarda sıcaq yerə «Yafa yer» deyirlər (MK, III, 27).

Türk. Əsərin I cildində «türk» adı 97 dəfə, II cildində 2 dəfə, III cildində isə 1 dəfə işlənmişdir. Türk adı ilə bağlı bəzi fraqmentlərə diqqət yetirək:

1. Muhəmməd oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmud deyir: «Tanrının dövlət günəşini Türk bürclərindən doğdurmuş

¹²⁸ Kazimov Q. Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsra qədər). Bakı, «Təhsil», 2003, s. 189-190.

¹²⁹ Türkmen ve Türkmenistan Tarihine Ait Materyeller. Ankara, 1997. Cilt I, s. 31-32.

olduğunu və onların mülkləri üzərində göylərin bütün təg-rələrini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara **Türk adını** verdi. Zəmanəmizin xaqanlarını onlardan çıxardı; onları hər kəsə üstün eylədi; özlərini haqq üzərə qüvvətləndirdi...» (MK, I, 3).

2. Türk dili ilə ərəb dili atbaşı bərabərdir (MK, I, 6).

3. «Dərdini dinləmək və türklərin könlünü almaq üçün onların dilləriylə danışmaqdan başqa yol yoxdur».

4. «Türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürəcək padişahlıqları vardır» (Məhəmməd Peyğəmbər).

M.Kaşğarlı türk adının mənasını belə açıqlamışdır: «türk – gənclik çağının ortası, gün ortası, güc». Doğrudan da, türk sözü Qaraxanlılar dövründən əvvəl də (uyğur türkləri dövründə də) bu mənalara yaxın mənalarda işlənmişdir: erklig, türklüg, oluğ ilig=güclü, qüvvətli ulu xaqan; türk yigit kız=gənclik çağının ortasında olan kız¹³⁰.

«Türk» – **tayfa adı**: «Yaranış», «insan», «güc», «qüvvət», «adət» (M.Kaşğarlı, Y.Nemet), M.Kaşğarlıda «Türk» həm də şəxs adıdır. Türk+k-güc, qüvvət (A.Kononov); türk-dürre \ \ türre-saçlı, hörüklü (D.Aytmuratov); tür+ə, tür+ü-yaranmaq, doğulmaq, əmələ gəlmək (Q.Vamberi, A.Kononov). Sonuncu fikrin tərəfdarıyıq (C.İ.).

Mahmud Kaşğarlının əsərində olduqca geniş yer verilmiş türk tayfalarından biri **UYĞURLAR**dır. VIII əsrdə Monqolustanda, IX əsrdə Şərqi Türküstanda yüksək səviyyədə türk mədəniyyətini qoruyub saxlayan uyğurlar haqqında uyğur dövrü mətnlərində tarixi məlumatlar mövcud deyildir. Bu tayfa qonşuları tərəfindən az tanındığından XI əsrdə Kaşğarlı Mahmudun əsərində uyğurlar haqqında verilən bilgiler xeyli dəyərlidir. M.Kaşğarlı uyğur adı haqqında bəhs edən ilk toponimçi – dil tarixçisidir. Bu mövzuda veri-

lən məlumatlar arasında Kaşğarlı Mahmudun mənsub olduğu Qaraxanlı dövləti və uyğurlar arasındakı müharibələrə aid tarixi izlərə və dastan parçası durumundakı bəzi dörtlüklərə rast gəlinməkdədir. Məs.:

Kimi icrə oldurup

İlav suvın keçtimiz

Uyğur tapa başlanıp

Mınglak ilin açılmız (Gəmi içinə oturaraq İla suyunu keçdik); Uyğur məmləkətinə yönələrək Manglak elini fəth etdik¹³¹.

Uyğur: Beş şəhərli bir vilayətin adı. Zülqərneyn türk xaqanı ilə barışdıqdan sonra bu şəhərləri tikdirmişdir... Bu vilayətdə beş şəhər vardır. Vilayətin xalqı ən qatı kafirlərdir, son dərəcə atıcıdırlar. Zülqərneynin tikdirmiş olduğu şəhərlər bunlardır: Sülmi, Koçu, Canbalık, Beş balık, Yengi balık (MK, I, 112-113).

«Uyğur» **tayfa adı**: Uyğur-xudxur (M.Kaşğarlı); uymaq-başqasının hərəkətlərinə qoşulmaq (Rəşidəddin); uy-yun, saç+qur \ \ kara \ \ kıra \ \ xıra \ \ xür-qara, yəni uyğur-qara saçlı (Aytmuratov); uyğur - yapışqan (Əbdül-Qazi); uy-ölçmək+ğur - şakilçi (Y.Klaptor, A.Kazımbəy, Vamberi); uyğur-monqol mənşəli, oğ «meşə+ğur» xalq, «meşə xalqı» (D.Banzarov); uyğur-köməkçi, himayədar (Q.Derfer).

Qırğız. Qırğızlar Asiya hunları zamanında Hun birliyinə daxil olaraq Baykal gölünün qərbində digər türk qövm-ləriylə birlikdə yaşayırdılar. Hun imperatorluğunun süqutundan sonra müstəqilliklərini elan etdilər və güclü bir dövlət qurdular. IV əsrdə bu dövlətin sərhədləri Baykal gölündən Tibetə qədər uzanırdı.

Qırğızlar 840-cı ildə Ötükəndə Uyğur hakimiyyətini yıxdıqları zaman Karluk başçısı tam müstəqillik elan etdi

¹³⁰ Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Dərslük, «Nurlan», Bakı, 2006, s. 134.

¹³¹ Banguoğlu Tahsin. Uyğurlar və Uyğurlar üzərində. «Türk Dili Araşdırmaları Yillığı». 1958, s. 103-106.

və «Kara xan» ləqəbini aldı (M.Kaşğarlıda adı çəkilir – C.İ.). Karlukların (türkmənlərin) paytaxtı Balasaqun yaxınlığındakı «Kara Ordu» şəhəri idi (M.Kaşğarlıda adı çəkilir – C.İ.). Tarixçilər, araşdırıcılar «Kara Ordu o çağdakı türk ellərinin ən gözəli idi» deyirdilər¹³².

Arqu tayfası, dili və onun izləri. Mahmud Kaşğarlı «Divan»ın I cildində Arğu haqqında aşağıdakı məlumatları verir: «İki dağ arası. Bundan çıxış edərək Talas və Balasaqun arasındakı şəhərlərə də «Arğu» deyilir, çünki oralar iki dağ arasındadır (MK, I, 2006, 185).

Arğu tayfası və onların dil xüsusiyyətləri dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir¹³³.

«Divan»da Arğu sözü iki funksiyanı yerinə yetirmişdir: 1) Bir türk boyu; 2) Talas (Tıraz) ilə Balasaqun arasında bölgəyə verilən ad (MK, IV, 2006, 720).

Bu tayfanın dili arqu dili idi. M.Kaşğarlı bu dili «Divan»da digər dillərlə – gəncək dili ilə müqayisə aparmış¹³⁴ və bu tayfadan, onun dilindən də bəhs etmişdir. Müəllifin fikrincə, bu tayfanın tarixi onların ən çox Qazaxstanın Çezqazqan, Qaraqandin, Selinoqrad, Povlodar, Kokçetav, Şimali Qazaxstan və digər ərazilərində məskunlaşdıqlarını göstərir.

Q.Qrjimaylonun təqdimatına görə, arqın Çin qaynaqlarında alun şəklində verilmişdir. Onlar V əsrdə şərqi Tarbaqatda və sonra şərqi Tyan-Şan dağlarında üzə çıxmışlar¹³⁵.

S.Amonjolovun tədqiqatlarında XI əsrdə arquların cənubi Qazaxıstanda ortaya çıxdığı qeyd olunur. O yazır: «Məncə,

Çin mənbələrində göstərilən «alunlar» (N.Aristov), şübhəsiz, qazax mənşəli arqınlar \ arqunlar olmuşlar. XI əsrdə M.Kaşğarlı arquların yerini dəyişdirərək türk tayfalarından biri kimi göstərmiş, onların sayının çox olduğunu qeyd etmişdir. Böyük türkoloq təsdiq edir ki, onlar Sayram və Balasaqun arasında yaşayırdılar. Arqunlar bu ərazilərə şimaldan gəlmişlər. Tədqiqatçılar arqınların (Qazaxstan ərazisində yaşayan) M.Kaşğarlının adını çəkdiyi arqularla eyniliyini təsdiq etmişlər.

Arqu və arqın arasında identik cəhətləri aşağıdakı bir sıra dəlillər də təsdiqləyir:

1. Arqın \ arqu qonşuluğu faktını qırğız eposu olan «Manas»da qoruyub saxlamışdır. Eposun başlanğıcında göstərilir ki, nə vaxt qırğızlar Aleyke-xanı təslim edirlər, o zaman arqınlar və noqaylar qırğızlarla birləşirlər¹³⁶.

2. M.Kaşğarlının təsvir etdiyi arqu dili fonetik, söz düzəldici və söz dəyişdirici forma və əlamətlərinə görə qazax dilinə, eləcə də onun dialektlərinə yaxındır. Məsələn, M.Kaşğarlı göstərir ki, arqu dilində y-n səsləri növbə ilə bir-birini əvəz edir (MK, I, 66). Bu fonetik hadisə qazax dilində də özünü göstərir. Qazax dilində koyış-konuş, şankay tüş-şankan tüş və s. xeyli sayda leksik vasitələr arqu və qazax dillərinin eyniliyini sübut edir. Bu faktlara digər türk dillərində təsadüf olunmur. Görünür, indiki qazax dilinin qrammatik və leksik quruluşunda arqu dilinin də müəyyən qədər payı olmuşdur.

Göstərilən tarixi və linqvistik dəlillər təsdiq edir ki, arqınlar bizim eramızın V əsrinə qədər Cənubi Tarbaqatayda, orta çağda Talas və Balasaqun arasında, XIV-XVII əsrlərdə isə Mərkəzi və Şimali Qazaxıstanda məskunlaşmış, sonra isə yerlərini mütamadi olaraq dəyişmişlər.

¹³⁶ Manas, I, 1958, s. 13.

¹³² Rəfiq Özdeş. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1992, s. 154.

¹³³ Cəfərov C. Qədim arğu dili. Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1982, s. 79-84; Kazımov İ. Arğu dili, adı və etimologiyası. Kredo, 22 noyabr 2008-ci il, s.5.

¹³⁴ Кляшторный С. «Страной Аргу», 1964, с. 122-135.

¹³⁵ Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана. Автореф. докт. дисс. ..., Алма-Ата, 1991, с. 44.

Bizim fikrimizcə, arqın\arqun etnoniminin etimologiyasını qədim türk dillərinə əsaslanaraq aydınlaşdırmaq lazımdır. Bizcə, bu etnonim iki komponentdən (arqun\qın) ibarətdir. Ar sözü omonimdir. Ar*I (tənz), **Ar II (qarşı tərəf, arxa, dal). Arxa, eləcə də «ard» sözü indi də bəzi türk dillərində işlədilir. Qədim türklərdə arxa tərəf günəşin çıxdığı tərəf kimi göstərilir. Yakut və tofaların dilində arqe, arqan sözləri günəşə işarədir.

Etnonimin ikinci komponenti *qun* \ *ğın* qədim hunlara gedib çıxır. Ümumiyyətlə, xeyli etnonimin tərkibində *qun* \ *hun* (qədim çin mənbələrində *xun*) tayfa adının olduğu məlumdur.

Qun \ kun elementinə çoxlu sayda etnonimin tərkibində rast gəlmək olur. A.Kononovun verdiyi məlumatlara görə türk etnoniminin tərkibində «tür+kün-türk¹³⁷ bu element mühafizə edilərək saxlanılmışdır. A.Kononov yazır ki, türkün sözü iki elementdən ibarətdir: tür+cəmlilik və toplusluq bildirən – *kün*. *Kün* - xalq mənasında. S.Malov da bu fikri müdafiə edir. Y.Zuyev *kun* komponenti barədə yazır ki, *xun*-çin variantıdır (syun, syunu, kun, kunu, kunse) qədim türk dillərindəki *kün* termini ilə uyğunluq təşkil edir və «tayfa», «xalq» mənasında istifadə olunur. Tarix səhnəsində elə xalqlar da olmuşdur ki, özlərinə «kun»la bağlı adlar vermişlər: qunnu-usunu, qunnu-ağaç-eri, qunnu-kirkunu, qunnu-tabquç, qunnu-on-ok, qunnu-komanı, qunnu-yomutu və s.¹³⁸

Beləliklə, biz də arqun etnoniminin ar (qərb)+ qun \ hun, yəni «qərbi hunlar» hissələrindən təşkil olunduğu fikrindəyik. Deməli, arqun etnoniminin ikinci komponenti qun \ hun qədim hunlarla əlaqədardır və bu qazax xalqının etnik tərkibinə də daxil olmuşdur. Bu, bir tarixi faktır.

«**Oğuz**» tayfa adı: Oğuzların tayfa başçısı Oğuzxanın adı ilə (M.Kaşğarlı); Oğluz-öküz (Bernştam); Oğuz - aujas (masaqet tayfası, aujas-çay kənarı, dəniz kənarı (S.Tolstov); Oğuz - ojrat etnoniminin variantı (Ramstedt); oğuz – oq-ox-uz-adam (Markvart, L.Liqeti); Oğuz-oj+uz-ög «nəsil», «tayfa»; öq-ana-uz-cəm şəkilsisi; toquz oğuz, üç oğuz (A.Kononov) (Sonuncu fikrin tərəfdarıyıq (C.İ.).

E.Əzizovun da «Oğuz» etnonimi barədə orijinal fikirləri vardır¹³⁹.

«**Başqırd**» tayfa adı: Üç tərkib hissədən ibarətdir: baş-kort (A.Usmanov); baş-biş (bilek)-kor «dairə» (Bişev); başkort-baş kür (T.Qaripov); baş-qurd (Kireev, İlimbetov); baq+qurt (həşərat) (Qaripov). Biz «Baş+qurt (böür) etimologiyasınının tərəfdarıyıq (C.İ.).

Digər tayfa adlarının mənə və etimologiyası barədə əsərdə işarələr verildiyi üçün bu məsələ üzərində dayanmağı lazım bilmirik.

Beləliklə, «Divan»ın etnonimik leksikası ilə əlaqədar tədqiqat göstərir ki, bu haqda verilən məlumatların öyrənilməsi, tayfaların yayılma ərazilərinin dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət və qədim etnik tarixinin bəzi qaranlıq qalmış problemlərinin həlli üçün də önəmlidir.

Türk tayfa-boy adlarının semantikasi müxtəlif və rəngarəngdir. Həmin mənalar içərisində insan, nəsil, törəniş, relyef, igidlik, xoşbəxtlik, qohumluq, peşə-sənət, rəng və s. anlayışları ehtiva edənələr çoxdur. Məs.: Türk - (yaraniş, törəmə); oğuz (nəsil, qəbilə), Kınık (relyef), Başqırd (qurd totemi), Bayat (xoşbəxtlik), İqdır (böyüklük), Peçenək (qohumluq) Çepni (igidlik), qırğız (rəng) və s.

¹³⁷ Кононов А.Н. Опыт анализа термина турк «Советская этнография», 1949, № 1, с. 40-47.

¹³⁸ Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана. Автореф. докт. дисс. ..., Алма-Ата, 1991, с. 47.

¹³⁹ Əzizov E. Oğuz etnonimi. Bakı Universitetinin xəbərləri, B., 1999, № 1-2, s. 67.

Müxtəlif və qeyri-ciddi fikirlər arasında həqiqi və obyektiv semantika dövrün etnonim və etnonomastikasının tarixi-müqayisəli prinsip əsasında tədqiqindən irəli gəlir.

II FƏSİL

TARIXİ TOPONİMİK LEKSİKA

§ 1. Dövrün yer adları: mənşə mənzərəsi

Türk xalqlarının çoxyüzlük tarixi gedişlərini izləməkdə Mahmud Kaşğarının məşhur «Divan»ı əvəzsiz qaynaq rolunu oynayır. Türk dilinin (dillərinin) ilk yaranma dövrünün onomasioloji xüsusiyyətləri bu əsərin lüğət tərkibində də öz əksini tapa bilmişdir. «Divan»da bu gün arxaik görünən xeyli miqdarda praformalar vardır ki, onların müəyyənləşdirilməsi, həmin zamanın ad sistemində mövcud olan qalıqların inkişaf və təkamülünü dəqiqləşdirmək; tarixən və indiki şəraitdəki qarşılıqlı əlaqəsini aşkarlamaq baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi tarixi toponimik leksikanın qorunub saxlandığı ensiklopedik mənbələrdən ən mötəbəri Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəridir. Bu ensiklopedik sözlük təkcə mədəni tariximiz üçün deyil, həm də türk dillərinin tarixi üçün əvəzsiz, önəmli bir qaynaqdır. Bu gün bəzi qaranlıq nöqtələrin aydınlaşdırılması üçün «Divan»dan yararlanmaq olduqca önəmlidir.

Toponimika - nisbətən yeni dilçilik sahəsi olsa da, qədim qəbilə, tayfa və xalqların tarixi, etnogenezi, dil daşıyıcıları haqqında çox qiymətli məlumatlar verir. Köçəri tayfaların miqrasiya yolları, qohum və qohum olmayan etnosların əlaqə tipləri və münasibətləri barədə aydın olan məlumatlar bu elmin tədqiqi nəticəsində meydana çıxır. Bu planda hər bir tarixi toponim – onu yaradanların mədəniyyət abidəsi sayılmalıdır. «Xüsusi olaraq toponimiyanı bir növ insan tarixinin kodu kimi təsəvvür etmək olar. Burada ənənələr, dil formaları və dilin özü qalır, dünyanı anlamaq səviyyəsi əksini tapır və xalqın həyatına ən mühüm hadisələr hopur»¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана. Автореф. докт. дисс. ..., Алма-Ата, 1991, с. 3.

Tarixi toponimlər qədim türk xaqanlarının epoxasını, onların adlar sistemini, qurduğu, tikdiyi yaşayış obyektlərini, məntəqələrini özündə yaşadır.

Toponimlər, adətən, öz görünüşünü tarix boyu saxlayır, «konservləşir», özünəməxsus model və formaları ilə, əsrlər boyu dəyişməz qalır. Amma leksik vahid kimi dildə adətən fonetik, söz yaradıcılığı və semantik cəhətdən dəyişir və dilin inkişaf tarixi ilə, həmçinin də ekstralinqvistik amillərlə əlaqədar olur.

Tədqiqatçılar tarixi toponimikanın əsas qanunauyğunluqlarından bəhs edərək göstərilir ki, «toponimika – istənilən tarixi zaman kəsiyində coğrafi terminlərin mənşəyini öyrənir, artıq mövcud olmayan kəndlərin yerini aydınlaşdırır, tarixi toponimika mahiyyətə tarixi coğrafiyanın çox mühüm hissəsini təşkil edir»¹⁴¹.

V. Juçkeviçin fikrincə, hər bir tarixi epoxa onun «toponimik lüğətlər»i ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən tarixi mərhələsində formalaşmış toponimlərdə onların mənəvi həyatı, maddi-mədəniyyət, ərazi özünəməxsusluğu mövcuddur. Tarixi asılılıq (şərtləndirilmə) toponimin ümumi vasitələrilə, adların törəməsi ilə əlaqədardır. Tarixi asılılıq həm də adın mənası ilə meydana çıxır. Qədim adlar tarixən çox sadə və lakonikliyi ilə seçilir¹⁴².

T. Əhmədov toponimlərin öyrənilməsində dilçilərin rolunu önə çəkərək yazır ki, məhz onlar (dilçilər – C.İ.) toponimləri dil mənsubiyyətlərinə, topogöstəricilərinə, semantik cəhətlərinə görə daha düzgün və dəqiq qruplaşdırır, onların əsas qanunauyğunluqlarını, yaranma, törənmə və formalaşma yollarını, sistemliliyini və funksional-struktur tiplərini, paleo və mezotoponimlərdə mühafizə olunmuş

¹⁴¹ Веселовский С.В. Топонимика на службе истории / «Исторические записки», В. 17. М., 1945, с. 24.

¹⁴² Жуцкевич В.А. Общая топонимика. Изд-во «Высшая школа». Минск, 1968, с. 57.

qədim fonetik, leksik, semantik və qrammatik arxaizmləri tədqiq edir, üzə çıxarır¹⁴³.

Qədim türkün toponimik leksikasını da öyrənərkən Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. İndiyədək Azərbaycan onomastik sistemində bu mənbə əsasnda qədim toponimik lay tədqiq edilməmişdir. Daha doğrusu, buna heç təşəbbüs də göstərilməmişdir. Amma onomastikadan bəhs olunan əsərlərdə Mahmud Kaşğarlının əsərinə də müraciət edilmiş, hər hansı bir adın izahında həmin qədim qaynağa söykənilmişdir. Məsələn, toponimçialim T.Əhmədov Əsrək Cırdaxan, Əsrək çayı, Əsrək kənd obyektlərini təhlil edərkən Mahmud Kaşğarlının «Divan»ına müraciət edir: bu söz Mahmud Kaşğarlıda «coşqun, sərxoş» mənasındadır. «Divan»da bunun qəzəblənmək, qızgın, kükrəyən və s. mənaları da vardır¹⁴⁴.

Müəllif Quba rayonundakı Sırt Çiçi, Qəbələ rayonundakı Sırt Yengiçə, Şəki rayonundakı Sırtıurd toponimlərini izah və şərh edərkən də Mahmud Kaşğarlının «Oğuzlar bayır və yokuş kibi yerlərə və hətta küçük dərələrə «sırt» derlər» - fikrini xatırladır¹⁴⁵.

Müxtəlif mərhələlər keçirən Türk yer adları sistemi zaman-zaman türk tayfalarının yayılması və gəlişi ilə bağlı olmuş, getdikcə zəngin bir xarakterə sahib çıxmışdır.

Aparığımız araşdırma və hesablamalarımız göstərir ki, M.Kaşğarlının «Divan»ında 180-ə qədər toponimdən istifadə edilmişdir. Bu toponimik vahidlərin «Divan»da leksik-semantik və etimoloji şərhinin verilməsi isə Mahmud Kaşğarlının böyük toponimçi alim olduğunu bir daha sübut edir. Təsadüfi deyildir ki, Ə.Cəfəroğlu da Mahmud Kaşğarlınyı bu fəaliyyətinə görə ilk türk toponimçisi adlandır

mışdır¹⁴⁶. Çünki məhz M.Kaşğarlı ilk dəfə olaraq qədim türklərin ərazi adlarının hər birini diqqətlə öyrənmiş, onların adlandırılma səbəblərini, eyni zamanda semantik və mənşə mənzərəsini üzə çıxarmışdır.

Dövrün yer adlarını mənşəcə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Türk mənşəli toponimlər;
2. Ərəb mənşəli toponimlər;
3. Fars mənşəli toponimlər.

Türk mənşəlilərin böyük bir hissəsi apelyativlərin təmizliyi ilə fərqlənir. Məs.: Altun xan, Ay göl, Yultuz göy, Taşkənt, Suvlak, Katun sini, Ak tərək, Isık göl, Tərin dəniz, Bakırlıq, Bulqar, Suvar və s.

Ərəb və fars mənşəlilər: Nişabur, Küçə, Xarzəm, Fərqanə, Buxara, Çurçan, Sayram, Yemən, Yəçüç-Məçüç və s.

Ə.Amanoğlu Qaraxanlı türklərinin yer adlarını leksik-semantik cəhətdən də müxtəlif qruplara bölmüş, qruplaşmada toponimik vahidlərin formalaşma vasitələri, yəni tayfa adlarından, şəxs adlarından, coğrafi terminlərdən, əlamət-rəng anlayışından və s. məqsədamüvafiq şəkildə istifadə etmişdir.

Tayfa adlarından ibarət olan yer adları: Abul, Aramut, Arğu, Bulğar, İqdiş\Ediş, Türk, Kumuk, Minlak, Kıfçak, Suvar, Kençek, Tanqut və s.

Şəxs adlarından ibarət olan yer adları: Şu, Barman, Barsğan, Kaz oyni, Kəşmir, Nişabur və s.

Tərkibində qədim coğrafi-apelyativi olan yer adları. Bura yer adının tərkibində işlənmiş *kənt*, *kışlak*, *ulus*, *balık*, *öküz*, *tarım*, *köl*, *tağ*, *art*, *su* və s. coğrafi terminlərin iştirak etdiyi toponimlər aiddir. Məs.: Beşbalık, Özkənd, Səmişkənd, Tüncənd, Mankənd və s.

Rəng bildirən yer adları: Karaçuk, Karakaş öküz, Kara

¹⁴³ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, s. 10.

¹⁴⁴ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, s. 281.

¹⁴⁵ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991.

¹⁴⁶ Cəfəroğlu A. Türk dili tarixi. İstanbul, 1982, s. 265.

senir, Kara yalğa, Ağ terek, Aksay, Kızıl, Kızıl öz və s.¹⁴⁷

Dövrün yer adlarının nəzəri cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri yaşayış məntəqəsinə onu tikdirən şəxsin adının verilməsi ilə bağlıdır. Yəni məntəqəni tikdirən adamın adı yenidən obyektə verilir. Məsələn, Barsgan: Əfrasiyabın oğlunun adıdır. Barsgan şəhərini də o tikdirmişdir. Bu şəhər Mahmudun babasının şəhəridir. Deyirlər ki, uyğur xaqanının Barsgan adında bir at bağçası varmış. Havası gözəl olduğu üçün atları burada bəsləyirmişlər. Sonra Barsgan adı buraya ad olaraq verilmişdir (MK, III, 417-418).

§ 2. Tarixi toponimik leksikada şamanizmin izləri

Mahmud Kaşğarının «Divan»ındakı toponimlər üzərində apardığımız tədqiqat nəticəsində onları bir neçə qrup üzrə təsnif etmişik. Belə qruplardan biri o dövrün toponimlərinin bəzilərinin şaman təsəvvürü ilə bağlı formalaşmasıdır.

Ümumən leksika, o cümlədən toponimik leksika həm də cəmiyyətin inancını, dini dünyabaxışını öz içində qoruyub saxlayan mənəvi və qiymətli sərvətlərdəndir. Bu sərvətlərdə təsvir olunan dövrün ad sistemində qədim insanların magik təsəvvürləri, etiqləri bu və ya digər dərəcədə qalmışdır. Bu «qalıqları» axtarmaq, leksik-onomastik vahidin semantikasında üzə çıxarmaq nə qədər çətindir, bir o qədər də şərəfli (və məsuliyyətli!) işdir.

Toponimika elmi ilə məşğul olan alimlər haqlı olaraq göstərir ki, tarixi onomalogiyada elmi axtarışlar qədim dövrə doğru istiqamətləndirilir, keçmişdə hər bir xüsusi adın necə səsləndiyini, hansı məqsədlə yarandığını aşkar etmək qarşıya məqsəd qoyulur. Bununla da etnogenez problemi meydana çıxır. Onomalogiyanın bu növünün tədqiqi

əsasında türk xalqlarının mənşəyinə dair tarixi gerçəklikləri aşkara çıxarmaq sahəsində tutarlı fikirlər söyləmək mümkündür¹⁴⁸.

«Divan»ın toponimik leksikası üzərində apardığımız müşahidələrimizin tədqiqat istiqamətləri çoxdur. Bu məqamlardan birini «Divan»dakı şamanizmlə bağlı onomastik leksika təşkil edir. Həmin adların tərkibində şamanizmin qalıqlarını müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək və onların semantikasını təyin etmək qarşımızda duran vəzifələrdən biridir.

«Şaman» sözünün mənası ruhlara, magiyaya inanan xalqlarda (əsasən şimal xalqlarında) sehrbaz, ovsunçu, cadugər deməkdir. Şamanlar oxumaqla, dəf çalib-oxumaqla özlərini cuşa gətirərək, guya ruhlarla münasibətə girib, adamlara xəstəliklərini sağaltdıqlarına, onlara uğurlu ov təmin etdiklərinə və s.-yə inanırdılar. Bu sözdən törəyən «şamanlıq-şamanizm» isə bəzi şimal xalqlarında, habelə Orta Asiya, İndoneziya, Okeaniya, Amerika, Afrika xalqlarında ruhlara, magiyaya sitayiş etməkdən ibarət din formasıdır¹⁴⁹.

Mahmud Kaşğarının əsərində şamanizmə aid maraqlı məlumatlar vardır. Bilindi ki, şamanizm dövründə türklərdə müxtəlif tanrılar – allahlar mövcud olmuşdu. Mahmud Kaşğarlı «Tengri» (tanrı) kəlməsi haqqında yazır ki, tengri, Allahu azzə və cəllə deməkdir. Yerə batası kafirlər göyə tengri deyirlər. Bu adamlar böyük bir dağ, böyük bir ağac kimi gözlərinə ulu görünən hər şeyə tengri deyirlər (MK, III, 7).

Şamanizm dövründə yaradan anlamında uluğ bayat adının istifadə olunduğu göstərilir¹⁵⁰. Bayat adı islamiyyət-

¹⁴⁸ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988, s. 42.

¹⁴⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 c., S-Ş, Bakı, Elm, 1987, s. 498.

¹⁵⁰ Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıçı», 1992, s. 43.

¹⁴⁷ Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II hissə, Bakı, «Elm», 2001.

dən əvvəlki dövrlərdə də türk elləri tərəfindən istifadə edilmişdir. Arğular islamiyyəti qəbul etdikdən sonra Allaha Bayat demişlər.

«Divan»dakı şamanizmlə bağlı adlardan biri də *Umay* sözüdür. Qədim türklərin tapındıqları varlıqlardan biri də *umay* olmuşdur. M.Kaşğarlı «Divan»ın I cildində yazır ki, *umay* son, qadın doğduqdan sonra qarnından çıxan hoqqa kimi şey. Buna cocuğun ana qarnında eşi deyirlər... Bu haqda atalar sözü də var: «Umaya tapınsa, oğul olur». Qadınlar onu uğur sayarlar¹⁵¹.

Bilindiği kimi, *Umay* qədim türklərin dişi tanrılarından biridir. Mahmud Kaşğarlının bu ruh haqqında verdiyi məlumat, şübhəsiz ki, islamlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, «ümayka tapınsa oğul olur», «kadınlar bunu uğur sayarlar» deyərək qədim inanca da işarə etmişdir¹⁵².

Mirəli Seyidov mifdə insanpərvərlik və onun əksinə görüş məsələlərindən bəhs edərkən Umay ilahəsi ilə bağlı yazır: «İnsanların insansevərliyindən yaranmış, zoomorfik onqonlardan, ilahələrdən biri də Umay ilahəsidir. Əski çağla ilişkili Umay və bu kimi başqa mif personajlarının, belə demək olarsa, bir əli, bir yönü real varlıqda, gerçəklikdə, o biri əli isə insanın yaradıcı təxəyyülündə, yaradıcı dünyasında idi. Umay türk xalqlarında eyni görüşlə bağlı idi. Umay ilahəsi ümumbəşəri, ümuminsani, başqa sözlə deyilsə, uşaq, insanla, onun taleyi ilə sıx bağlı olduğundan, deyəsən, bütün türk xalqlarının mif dünyasında varmış. Umayın türk xalqlarının mif dünyasında geniş yayılmasının bir səbəbi də onların köklərinin - genlərinin yaxınlığıdır. Umay uşaqları, insanları qoruyan, himayə edən qadın ilahəsidir¹⁵³.

¹⁵¹ Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, I, s. 123.

¹⁵² Abdülkadir İnan. «Umay ilahəsi haqqında» Türkiyat II, 1926; Makaleler ve İncelemeler, 1968, s.397-399.

¹⁵³ Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik, 1994, s. 81, 83.

Umay ilahəsi ümumbəşəri olduğundan bütün türk xalqlarının mif dünyasında özünə yer tutmuşdur. Umay ilahəsinin adına ilk dəfə Gültəkin abidəsində rast gəlmək olur: «Umay-mər oum katun kutına inim kultikin apam boldı= Umaya bənzər ulu anamın baxtına kiçik qardaşım igidliyi bildirən Gültəkin adı aldı».

Müxtəlif tədqiqat əsərlərində Umayın ilahə, allah, tanrının adı olduğu israrla bildirilir. Amma, bu ad haqqında fikir müxtəlifliyi çoxluq təşkil edir. Məsələn, Umay – körpələri qoruyan mifik qadın məxluqu¹⁵⁴; Umai – körpələrin qoruyucusu, xeyirxah ruhu, ölmüş insanların ruhlarını alıb aparən ruh¹⁵⁵; Umay - ana bətni¹⁵⁶; doğuşdan sonrakı ana bətni¹⁵⁷; qu quşu qəbiləsinin banisi, ulu babası¹⁵⁸; öz balalarını nəhəng bir ağacın budaqları üzərinə və yaxud qayanın zirvəsinə çıxaran nəhəng bir quş¹⁵⁹; qadın ilahəsi, təmiz, bakirə qız¹⁶⁰; od anası¹⁶¹; ku-(qu)-quşu anamız¹⁶².

Mahmud Kaşğarlının əsərində müqəddəs yer – sular barədə də müəyyən məlumatlar verilmişdir. Amma onun Umay sözü haqqında verdiyi şərhədən əski Türk dininin bu tanrıçası haqqındakı bəzi izlərinin islam dövründə də davam etdiyi anlaşılmaqdadır.

Monqolca-rusca lüğətdə oxuyuruq: «umay» termininin «ana bətni» və «uşaqlıq» mənasında monqollarda işləndiyi məlumdur¹⁶³.

¹⁵⁴ Юдахин К.К. Киргизско- русский словарь. М.: 1965, с. 804.

¹⁵⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 4, ч. 2, М.: 1911, с. 178.

¹⁵⁶ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951, с. 438.

¹⁵⁷ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с. 611.

¹⁵⁸ Башкирский народный эпос. Главная редакция восточной литературы. Издательства «Наука», Москва, 1977, с. 368.

¹⁵⁹ Казахские сказки о животных. Алма-Ата, 1979, с. 222.

¹⁶⁰ Иванов С.В. Скульптура алтайцев, хакасов и сибирских татар. Л.: 1979, с. 65.

¹⁶¹ Манжилаев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. М., 1979, с. 89.

¹⁶² Радионов В.Г. К образу лебедя в жанрах чувашского фольклера СТ, 1983, № 6, с. 21.

¹⁶³ Шмидт Я. Монголо-русский словарь. М., 1976, с. 51.

L.Potapov yazır: «Burada məlumat veririk ki, «umay/ımay» sözü ilə doğulduğu andan sərbəst gəzib danışdığı məqama qədər uşağın qəlbi» nəzərdə tutulur. Müəllif şamanların oxuduğu aşağıdakı misraları da xatırladır:

Ak ayastan, kayın, tüş
Umay-ana, kuş-ana!
Tüp edekti açık sal!
Çalp bıla çolonzin¹⁶⁴.

Şamanizmin ayin və məclislərini düzəldən, ruhlarla fani insanlar arasında vasitəçi olan adama (şamana) türk təsəvvüründə **KAM** deyildiyi məlumdur. Kam sözü M.Kaşğarlı tərəfindən də müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmiş və bu kəlmə onun tərəfindən «kahin», «şaman» kimi şərh olunmuşdur (MK, III, 157). Onun bu barədə verdiyi məlumatlardan XI əsrdə kamların müsəlmanlar arasında da unudulmadığı anlaşılmaqdadır. Bir yandan da əsərdə **kam** sözünün çox işlənməsi şam türklərin onlara verdiyi önəmin bir ifadəsi ola bilər. «Divan»da kamlar haqqında verilən örnəklər daha çox əfsun və ayinlərlə əlaqədar nümunələrdir. M.Kaşğarlı tərəfindən verdiyi məlumatlara görə, türklər əfsuna «arvış», əfsun oxunmasına da «arvış arvılmak və ya arvalmak» (MK, I, 243) deyərmiş. «Divan»da «kamlar arvaş arvaşdı» cümləsinin «kamlar (kahinlər) anlaşılmayan bir sıra sözlər söylədilər. Cin çarpmasına qarşı yapılan üfürüklər də belədir» (MK, I, 236) şəklində izah edildiyi, şübhəsiz, kamların ayinlərdə oxuduqları bir çox dualarla əlaqədar olub, eyni zamanda onların cin çarpması vəziyyətində xəstənin üzünə üfürdükləri də anlaşılmaq-

dadır. Mahmud Kaşğarlının müasiri Yusif Has Hacıbin də əsərlərində **kamla** bağlı fikirlər («gərək həkim tut gərəkse **kam** tut, əcəli gələne iləç asla fayda verməz»; «hər dərdin bəlli iləçi, tədavi edəcək **kamı** bulunur») göstərir ki, şamanizm o dövrdə, hətta onomastik vahidləri də öz əhatəsi altına almışdır.

Şaman təsəvvürləri, görünür ki, şaman əfsanələrindən qidalanmışdır. Şaman əfsanələrindən aydın olur ki, şaman olacaq adamı albıslar əmizdirirlər. Bu əmizdirmə ritual-mifoloji səciyyə daşıyır. Bununla şaman yeni status qazanaraq, ruhlarla əlaqə yaradır, qanlıq etdiyi vaxt onları görür, onlarla danışır. Adi insan statusundan şaman statusuna keçmə mərasimində süd içməklə şaman olmağa hazırlaşan adam ruhlar aləminin sirlərinə bələd olur, beləliklə də, yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bir sıra şaman əfsanələrində şamanı dağ ruhu əmizdirir (bu obraz çox vaxt qadın kimi təsəvvür olunur və mifoloji ana kompleksinə daxildir), bəzən isə qəflətən peyda olan bir qadın... Şaman folklorundan məlum olur ki, şaman olan hər bir adam özünü ruhların mənəvi oğlu adlandırır¹⁶⁵.

Tarixi şərtlər bir sıra türk boylarının şamanizmi mənim-səmələrinə səbəb olmuşdur, amma şamanlığın qədim türklərdə geniş kütlənin əsl inancı ilə bir bağlılığı olmamışdır. Şamanlıq monqol inancıdır. Yaxın sayılacaq bir tarixə qədər əski türk inancının şamanlıq olduğu qəbul edilirdi. Fəqət son zamanlarda tarixçi alimlər – İ.Qafəsoğlu, M.Əlizadə və başqaları qədim türk inancının şamanlıqla əlaqəsi olmadığını sübut etmişlər¹⁶⁶.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında şamanizmlə bağlı sözlər çoxdur. Bunun səbəbini Türk alimi Abdulkadir İnan belə

¹⁶⁴ Потанов Л.П. «Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных». Сб. Тюркологический сборник-1972», Изд-во «Наука», Главная редакция Восточной Литературы. М., 1973, с. 271.

¹⁶⁵ Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənələri və «Oğuz Kağan» dastanı. «Sabah», 1993, s. 16, 17.

¹⁶⁶ Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, Yazıçı, 1992, s. 11.

aydınlaşdırır: «Bu əsəri yazan ərəfədə M.Kaşğarlı 1041-ci ildə müsəlman türklərlə Yabaku və Basmıl türkləri arasında baş vermiş müharibədə iştirak edən Türk qazilərini görmüş və onlarla söhbətləşmiş¹⁶⁷, Qazilər haqqındakı dastanlarla tanış olmuş¹⁶⁸, həmin qazilər ona monqol inancı olan şamanizmdən, ona aid olan kəlmələrdən çox danışmışlar. M.Kaşğarlı müsəlman türklərin əski şamanlıq qalıqlarından olan kəlmələri izah edərkən tam bir şamançı türk kimi danışır. Bəzən, şamanizm inanclarını ifadə edən kəlmə və terminləri anladarkən «Türklər böylə inanırlar», «Bu inanış çox yayğındır» deməklə kifayətlənir»¹⁶⁹.

Maraqlıdır ki, inam anlayışlı şəxs adlarına qədim türkün yaratmış olduğu ümumtürk abidələrində də rast gəlmək olur. Qədim türklər inanılmış, sınaqdan çıxarılmış, etibarlı adamların adının əvvəlinə **Inanç** leksik vahidini əlavə etmişlər: *Inançu Alp*, *Inançu Bilgə*, *Inançu Çikşi*, *Inançu Çor*, *Inan Uğraç*¹⁷⁰.

Qeyd edək ki, şamanizmə aid xeyli söz qalıqları «Divan»ın onomastik vahidlərinin tərkibində qalmışdır. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Kamlañçu toponimi. Toponimin ilkin komponentində şaman sözü olan kam\\qam öz izini saxlamışdır. M.Kaşğarlı «Divan»ın 3-cü cildində bu toponimin «kam» hissəsinin kahin, şaman mənasında işləndiyini qeyd edir¹⁷¹ və belə bir izah verir: *Kamlañçı* = İki Öküzə yakın iki kiçük

kasaba adı¹⁷². Amma böyük türkoqoq həmin toponimin bütövlükdə mənasını açmır. Bizə görə, **Kamlañçı** toponimi şamanların, kahinlərin adət-ənənə, mərasim və ayinlərinin icra etdiyi yer anlamında başa düşülməlidir.

«Divan»dakı ən maraqlı toponimlərdən biri **Ötükən**dir. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə həpa bilməşdir. Monqol mənşəli **Ötükən** şaman allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Şaman və yarışaman mətnlərində bu allaha böyük inanc təsvir olunur. M.Kaşğarlı o zaman tatarların məskunlaşdığı ərazilərin bir hissəsinin **Ötükən** olduğunu da göstərir¹⁷³.

Ötükən adətən *yış* (meşə, tayqa) və bəzən də *yer* sözü ilə birgə işlənmişdir (L.Potapov).

Tədqiqatçıların fikrincə, monqolların etnogenezində mühüm rol oynamış **Ötükən** tayfa adı «hökmdar qadın ölkəsi, ərazisi», «sitayış edilən yer, səcdəgah», «türklərin müqəddəs dağı»¹⁷⁴ mənələrindədir.

Ötükən mif anamlı *yaradan ata*, *yaradan xan* (L.Potapov, M.Seyidov) kimi şərh olunur. Bu mif keyfiyyətlərinə görə o, qoruyucu, bolluq, xoşbəxtlik bəxş edən olmuşdur.

Müasir tuvin dilində bəzi fonetik dəyişikliklə müşahidə olunan **Ütüqen** coğrafi termini *örtülü dağ silsiləsi*, *sıra dağlar* mənasındadır. Bu silsilə dağlar Yuxarı Yenisey ərazisində yerləşir. O, qədim türklərin müqəddəs saydığı, sitayış etdiyi inanc nöqtələrindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad təkcə monqolların deyil, eləcə də qədim türklərin etnogenezi, dini adət və ənənələrinin monqollarla əlaqəsi barədə əsaslı bilgiler verə bilər.

¹⁷² Divanü luğat-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 242-18.

¹⁷³ Divanü luğat-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 198.

¹⁷⁴ Лотанов А.П. Новые данные о древнетюркском Отукан. «Советская востоковедение», 1957, № 1, с. 110; Владимирцов В.Я. По поводу древнетюркского Отукиян жиш. «Доклады АН СССР», серия В, 1929, № 7, с. 133-136.

¹⁶⁷ Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənələri və «Oğuz Kağan» dastanı. «Sabah», 1993, s. 227.

¹⁶⁸ Divanü luğat-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 343; 483.

¹⁶⁹ Abdülkadir İnan. Divanü luğat it-türkte şamanizmə ait kelimələr \\ Türk Kültürü, sayı: 100, Şubat-1971.

¹⁷⁰ Yunusova V.R. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Namizadlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1999, s. 13.

¹⁷¹ Divanü luğat-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 157.

Digər bir fikir bundan ibarətdir ki, «Ötükən - Ötük+Kaan» birləşməsindən ibarətdir¹⁷⁵.

«Ötükən» adının belə bir yozumu üzərində bir qədər geniş dayanmağa ehtiyac vardır. Məlum olduğu kimi, Ötükən əski çağlarda türklərin dövlət səviyyəsində tapındıqları kult olmuşdur. İlk dəfə VIII əsrə aid Orxon yazılarında «Ötükən yış» şəklində rast gəlinən bu söz həmin abidələrdə türk millətinə «Müqəddəs Ötükən ormanının xalqı» deyə üz tutulmasından da görüldüyü kimi, sakral (müqəddəs) məzmun daşımışdır.

Ötükən adının digər izahı da tayfa və ərazini himayə edən varlıq – vətən, torpaq hamisi kimi tapınılan bu kultla bağlı olaraq, türk xalqlarının əski mifoloji təsəvvürlərində dağ hamisi ilə od hamisinin birgə düşündüyü inamına əsaslanır. Od-ocaqla əlaqəli olduğuna əsaslanaraq tədqiqatçılar bu adı «od xan», «od sahibi» kimi mənalandırırlar¹⁷⁶.

Ötükən həm də Tatarıstan çöllərində bir yerin adıdır. Uyğur ellərinə yaxındır (MK, I, 138). **Ötükən yış** - göy türklərin müqəddəs bildikləri indiki Xanqay dağ silsiləsi. Ötükən qədim türk dilində «yer tanrısı» mənasını verir¹⁷⁷. Yuxarıda Umay onomastik vahidi və onun ilahi əlamətləri barədə danışdıq. Umaydan danışarkən istər-istəməz Ötügen də yada düşür. Onomastik vahid fonetik tərkib etibarilə müxtəlifdir: **Ötüqan****Ötukan****Ötügen** və s. Umayla Ötügen mif dünyasında, fikir aləmində birləşirlər, bir-birinə qaynayıb qarışırlar. Sözsüz ki, bu mif durumu soy, qəbilə ağsaqqallarının ağılığı çağında yaranmış və sonralar ayrılıqda biçimlənmişdir. **Ötüqan** sözü araşdırıcıların dediyi kimi, başlıca olaraq, «yış» (meşə, tayqa), L.Potapovun

yazdığına görə «yer» sözü ilə yan-yana işlənmişdir¹⁷⁸. **Ötukan****Ötüken** sözünün söz açımı onun mif anlamının da aydınlaşmasına yardım edər. Çoxanlamlı ötü və kan (qan)-dan yaranmış sözdür. «Ötü»nün «öta» fonetik səslənməsi də var¹⁷⁹. **Ötukan** sözünün **kan** hissəsi «xan» deməkdir. **Kap** sözündəki p \ \n nuni səğirlə deyilmişsə (qan) onda ata deməkdir. İki sözün birləşməsindən yaranmış **Ötukan**-yaradan xan, yaradan ata anlamındadır. Elə bu mif keyfiyyətlərinə görə də o qoruyucu, bolluq, qut verən olmuşdur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ötügen ana ruhudur, ana başlanğıcıdır. Deməli, onun bu mif keyfiyyəti Umayın uşaqlara qut verməsi, Umayın uşaqları, hətta bütün insanları qoruması mif keyfiyyəti ilə çarpazlaşır, üst-üstə gəlir, uyğun gəlir¹⁸⁰.

«Divan»dakı **Abakı** adında da şamanizmin izlərinə rast gəlmək olur. **Abakı** kiçik bir ərazinin adıdır. Bu ərazidə (bostan və bağçalarda) həm məhsullara göz dəyməmək, həm də qorxu yaratmaq üçün adamabənzər şey¹⁸¹ düzəldilmişdir.

İndi də Azərbaycanın bir çox bölgələrində tarlalarda, bağlarda bu şaman təsəvvürləri qorunub saxlanmaqdadır.

«Divan»dakı şamanizmin izləri **Temürkaznuk** və **Temürkazuk** ulduz adlarında da qalmışdır. Qədim türk etnosları and içərkən, yaxud sözləşərkən, *temüzü* (dəmiri) ululatmaq – daha qədimə aparmaq üçün qılıncı çıxaran zaman: «Bu gök girsin, kızıl çıksın» deyərlər ki, «sözünün üstündə durmasan qılı qanına bulandır, dəmir səndən qisasını alsın»

¹⁷⁸ Потанов А.П. «Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных». Сб. Тюркологический сборник-1972», Изд-во «Наука», Главная редакция Восточной Литературы. М., 1973, с. 283.

¹⁷⁹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть 2, СПб, 1893, с. 265.

¹⁸⁰ Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik, 1994, s. 85.

¹⁸¹ Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s.136.

¹⁷⁵ Sertkaya O.F. Nihal atsız. Ankara. «Kültür Bakanlığı Yayınları», 1987, s. 141.

¹⁷⁶ Əsgərov Ə. Azərbaycan səhri nağıllarında qəhrəman. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1992, s. 39-40; Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, «Elm», 2003, s. 86.

¹⁷⁷ Quliyev Ə.A., Vəliyev S.İ. Qədim türk toponimikasına dair (Orxon-Yenisey yazılı abidələri əsasında). AOP, Bakı, 1990, s. 104-105.

deməkdir. Çünki onlar dəmiri böyük, müqəddəs sayarlar¹⁸².

Digər bir yer adında da şamanizmin izləri açıq-aydın duyulur. Bu yer adı **Abaçı** adlanır. Mahmud Kaşğarlı yazır, **Abaçı**: Umaçı. Çocuqları qorxutmaq üçün «Abaçı gəldi» deyirlər¹⁸³.

Şamanizmin izləri «Divan»dakı zoonimlərdə - heyvan və quş adlarında da qalmışdır.

«Divan»dakı bəzi heyvanlara verilən adlardan biri **İdik\İdik** adlanır. Bu adda da şamanizmin izləri mövcuddur. Bu sözlə xoşbəxt və mübarək olan hər kəs adlandırılır. Maraqlıdır ki, qədim türklər bəzi heyvanları özbaşına buraxırlar. Buraxılan hər heyvana isə **İdik** adı veriləmiş. Belə heyvanlardan kənd təsərrüfatlarında istifadə olunmaz, onlara yük vurulmaz, südü sağılmaz, yunu qırılmaz; sahibinin yapdığı bir adak üçün saxlanır¹⁸⁴.

Şaman təsəvvürləri «Divan»dakı «**Us**» adında da mühafizə edilmişdir. Bu, kərkəs quşunun adıdır. «Divan»da¹⁸⁵ göstərilir ki, **us** üşgürsə ölür = kərkəs quşu bir adamın üzünə qarşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz, bu, ölümə işarədir. Bu quş uğursuzluğun rəmzidir.

Beləliklə, qam-şaman izlərini Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindən – bu qiymətli toponimik mənbədən axtarmaqla biz qədim türklərin inamlarının tarixən kökündə duran bir çox məsələlər – mif görüşləri, dini adət-ənənələri, ruhlar aləmin sirləri ilə, adqoyma mərasimlərinin magik mifologiyası ilə bağlı dəyərli məlumatlar əldə etmiş oluruq.

¹⁸² Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s.362.

¹⁸³ Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 136.

¹⁸⁴ Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 65.

¹⁸⁵ Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 228.

§ 3. «Man» komponentli toponimlər

«Man» sözü ümumtürk mənşəli və çoxyozumlu morfemlərdəndir. Bu morfemin semantikasi da bir-birindən fərqli şəkildə izah olunur. Həmin komponentin ifadə etdiyi məna incəliklərini türk dillərinin ən qədim əlamətlərini qoruyub saxlamış olan etnonimlərdə, toponimlərdə, hətta antroponimlərdə müşahidə etmək olur.

D.Y.Yeremeyev yazır ki, türk dillərində **man\men** sözü müəyyən dövrlərdə şəkilçi vəzifəsində çıxış etmiş, bu göstəricidə ismin, eləcə də substantivləşmiş sifətin mənası ehtiva olunmuşdur¹⁸⁶.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında **man** komponentli üç toponimə rast gəlirik: **Mankışlağ, Manküz, Mankənt**. Lüğətin I cildində¹⁸⁷ Mankışlağın oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu göstərilir. «Divan»ın III cildində **man** sözü **kışlağ** sözündən ayrı yazılmış¹⁸⁸ və həmin adın da oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu qeyd olunmuşdur. «Divan»da **man** sözünün ayrıca mənası da göstərilmişdir: **man** yaşlıq koy = dörd yaşını keçən qoyun¹⁸⁹.

Türkoloji ədəbiyyatda **Manqışlağ** toponiminin semantikasi və etimologiyası barədə müxtəlif yozmalar, fərziyyələr vardır. Bu fikirləri beş qrupa ayırmaq olar:

1. **Manqış + -laq: -manqış** «dəniz nəhəngi, dəniz yırtıcısı» + -laq şəkilçi - **Manqışlağ** «nəhənglərin, yırtıcıların olduğu yer». Bu fikrin tərəfdarları E.Koyçubayev və A.Abdraxmanovdur¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Еремеев Д. Е. К семантике тюркской этнонимии. Этнонимы. М.: Наука, 1970, с. 136.

¹⁸⁷ Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 465.

¹⁸⁸ Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 157.

¹⁸⁹ Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 157.

¹⁹⁰ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974; Абдрахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, 1975, с. 133.

2. **Manqışlağ**: *minqışlaq-min+qışlağ* «min qışlağ». Bu fikir Vamberiyə məxsusdur.¹⁹¹

3. **Manqışlağ**: *man+qışlağ -man* «qoyun» +*qışlaq*» qışlama, qışlaq», qoyun qışlağı. Bu fikir F.Musabəyova məxsusdur.¹⁹²

4. **Manqışlağ**: *-menk* «etnonim» + *qışlağ*=**Manqışlağ**-«Menklərin yurdu, kəndi» (kənd taciri). Bu etimologiya A.Semyonova aiddir. V.Nikonov onun yozumunu uğurlu etimologiya sayıb.¹⁹³

5. S.Ataniyazovun hipotezası. **Manqışlağ**=*man+qışlağ* «man-möhkəmləndirilmiş, istehkam şəklinə salınmış kənd».¹⁹⁴

V.Maxpirov bu etimologiya ilə razılaşıır. «Divan»dakı **man** komponentli «Mankənd» toponiminin də «istehkam şəklinə salınmış şəhər» mənasını daşdığını göstərir.¹⁹⁵

Qeyd edək ki, toponimik vahidlərin tərkibində olan **man** elementi «keçi», «qoyun», «qışlaq», «heyvanların qışlama yeri» mənalarında da işlənmişdir.¹⁹⁶

Mankənd – vaxtilə Kaşğar yaxınlığında yaşayış məntəqəsinin adı olmuş, indi isə dağılmış şəhərin adıdır.¹⁹⁷ Deyilənə görə, bu kənddə iri buynuzlu qoçlar saxlanılmış, onlardan ət, yun təsərrüfatında istifadə edilmişdir.

Manküz toponimi – payızda qoyun, quzu saxlanan otlaq (payız oylağı).

Azərbaycanda güz komponentli **Güzdək**, **Aşağı Güzdək**

oykonimlərinə də rast gəlmək olur ki, bu da «payızlıq», «payız yurdu» mənalarındadır.¹⁹⁸

Bu faktlar güman etməyə əsas verir ki, tərkibində **man** morfemi olan toponimlər qoyunçuluqla bağlı olmuş yerlərin adını bildirir.

Z.Xasiyevin apardığı araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın qərb rayonlarında heyvan adları ilə əlaqədar bir sıra toponimlər də mövcuddur. Bunlar yaranma və semantikasına görə diqqəti cəlb edir. Məsələn, tərkibində **man** olan **Kələman**, **Manküz**, **Qaramandağ**, **Manqışlağ** toponimləri daha səciyyəvidir. **Man** qədim türk dillərində «qoyun» mənasında işlənmişdir.

Z.Xasiyev «**toğluman**», «**qozman**» sözlərindən bəhs edir. «Toğluman - altıaylıq dişi quzu. - Erkəyinə toğlu, tişisinə toxluman derix; qozman - doqquz yaşından yuxarı qoyun, qoç».¹⁹⁹ Təqdir olunmalıdır ki, ilk dəfə bu maldarlıq terminini Azərbaycan dialektologiyasında Z.Xasiyev qeydə almışdır.

N.Zərinəzadə heyvandarlıqla bağlı **man** komponentli **azman** (beşyaşar qoyun), **dizman** (altıyaşar qoyun) sözlərinin fars mənşəli olduğunu göstərir.²⁰⁰ Bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki **azman** sözünün kökü **azmaq**, **itmək**, **dizman** sözünün kökü isə **dızırmaq**, **təzmək** felləri ilə əlaqədardır. Bu fellər və onlardan yaranmış isimlər (**azman**, **dizman**) qoyunçuluq təsərrüfatında istifadə olunan dialekt sözlərindəndir.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ını türk dilinə (Türkiyə türkcəsinə) çevirmiş Bəsim Atalayın izahına görə **azma** kəlməsi danışiq dilində, **azman** sözü isə imlada olan vari-

¹⁹¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб., 1865, с. 160.

¹⁹² Musabəyov F. Manqıştau sözünün semantikasi \ \ Известия АН Казахской ССР, 1946, вып. 4 (29), с. 37, 38.

¹⁹³ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966, с. 34.

¹⁹⁴ Аганиязов С. Еще раз об этимологии слова «Мангышлак» \ \ «Памятники Туркменистана», 1974, № 1, с. 27.

¹⁹⁵ Махпиров В. Имена древних предков. Алма-Ата, 1977, с. 95.

¹⁹⁶ Həsənov Q.M. Man morfeminin derivatları. \ \ Azərbaycan dili morfologiyasının aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1987, s. 16.

¹⁹⁷ Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 172.

¹⁹⁸ Ohmadov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, s. 278.

¹⁹⁹ Xasiyev Zirəddin. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı, 2004, s. 45, 50, 125.

²⁰⁰ Zərinəzadə N. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s. 329.²⁰⁰ Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 130.

antlardır. N səsi sonradan əlavə olunmuşdur. Azma \\azman «buruğ qoç» anlamındadır²⁰¹.

Cəbrayıl rayonunun Göyərçinli deyilən ərazisində **Dizman yatağı**, **Azman yatağı** adlı kiçik yer adlarının olduğu yaşlı insanlar tərəfindən göstərilir. Bu yerlərdə vaxtilə geniş qoyun yataqları olmuşdur.

M.Kaşğarlı göstərir ki, vaxtilə kaşğarlarda bir soyun, nəslin adı **taman**, düşmən ordusunu məğlub edən pəhləvana verilən ləqəblərdən biri **sökmən** (sökən, məğlub edən adam) olmuşdur. «Sökmən» igidlərə verilən bir sandır» savaşa sırayı sökən, qıran kişi deməkdir²⁰².

«Divan»da **man-mən** komponentli **batman**, **sıkman**, **kurman**, **kətmən**, **közmən** sözlərinə də rast gəlmək olur. **Kətmən** - yeri qazmaq üçün istifadə olunan alət; **közmən** - közdə bişirilən çörək; **kurman** - oxun düşdüyü yer, **sıkman** - üzümün sıxılması zamanı işlənən söz; **batman** - bir batman ət mənalarında ilənmişdir²⁰³.

Taman – Kaşğarın ortasında bir dərə adı²⁰⁴.

Man komponenti etnonimlərin tərkibində də işlənmişdir. Türkmən sözündəki **-mən** insan mənasındadır. «Divan»da oxuyuruq: «Türk kəlməsi həm müfrət, həm cəmi olaraq istifadə olunur. «Sən kimsin» anlamını alan «kim sən?» sualının qarşılığı olaraq «Türkmən» deyə cavab verilir, yəni, «ben türkün» deməkdir²⁰⁵.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda etnotoponimlərin müəyyən

hissəsinin tərkibində **man** elementinə rast gəlmək olur. Amma bu elementin qoşulduğu adların – arxaizmlərin bəzilərinin etimologiyasını müəyyənləşdirmək çətin olur. Məs.: **Qaraman**, **Qodman**, **Xotman**, **Hacıman**, **Çeşman**, **Dilman** və s.²⁰⁶

Özbəkstanın etnoantroponimlərinin tərkibində **man** komponentinin işləndiyi faktlar tədqiqatlarda qeyd olunur: **Manğit**, **Manğitoy**, **Turkmanboy** və s.²⁰⁷

Beləliklə, **man** komponentinin ad yaradıcılığında rolunu qismən də olsa müəyyənləşdirə bildik. Aparılmış araşdırmalar da göstərir ki, **man** komponentli sözlərin mənası heç də yekcins deyil. Bu morfem qoşulduğu sözlərin tərkibində müxtəlif mənə incəliklərini yaradır. Ona görə də Mahmud Kaşğarlının «Divan»-ındakı **man** komponentli adlar müxtəlif mülahizələrə söykənərək izah olunur. Bizim fikrimizcə, **Manqışlaq**, **Mangüz**, **Mankənd** toponimlərinin tərkib hissəsini təşkil edən **man** heyvandarlıqla bağlı olan ərazilərin adlarıdır.

§ 4. «Divan»da oykonimlər. Şəhər adları

Qədim türk onomastikası mürəkkəb və mütəşəkkil bir sistemdir. Buna görə də bu məsələ qədim türk onomastikasının formalaşması və işlənmə xüsusiyyətlərinin qanunauyğunluğunun tam öyrənilməsinə sistemli yanaşmanı tələb edir. Qədim türk onomastikası dedikdə XIII yüzilliyə qədərki (monqol istilasına qədər) abidələrdə, lüğətlərdə inikasını tapmış bütün onomastik adların toplusunu dərk edirik.

²⁰⁶ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, s. 156, 160.

²⁰⁷ Берматов Э.А. Этноантропонимы Узбеков. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986, s. 92-93.

²⁰¹ Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 130

²⁰² Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 444.

²⁰³ Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 444.

²⁰⁴ Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 402.

²⁰⁵ Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 363.

Qədim türk onomastikasının, toponimikasının altsistemlərinə birini şəhər adları təşkil edir. Bu sistem vahid və hərtərəfli tədqiqat obyektı olmamışdır. Halbuki toponimik ekskurs olmadan türk dillərinin tarixi və nəzəriyyəsi ilə əlaqədar bir sıra problemləri həll etmək, xüsusən də Mahmud Kaşğarlının «Divan»-ındakı xüsusi adların tarixi-etimoloji təhlilini vermək çətindir. Mövcud təhlillər öz-özlüyündə müxtəlif müəlliflərin pərakəndə, çox zaman isə ziddiyyətli fikirlərindən ibarətdir, adətən belə baxışlar bu və ya digər onomastik adın formalaşmasının müəyyənləşdirilməsi ilə lokallaşır.

«Divan»da 96 şəhər adı haqqında məlumat verilmişdir. Bu adlar qədim türklərdə şəhər mədəniyyətinin inkişaf ərazilərini müəyyənləşdirir²⁰⁸.

BALIQ şəhəri haqqında. Bu adla üç şəhərin adı qeyd olunur:

- 1) **Balık** - İslamdan çox öncə türk dilində «sığınacaq, qala, şəhər»lərə verilən ad;
- 2) **BEŞ-BALIK** - Göytürklərdən uyğurlara keçən tanınmış bir türk şəhəri.
- 3) **YANĞI BALIK** və yaxud **YENĞI BALIK** - Uyğur şəhərlərindən biri.

Ümumiyyətlə, *balık* komponentli oykonimlərə Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlik. Bu fakt həmin oykonimin tarixiliyini göstərməklə yanaşı, geniş və müxtəlif adlar adı altında yayıldığını da göstərir. Məsələn, *Beşbalık* oykoniminə Bilgə xaqan, Kül çor və ya İhe-Huşotu abidələrində, 11; *Baybalık* oykoniminə Şine-Uşu və ya Moyun Çor abidəsində; *Toğu balık* oykoniminə Kül tiqin, 4 və Bilgə xaqan abidələrində, 30; *Koçu balık* və *Süğçü balık*

oykonimlərinə IV uyğur əlyazmalarında rast gəlik²⁰⁹.

Əhməd Cəfəroğlu türk toponimlərindən bəhs edərkən yazır: «Bu qədər incə düşünüən bu türk mütəfəkkirinin əməyi, türklüyün hər elm sahəsində öz keçərliyini isbat etmiş və doqquz yüz illik türk coğrafiyasının və toponimikasının da şeyxlik payesini (titulunu – C.İ.) Kaşğarlıya vermişdir. Elmi baxımdan, ilk olaraq Kaşğarlı Mahmudun üzərinə əyildiyi türk yer adlarının yarısının və örgüsünün bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Çünki türkün və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin də beşiyi sayılan Orta Asiya, eyni zamanda türk yer adlarının da doğuşunu hazırlayan bir sahə olmuşdur. Burası, qədim tarixi bir çox millətlərə keçid vermiş, yerləşmə və daşma qaynağı olmuşdur. Tarixi qaynaqların işığı altında VI-VII yüzilliklərdə burada Göktürk dövləti qurulmuş, *balık*, *oba*, *yazı*, *yurt*, *yış* *tagözü*, *yal*, *kaş* və əmsalı kimi ilk köçbə dövlət coğrafiya məfhumları təşəkkül etməyə başlamışdır. Daha sonraları Göktürk dövlətinin yerini alan Uyğur xanlığında, türk yer adları sistemi daha verimli olmağa başlamışdır. Müxtəlif dinlərə intisapta heç bir əngələ rast gəlməyən bu türk xanlığı dövründə, köçərilikdən oturaq həyata keçiş, türk coğrafiyasını, geniş bir yabançı təsir sahəsinə aparıb çıxarmış və şəhərlərdə yerləşməyə başlayan türk cəmiyyətinin yer adları sistemi dəyişməyə üz tutmuşdur. Türk adlı yeni şəhərlər, *balıklar* törəməyə başlamışdır. Türk yerləşmə və iskanının ilk yer adına aid ünsürü olaraq irəli sürülən bu *balık* kəlməsinin törəyişi VII yüzillikdən etibarən türk dövlət və kültür təşkilatı içərisində yer tutmuş, yerinə və qövmünə görə xüsusi mənalar almışdır. Əslində kəlmə dövlət təşkilatında, rəsmən «şəhər, qala» mənalarında istifadə edildiyi halda, XI əsr

²⁰⁸ Sümer F. Eski türklərdə şehirçilik. Ankara, 1994.

²⁰⁹ Rəcəbov Ə, Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1994; Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003, s. 24.

Arğularında «çamur, palçıq» mənalarında işlənmişdir. Eyni simvolik kəlmə köçəri türk mühitində yurt kəlməsi ilə dəyişdirilmişdir. Çeşidli mərhələlər keçirən türk yer adları sistemi türk tayfalarının yayımı və gəlişməsi ilə bağlı qalaraq, olduqca zəngin bir yapı xarakterinə sahib olmuşdur. Kaşğarlının «Divan»ında işlənmiş dövrün yer adları xəritələrdə olanlardandır!²¹⁰

Rəşad Gənç türklərin həyat tərzindən danışarkən Beş-Balık bölgəsini xatırladır: «Kaşğarlının yuxarıda adları keçən Türk elləri haqqında verdiyi bilgilərə dayanaraq deyə bilirik ki, Doğuda Beş-Balık bölgəsində yaşayan Uygurlar bu bölgəyə gəlişlərini və mədəni səviyyələrini yüksəldərək qısa bir zamanda türk ellərinin ən mədənisini halına çatmışlar. Kaşğarlının uyğur ölkəsindən «Beş şəhərli bir vilayət» olaraq bəhs etməsi onların olduqca önəmli bir qisminin yerləşik (oturaq) həyat yaşamaları ilə bağlıdır»²¹¹.

«Divan»dakı digər şəhər adlarından biri «ORDU» adlanır. Ordu sözünün lüğətdə 5 mənası göstərilib. Onlardan ikisi toponimik vahiddir. Balasağun yaxınlığında bir şəhərin adıdır. M.Kaşğarlı məlumat verir ki, Balasağun şəhərinə də «KOZ ORDU» deyirlər (MK, 1, 124). Həmçinin xaqanın oturduğu şəhərə də «Ordu» deyirlərmiş. Xaqanların yaşadığı Kaşğar şəhərinə «ORDU KƏND» deyilirmiş (MK, 1, 124).

Bu toponimik vahidin üç mənası lüğətdə aşağıdakı kimi təqdim olunur: 1) *ordu*: ordu başı= Xaqanların döşəyicisi, yaygıçısı; 2) *ordu*: Siçan və göstəbək kimi yerdə yaşayan heyvanların yuvası; 3) *ordu*: ordu tal= hamam otu - iki di-alektə; türk və türkmən dialektlərində (MK, 1, 124).

Çoxadlılıq «Divan»da təsvir olunan şəhər adlarının başlıca xüsusiyyətlərindən sayıla bilər. Məsələn, eyni şəhərin 5

adına rast gəlmək olur. Türküstanda **ASBİCAB** şəhəri var. Onun digər adları bu cürdür: İsbicab, Sayram, Sayzam, Çimkənd (MK, 1, 30-38); Daşkənd (Taşkənd) şəhərinin iki adı vardır. Biri **ŞAŞ**, digəri isə **TERKƏN**. Balasağun şəhərinin də iki adı göstərilib: Koz ordu və Kuz uluş.

Çoxvariantlılıq «Divan»da təsvir olunan şəhər adlarının əlamətlərindəndir. Məsələn, **KOÇU** şəhərinin üç variantına nəzər yetirək: *Köçə, Küçə, Küşən*. *Taraz* şəhərinin *Talas* və *Tıraz* variantları mövcuddur.

Eyni şəhər adının fərqləndirici əlaməti göstərilir. Məsələn, Talaş, Talas şəhərinin Kiçi və Kümi kimi fərqləndirici leksik vahidləri özünü göstərir.

Uygurlarda olan *Balık* adlı şəhəri fərqləndirmək üçün Beş və Can apelyativlərindən istifadə olunmuşdur: **BEŞ-BALIK** və **CAN-BALIK** (MK, 1, 113, 379)²¹².

Şəhər adının variantları fonetik cəhətdən fərqli görünür. Məs.: **AŞÇAN** = Çinə gedən yol üzərində qonaq yeri olan şəhərin adı (MK, 1, 137-23). Fonetik variantı - **AŞIÇAN**.

Lüğətdə təkvariantlı şəhər adları da çoxdur: **BEŞ**= Gök-türklərdən uyğurlara keçən tanınmış bir türk şəhəri (MK, 1, 113, 379); **CAN**= bir uyğur şəhərinin adı (MK, 1, 113); **YANĞI**= bir uyğur şəhərinin adı (MK, 1, 113, 379).

«Divan»da təsvir edilən şəhərləri inşa edənlər haqqında da məlumatlar verilmişdir. Məsələn, **BARÇUK** şəhərini Əfrasiyab qurmuşdu (MK, 1, 381, 466). Və ya Kaz oynı= Kazın qurduğu indiki Qəzvin şəhəri (MK, III, 149).

«Divan»da şəhərlər oğuz və qıpçaq şəhərləri olmaqla iki qrup üzrə verilmişdir. 1) Oğuz şəhərlərinin adları: Farap, ikinci adı Karaçuk (MK, 1, 487); Karnak=bir oğuz şəhəri; Sepren \ Saprən, Sitgün, Suğnak 2) Qıpçaq şəhərlərinin adları: Ferqana=Türklərin «Özkənd» dedikləri şəhərin adı

²¹⁰ Caferoğlu A. Kaşğarlı Mahmut. İstanbul, 2004, s. 42-43.

²¹¹ Rəşad Gənç. Kaşğarlı Mahmuta görə XI yüzilliyə türk dünyası. Ankara, 1997, s. 52.

²¹² Caferoğlu A. Kaşğarlı Mahmut. İstanbul, 2004, s. 42-43.

(MK, 1, 344, 380, II, 285); Hotan - Xotan; İtlık= Tıraza yaxın bir şəhərin adı (MK, 1, 98, 503); Kaşğar= Doğu türk elində tanınmış şəhər adı (MK, 1, 10, 30, 124 və s.); Kençək Senğir=Talas yanında Qıpçaq sərhəddi olan şəhərin adı (MK, 1, 480).

«Kaşğarlığının bəhs etdiyi başlıca oğuz şəhərlərinə gəlincə, bunlar Sabran, Sittkün, Suğnak, Karnak və Karaçuk şəhərləridir. Kaşğarlı bunların oğuz şəhəri olduğunu bildirməklə eyni çevrədə yerləşən Sayram (İsficab-Beyza) şəhəri haqqında bir məlumat verməmişdir. Görünüşünə görə *Sayram* karluk şəhərlərindən olmuş və bu şəhər, bəlkə də, *Oğuz-Karluq* sərhəddini təşkil etmişdir. Adıçəkilən şəhərlər haqqında F.Sümər ətraflı məlumatlar vermiş, onların yerlərini də təsbit etmişdir. Eyni şəhərlər və onların adları barədə «Divan»a və İslam tarixçilərinin əsərlərinə istinad edən türk alimi F.Köprülü də ətraflı bilgilər vermişdir»²¹³.

Diqqəti cəlb edən şəhər adlarının bəziləri həm də böyük adı kimi təqdim olunur. Məsələn, BULĞAR= 1) Türklərdən bir böyük; 2) İdil boyunda tanınmış qədim bir türk şəhəri (MK, 1, 30, 32, 437, 456; MK, II, 67, 225); Taşkənd (Şaş, Terkən)= Türküstanda tanınmış şəhər adı (MK, 1, 443, III, 150).

«Divan»da şəhərlərin coğrafi mövqeləri göstərilir. Məsələn, *Katun sım* \ *Katun sini* şəhərinin Çin ilə Tengüt ölkəsi arasında yerləşdiyini göstərilir (MK, III, 138); Kayas, Saplıq, Ürüng, Kara= Toxsı və Cigil ölkəsində şəhər adları (MK, III, 172).

Yuxarıda da vurğuladığımız kimi, «Divan»da *man* komponentli şəhər adlarına təsadüf olunur: Mankənt= Kaşğar yaxınında bir şəhər adı (MK, III, 157), Man kışlag (Oğuz

ölkəsində bir şəhər adı (MK, 1 465, III, 157).

«Divan»da eyni şəhər adının həm qısa, həm də mürəkkəb formaları mövcuddur. Məsələn, müqayisə et: *Merv*= Turanda bir şəhər adı (MK, III, 149), *Merv-eş-şahıcan* - eyni şəhərin başqa adı (MK, III, 149).

«Divan»da şəhərin kiçikliyi, böyüklüyü, eyni zamanda tanınan olması da qeyd olunmuşdur. Məsələn, *Sekirmə*= Xotan yolunda kiçik bir şəhərin adı (MK, 1, 490), *Səmərkan* \ *Səmizkənd* - tanınmış şəhər adı (MK, 1, 144; III, 150).

«Divan»da eyni onomastik vahid həm şəhər, həm şəxs, həm də ulus adı kimi təsvir olunur. Məs.: *Türk*= Türk elində bir şəhər adı (MK, III, 320), *Türk*= Nuh yalvaç oğlu Yafəsin oğlu (MK, 1, 28, 350), *Türk*= ulus adı (MK, 1, 3, 4, 10 və s.).

Şəhər adının cüzi şəkildə dəyişdirilmiş forması yoxuş adına verilmişdir. Məs.: *Yafğu*=Barsğan yaxınında bir şəhər adı (MK, III, 32), *Yavart*= bu şəhərə yaxın bir yoxuşun adı (MK, III, 32).

Həm şəhər, həm də dərə adı kimi təsvir olunanlar: *Yavınç*= 1) İlaya yaxın bir şəhər adı; 2) bir dərə adı (MK, 1, III, 375).

Kənt \ *kənd* komponentli şəhər adlarına da rast gəlmək olur: *Yarkənt*= bir şəhər adı (MK, I, 484); *Yenkənt* = bir şəhər adı, III, 149, 150-bu şəhərin bir adı da Dizruyin adlanır).

Balasağun şəhəri. Mahmud Kaşğarlığının da tərtib etdiyi xəritədən anlaşılır ki, mərkəz, türk hökmdarlarının oturduqları Balasağun şəhəridir. Onun yanında xəritədə işarəsi bildirilən, ancaq adı açıqlanmayan göl *Isık-göldür*.

Böyük türkoloq əslən buralardan olduğu üçün xəritəsində yer kürəsinin ana nöqtəsinin məhz bura olduğunu göstərmişdir. O biri türk şəhərləri xəritədə Orxon yazılarında göstəriləni kimi sıralanmışdır. Bu yöndən coğrafi xəritənin əsas istiqamət nöqtəsi cənub ölkəsidir. M.Şakir Ülkütaşır yazır ki, «Kaşğarlı Mahmud kitabında bir çox məmləkət və

²¹³ Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıçı», 1992, s. 38; Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavviflər. II. Baskı, Ankara, s. 117, 118; Reşad Genç. Kaşğarlı Mahmudə görə XI yüzilyda türk dünyası. Ankara, 1997, s. 30.

tayfa adlarını saydığı halda, bu xəritədə bunlardan bir çoxunun yerləri və adları yazılı şəkildə deyildir. «Divan»da bir çox dəfə adları keçən Çiğillər, Tuxsilər xəritədə göstərilməmişdir. Bununla birlikdə necə olursa-olsun Mahmud Kaşğarının bu xəritəsi kitabında bəhs etdiyi XI əsrdə türk qəbilə və tayfalarının Orta Asiyadakı coğrafi ərazilərini göstərməsi baxımından böyük bir dəyər daşıyır»²¹⁴.

Balasağun. Dəyişdirilmiş adlardandır. Doğu Türkünstanın qədim şəhərlərindən, mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Balasağun Isık-gölün kuzey doğusunda, Çu nəhrinin sağ tərəfində idi. Sonradan Qara Xitaylar tərəfindən adı gözəl şəhər anlamında olan **Günbalıka** çevrildi. Çin və Ərəb coğrafiyaşünaslarının verdiyi məlumatlara görə indi həmin şəhərin yerində **Tokmak** şəhəri salınmışdır.

Balasağun **Ilig Xanlara** (doğu xaqanlığa) başkənd də olmuşdur. Bir zamanlar bu şəhərdə «Balasağun Xanlığı» qurulmuş, bu xanlıq Qara Xitayların o tərəfə gəlişlərinə qədər yaşaya bilmişdi. Qara Xitaylar Balasağunu alaraq özlərinə mərkəz etmişlər. Fəqət bunlar da monqolların istilasının nəticəsində 1215-ci ildə dağıdılmışdır.

Barsğan (Barshan). Isıkgölün güney-doğu sərhədində olan bir şəhərdir. Hazırda şəhərin xarabalığı qalmaqdadır. «Divan»da Balasağun şəhərinin Əfrasiyabın oğlu tərəfindən tikildiyi bildirilmişdir.

Kaşğar. Doğu Türkünstanın ən önəmli şəhərlərindən biridir. Dəniz səviyyəsindən 1304 m. yüksəklikdə yerləşir. Kızılsu ırmağının qolu Tümen çayının sağ sahilindədir. Kaşğar, ilk Türk-İslam dövlətini quran Qaraxanlılar dövründə (840-1212) siyasi yöndən olduğu qədər, mədəniyyət mərkəzi olmaq cəhətindən də Türkünstanın əhəmiyyətli bir şəhəri olmuşdur.

Bir-iki türk dövlətinin başkəndliyini də öz üzərinə götürmüş olan Kaşğarın qədim və uzun bir keçmişi vardır. Bu xüsusda tarixi, coğrafi və mədəni bilgiler almaq üçün R.Rahmeti Aratın «İslam Ansiklopedisi»ndəki Kaşğar məqaləsinə baxmaq olar.

Küçə, Küça (Koçu, Küşen). Küça, Doğu Türkünstanın böyük şəhərlərindən, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, Kaşğarın yaxınlığında, 600 km-lik məsafədə quzey tərəfdə salınmışdır. Bu şəhərdə və güneyindəki Aksu, quzeyindəki Karaşəhərdə bu gün olduğu kimi tarixin digər vaxtlarında da uyğur türkləri yaşayırdılar.

Qədimdən Küşen adı verilən Küçə, ən əski Çin qaynaqlarında Ku-Theri, yəni Küça, miladi birinci əsr mənbələrində isə Ku-jen, yəni Küşen adlandırılırdı. Ərəb və fars mənbələrində Küca kimi qeyd edilmişdir. Avfinin bildirdiyinə görə, Küşən (Keşən) türklərin, Küca isə farsların işlətdiyi adların bir-birindən fərqli variantlarıdır («Divan»da ad variantlığı geniş yayılmışdı - C.İ.). İndi yerli əhali Küşen adını Küşer formasında işlədir.

Kamlançu = «İki öküz»ə yaxın bir kiçik qəsəbənin adıdır (MK, III, 242).

Qəsəbə adının «kam» hissəsi türköloqların diqqətini çəkən sözlərdən biri olmuşdur. F.Cəlilov yazır ki, M.Kaşğarlı *qam* sözünün «şaman» anlamı bildirdiyini qeyd etmişdir. Digər abidələrdə də *qəm* \ \ kam variantları ilə işlənən həmin söz «şaman» anlamındadır.

Qədim türk dillərində *k*\s dialekt fərqi (köpək-sobak, kırık-sorok, kəfən-savan) *kam*\sam paralelliyini ortaya çıxarmış və *sam*-*şam* dəyişməsi ilə sonralar *saman* (*şaman*) sözü yaranmışdır. Bəzi türk dilləri «*k*» dialekt xüsusiyyətini indiyə kimi saxlaya bilmişdir. Məsələn, karaim dilində *şamana* indi də *kamçı* (*kam*-*çı*) deyilir, tuva dilində *xam* «*şaman*» anlamında, *xam ıyaş* isə «müqəddəs ağac» an-

²¹⁴ Şakir M. Ülkütaşır. Büyük türk dilçisi Kaşğarlı Mahmut (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi-Ankara, 1972, s. 99-100.

lamında işlənir. Görünür, bu sözün daha qədim dövrlərdə teonim anlamı olmuşdur, çünki yaponlar indi işlətdikləri kami (tanrı) və kami-kami (tanrılar) sözlərini qədimdə Şərqa gedən türkdilli tayfalardan ala bilərdi²¹⁵.

Barman = Barman adı bu qəsəbəni salan adamdan qalmışdır (MK, III, 369).

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının «Divan»ı əsasında qədim türk şəhər adlarının öyrənilməsi həm türk, həm də ümumi toponimikanın tarixi və nəzəriyyəsinin qaranlıq məsələlərinə də aydınlıq gətirə bilər. Bu zaman həmin dövrlərdə qədim şəhər adlarının formalaşmasına həlledici təsir göstərmiş faktorlar da müəyyənləşir. İctimai-siyasi hadisələrin, dinin və s.-nin təsiri də inkaredilməzdir. Toponimiyada digər onomastik vahidlərdən fərqli cəhət coğrafi nomenklaturanın üstünlüyüdür.

§ 5. «Divan»da mifoloji toponimlər

Bu onomastik vahidlər tarixən türk qəbilə və tayfalarının da mifoloji baxışlarını, psixologiyasını və inamlarını özündə qoruyub saxlamışdır. Mifologiya qədim türklərin mənəvi mədəniyyətinin qaynağı və özülü olmuşdur. Odur ki, hər hansı mədəniyyətin əski, həmçinin müasir durumunu öyrənmək üçün onun mifoloji sistemini araşdırmaq lazım gəlir.

««Mif» – ümumi ideya ilə ən adi hissi obrazın birbaşa maddi eyniyyətidir. Mücərrəd təfəkkürün yalnız gerçəkliyi əks etdirən hər cür düzümü – mifologiya üçün bütün hissi keyfiyyətləri ilə canlı varlıqlar, yaxud cansız əşyalar şəklində, gerçəkliyin özüdür»²¹⁶.

Bütün xalqların mifologiyasını tipoloji baxımdan 3 qrupa

ayırmaq olar: 1) kosmoqonik (kosmoloji) miflər; 2) etnoqonik (geneoloji) miflər; 3) təqvim mifləri²¹⁷.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ında yalnız kosmoqonik miflə əlaqədar olan toponimlərdən istifadə olunmuşdur. Kosmoqonik miflər hər bir mifoloji sistemin özəyini təşkil edir. Bu miflərin məzmunu «nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaosik başlanğıcın mübarizəsi»²¹⁸, dünyanın (kosmosun) yaranması, təbii obyektlərin (ərazi adlarının) formalaşması və başqa hadisələrdən ibarətdir.

Yulduz göl. M.Kaşğarının «Divan»ında «Yulduz köl» şəklindədir. Türk dillərində «ulduz» kosmik obyekt anlayışını ifadə edir. Ümumiyyətlə, mifoloji anlayışın ifadəsinə çevrilmiş «yulduz», «ay», «gün», «şükür», «səncər», «yıldərik», «buğday», «tolun» tərkibli toponimik vahidlər kosmik obyektləri bildirir. Ç.Hüseynzadə orta çağ ərəbdilli mənbələrdə bu anlayışı bildirən türk mənşəli antroponimləri müəyyənləşdirmiş, aşağıdakı şəxs adlarını göstərmişdir: Ayteqin, Aydoğdı, Aytoğmuş, Aydəkız, Ayaba, Aybək, Kündəğ, Kündəkız, Kundoğuş, Kündoğdı, Ulduz, Jildərik, Sənzər, Şükür, Şükür tegin, Buğday və s.²¹⁹

Ç.Hüseynzadə yazır ki, Ulduz antroponimi orta əsr ərəbdilli mənbələrdə, eləcə də türkdilli mənbələrdə anlautda işlənərək **julduz**, bəzən isə **sulduz şəklində** öz əksini tapmışdır. X əsr türk sərkərdəsinin adı Ulduz olmuşdur²²⁰.

«Divan»da «Yulduz» və «Kaprakuş» – müştəri ulduzu mənasında işlənmişdir (MK, III, 221; I, 331, 332; III, 221).

²¹⁶ Досев А.Ф. Мифология. - Философская энциклопедия, т. 3. М., 1964, с. 458.

²¹⁷ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, «Elm», 1988, s. 14.

²¹⁸ Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд). «Очерки истории естественно-научных знаний в древности». М., «Наука», 1982, с. 9.

²¹⁹ Гусейнзаде Ч. М. Тюркская антропонимия в средневековых арабоязычных письменных памятниках до XIII в. Канд. диссертация, Баку, 1988, с. 35.

²²⁰ Гусейнзаде Ч. М. Тюркская антропонимия в средневековых арабоязычных письменных памятниках до XIII в. Канд. диссертация, Баку, 1988, с. 35.

²¹⁵ Cəlifov F.A. Qədim Türk etnonimləri (2. Qərar «kimmet»). AOP, Bakı, 1986, s. 82.

Ay göl. «Divan»da «ay» komponentli onomastik vahidlər bunlardır:

Ay - kölə adı. «Ay» sözü lüğətdə aşağıdakı mətnin içərisində verilmişdir:

Kelsə sanğa yolgıra

Udhun anı udhgura

Barsun naru kadhgura

Sattı mening *ayımı* («Sana yolda rast gəlirsə onu uykusundan uyandır; nəərəyə istərsə oraya gitsin. O, bənim köləmi (ayımı – C.İ.) sattı».

(Yaxud: Yolda, keçərkən o, sana rastlarsa onu uykusundan uyandır, yaptığını anlat. O, tasalanaraq gitsin; çünki o, bənim iznimi almaksızın köləmi satmışdır) (MK, II, 193).

Ayas - kölələrə verilən ad (MK, I, 123). M.Kaşğarlı məlumat verir ki, ayas: «ayas kök=açıq hava, açıq gök». Kölələrə - üzləri parlaq olduğu üçün - «ayas» deyilir (MK, I, 123).

Bəsim Atalay buradakı «ay» kəlməsinə şərh verir: «Ay» kəlməsi ərəbcə mətnədə «hizmetçi» (xidmətçi) mənasına gətirilmiş isə də biz heç bir yerdə «ay» kəlməsinin bu mənanı daşdığını tapa bilmədik. Yalnız «ayas» kəlməsinin «üzlərinin parlaqlığı baxımından kölələrə verilən bir ad» olduğu yazılmaqdadır. Bu hala görə «ay» sözü parlaq kölə mənasında istifadə oluna bilər. Necə ki, «ayas» sözü əvvəlcədən «parlaqlıq, aydınlıq gecə» mənasında ikən, sonradan parlaq kölələrə ad verilmişdir. Ay sözünün sonuna «aş, az, as» gətirilərək «ayaş, ayaz, ayas» deyilir, «gün və günəş» sözləri də belədir (MK, II, 193).

Ay göl - Uç yaxınlığında bir yer adı (MK, III, 135). Göl mifoloji baxımdan aya bənzərdir. Mahmud Kaşğarlı «Divan»ın III cildində göllər haqqında məlumat verir. «Göl»ün iki mənasını; havuz və birikmiş su» mənalərini qeyd edir. Sonra İsiğ göl (Barsğanda bir göl. Uzunluğu 30 fersah, eni

10 fersahdır); «Körünğ» (Kaşğar dağlarında «Biyiz»də bulunan bir gölün adı. Çevrəsi 30 fersahdır. «Biyiz»in «yiz» olması ağla batandır. «Yiz» - sele otunun adıdır. Bu, qamışa bənzər ot həmin göldə çoxdur); Sidhinğ göl («Koçnğar Başı»na yaxın - yuxarıdakı kimi - bir göl; Yılduz göl (Küçə, Kingüt və uyğurlar sərhəddində bulunan bir göl); Ay göl (Uç yaxınında bir yerin adı); Taring köl (İki oğuz arasında bulunan bir gölün adı).

«Bunun kimi türk ölkələrində bir çox göllər vardır. Mən ancaq İslam diyarında olan göllərin böyüklərini söylədim» (MK, III, 135-136).

Göründüyü kimi, əsərdə M.Kaşğarlı altı göl adı və onun coğrafi sərhədləri barədə məlumat verə bilmişdir.

«Ay»ın kosmoqonik mif olmasını sübut etmək üçün aşağıdakı mifoloji mətnləri qısa şəkildə xatırlatmağı məqsədamüvafiq bilirik:

№ 1. Deyirlər, Ay Günəşin oğludur. O, uşaxlıxdan çox dəcəl olub. Bir dəfə Günəş görür ki, təkndə çörək qurtarıb. Tez əl-ayağa düşür, başlayıb un qatıb xəmir yoğurmağa. Ay gəlib anasının yanında dəcəllik eləyir. Günəş çox deyir ki, əl çək, qoy işimi görüm. Ay daha da qızıdır. Axır-axırda Günəş çox hirsəlir. Xəmirli əli ilə Ayın üzünə bir şillə çəkir. Xəmir izi qalır Ayın üzündə. Ay nə qədər çalışır üzündəki ləkəni yusun, amma bu ləkə heç cür yuyulmur. Ay üzündəki ləkədən çox utanır. Ona görə də dünyaya gecələr çıxır ki, heç kim bu ləkəni onun üzündə görməsin.

№ 2. Günəş çox gözəl bir qız imiş. Ay da aləmə nur saçan bir oğlan. Ay Günəşi sevirdi. Günəş Ayın onu sevdiyini bilirdi. Amma ona tərəf heç baxmırdı da. Ay da ki, əl çəkmək bilmirdi.

Bir gün Günəş öz obasına gedirdi. Yolda Ay ona çatdı, Günəşi sevdiyini dedi. Günəş onu yaxın qoymadı. Ay Günəşin qolundan tutmaq istədi. İş belə görün Günəş Yərə

tərəf əyildi. Yer ona bir ovuc çirkab uzatdı. Günəş çirkabı Ayın üzünə çırpdı. Ay gözlərini yumdu, ömürlük qaranlığa çəkildi. O vaxtdan Ayın üzü ləkəli idi²²¹.

Kaşqa Boğra (iki yerin adı, MK, I, 426). «Divan»da «kaşqa» sözü haqqında belə bir məlumat verilmişdir: *kaşqa*: kaşğa koy= başı ağ, başqa yerləri qara olan qoyun; *kaşqa*: kaşqa at= üzü ağ, gözlərinin çevrəsi qara olan at; bunun bir adı «pəçəlli at»dır. Başının ortası ağ olan dəvəyə də belə deyirlər (MK, I, 426).

Qırğız tayfalarından birinin onqonu ay olmuşdur. Ay da nişan şəklində atın alnında öz əksini tapmışdır. Buna qırğızlar «Toru-Kaşka» deyirmişlər. Qırğızlar buna sitayiş ediblər, onların indi də («Manas»da da işarələr var – C.İ.) mifoloji yaddaşında həmin ay damğası qalmaqdadır²²².

F.Cəlilov «kaşqa» sözünün türk dillərində «qaynayıb kükrəmək», «ulduz», «nişan», «ay», «xoşbəxt», «müqəddəs» mənalarında işləndiyini göstərərək yazır ki, son anlamda *qaşqa* sözü heyvanların alnında olan ağ xala (nişan) daxil olur.

Müəllif fikrini davam etdirərək yazır ki, qırğız tayfasının mifoloji yaddaşı 4-5 min il əvvəl Qara dənizin cənubunda yaşayan qaşqay elatının sirlərini açmaq üçün çox gərəkli bir açardır. Kiçik Asiyada təpərli döyüşçülər kimi tanınan həmin qaşqaylar Çorox çayının başlanğıcından tutmuş, indiki Ərzincan, Toqat, Gümüşhacıköy, Samsun istiqamətindəki geniş ərazidə «hərbi demokratiya» quruluşunda yaşayırdılar və əsas məşğuliyyətləri də maldarlıqla əkinçilik idi. Müxtəlif tarixi mənbələrdə *kaska*, *kaskey*, *kaşkay*, *qaşqay*, *qaşqa*, *kaşka*, *kaşk* şəklində xatırlanan bu elatın hansı dildə danışan etnos olması barədə

hələlik tutarlı söz deyilməmişdir²²³.

Bəsim Atalay «Kaşqaboğra» (iki yerin adı) toponiminin izahı barədə belə bir fikir söyləyir: «Burada, əsl mətndə bir xəta vardır. «Kaşqa koy= başı ak koyun», «kaşqa at= yüzü ak at» dedikdən sonra «kaşğa boğra» = «başının ortası ak dəvə» anlamına gəlməsi gözlənilərkən «Kaşqa boğra= iki yerin adı» deyilmişdir. Burada, əsl mətndə bir kəlmə olsa gərəkdir ki, o kəlmə «iki yerin adı» olmalıdır. «Kaşğa koy», «kaşqa at» kimi «kaşqa boğra» da dəvənin bir növüdür. Bəlkə bu söz, eyni zamanda «iki yerin adı» olmuşdur» (MK, I, 426).

Kaş \ / qaş coğrafi nomenli paleotoponimlərin Azərbaycan dilinə məxsusluğu tədqiqatlarda sübuta yetirilmişdir. Q.Voroşil ərazimizdə qaş komponentli aşağıdakı adların mövcudluğunu göstərmişdir: Sarıqaş düzü (Qəbələ), Sorroqaş aşırımı (Zaqatala), Tərkəş (Tərkəş kəndi (Oğuz), Qaşqaçay (Qax) və digər²²⁴.

İ.Cəfərsöylünün verdiyi məlumata görə, *qaşqa* sözüne türk abidələrində şəxs adı kimi də təsadüf olunur. Əbülqazi Bahadır xan yazır ki, Ersarı türkmən elindən Mama Bikənin dördüncü oğlunun adı Kaşka idi. O, Amu çayı sahilində - Acı Tengiz yaxınlığında yurd salmışdı. Onun nəslə Qara öylü adlanırdı. İndi onlara taq sakarlar deyilir. Kaşka və sakar eyni boyun adıdır

Yurdumuzun ulu yurddaşları olan qaşqayların adını çoxlu yer və çay adları indiyədək yaşadır. Qax rayonunda Qaşqa adlı çay və kənd var və s.²²⁵

²²³ Cəlilov F.A. Qədim Qaşqay etnonimi. AOP. III, Bakı, 1990, s. 187-188.

²²⁴ Vorosil Q. Azərbaycan paleotoponimləri antik qaynaqlarda. AOP, Bakı, 1986, s. 121-124.

²²⁵ Cəfərsöylü İlhami. Sibirdə Təbriz şəhəri. ADPU nəşriyyatı, 2005, s. 201-202.

²²¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, «Elm», 1988, s. 37-37.

²²² Абрамзон С.М. Из этнической истории киргизов. ТС, М., 1966, с. 166.

§ 6. «Divan»da oronimlər

Oronimlər tarixən türklərin həyat və fəaliyyətinin, onların təbiətlə əlaqə və münasibətinin təzahürü kimi ortaya çıxmışdır. Bu təzahür forması qədim türkün təbiətlə – dağla, dərə ilə, yoxuşla, düzlə, ormanla və s. təması prosesində məqsədəuyğun olaraq fiziki-coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirmək zərurətindən irəli gəlir. Türk dillərinə məxsus oronimlər xalqımızın etnogenezində, formalaşmasında və soykökündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarından Bayandur, Oğuz, Kanqlı\qanqlı və s.-ni özündə saxlamışdır. «Divan»dakı oronimlərin öyrənilməsi tarixi ərazilərdə məskunlaşan tayfaların dili, adət-ənənələri, təsərrüfat həyatı, qədim türkün tarixi, coğrafiyası, habelə keçmiş landşaftın komponentlərinin öyrənilməsi cəhətindən çox əhəmiyyətlidir.

M.Kaşğarlı oronimlərdən və onların apelyativlərindən danışarkən hər dəfə şərhə ehtiyac duyaraq onlara aydınlıq gətirir. Məsələn, «yaylağ»dan danışarkən o yazır ki, bu yayladır, yaylanılan yerdir (MK, III, 47).

Yığaclıq: Ağaclıq, ağaclı olan yer.

Yaqaqlıq: Cevizlik, ceviz bitən yer.

Yalındak: Çıplak, yalındak yer (MK, III, 51).

Bunlar əslində ərazinin, obyektin əlamətini bildirən sözlərdir. Obyektin təyinedicisi kimi çıxış edir.

Eyni ad həm başqa mənada, həm də yer adı kimi işlənir. Məs.: **Kası** – Qoyunlar üçün ağacdan tikilmiş ağıl. **Kası** – Kaşğarda bir yer adı (MK, III, 224).

Yoxuş adları: **Aruk turuk.** Fərqanə ilə Kaşğar arasında bir yoxuş adı (MK, I, 66).

Yafğu art – Yafğu Barsğan yaxınlığında bir şəhərin adıdır. Bu şəhərin yaxınlığındakı yoxuşun adı da bu adla əlaqədardır (MK, 3, 32).

Dərə adları. **Kaş öküz.** Xotan şəhərinin iki yanında yerləşən iki dərədir. Birinə «Ürüng kaş öküz» deyirlər, təmiz, bəyaz daş burada olur; dərə öz adını bu daşdan almışdır. Birinə də «Karakaş öküz» deyirlər, təmiz, siyah daş burada olur. Bu daş bütün dünyada yalnız burada tapılır (MK, III, 152).

M.Kaşğarlı «kaş» sözü haqqında ayrıca danışır: «Bəyaz və siyah təmiz daş. Bunun bəyazını üzük qaşına qoyarlar. Bununla şimşəkdən, susuzluqdan və ildırım düşməsindən qorunurlar (MK, III, 152).

«Qaşqa» sözü hazırda at adlarını (Ağ qaşqa at) fərqləndirən bir əlamət kimi işlənməkdədir²²⁶.

«Al» hissəcikli onomastik vahidlər «Divan»da başlıca yerlərdən birini tutur. «Al» sözü türk dillərində bir çox mənalarda istifadə olunmuşdur: rəng, yalan, hiylə, parlaq və s.²²⁷

Ala=Fərqanəyə yaxın bir yaylaq adı (MK, I, 82), **Ala Yiğaç**=Sərhədə yaxın bir yer adı (MK, I, 82), **Alğuk**=Kaşğarda bir kənd adı (MK, I, 101), **Alka bölük**=22 oğuz bölüyündən biri (MK, I, 56), **Alp aya**=bir adamın adı (MK, III, 203), **Alp Ər Tonğa**=Türklərin əfsanəvi qəhrəmanı və böyük xaqanı (MK, I, 41), **Alp təgin**=igid kölə (MK, I, 413), **Altun xan**=Uyğur elinə yaxın bir dağ adı (MK, III, 416), **Altın Tarım**=böyük qadınların unğunu (MK, I, 396).

Ay formatlı onomastik vahidlər. **Umay** və **ötügən** adları göy türklərin, uyğurların, monqolların vətən simvoludur. Ötügənin türk mifologiyasında mifoloji yer ananın atributu olduğunu (o həm də Umayın atributları ilə eynilik yaradır)²²⁸ nəzərə alsaq, öküzün və b. obrazların mifoloji

²²⁶ Bağirov Adil. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü. Bakı, «Nurlar», 2003, s. 180.

²²⁷ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s. 150; Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987, s. 42; Tannverdiyev Ə.V. «Al» hissəcikli ləxşələr və onların antroponimiyada iştirakı. AOP, III, Bakı, 1990, s. 26-29.

²²⁸ Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. М., 1984, с. 193.

ananın semantik dairəsindən çıxdığı aydınlaşar. Bir sıra mifoloji mətnlərdə Ötügen də qadın kimi təsəvvür olunur. Bunu onun Umayla qoşalaşdırılması da sübut edir. Umayın təsvirində buynuz şəklinin geniş yer tutduğunu nəzərə alsaq hər üç obrazın bir semantik dairədə çıxış etdiyi aydınlaşar²²⁹.

Oymaq adları: Edhğış: «Özçənd»də yerləşmiş bir türk oymağı. Əsli «egdhış»dir. Bu kəlmədə alt-üst olma vardır (MK, 1, 96, 97).

Oğrak: Sərhəddə yerləşən bir türk oymağı. Oymaqlara verilmiş digər adlar da «Divan»da qeyd olunub. Məsələn, bu oymağın adı həm də «Kara yıldız»dır (MK, 1, 119).

Çomul: Türklərdən bir oymaq (MK, 1, 394)

Çiğil: Türklərdən üç oymağın adıdır; birisi köçəbədir, «Kuyas»da məskunlaşblar. Kuyas, Barsğanın ötəsində bir qəsəbədir. İkincisi, Tıraz=Talas yaxınlığında yerləşən bir qəsəbədə yaşayırlar. Bunlara da yuxarıdakılar kimi «Çiğil» deyirlər. Çiğil adının verilməsində əsas budur: Zülqərneyin Arğu ölkəsinə gəldiyi zaman, buludlar musluklarını açmış, yollar çamur içində qalmış, yürümək gücləşmişdir. Bunu gören Zülqərneyin demiş («Bu nə çamur?» deməkdir); orada bir qala tikdirməsini əmr etmiş, qala tikilmiş, adına «Ciğil» deyilmişdir. Bundan sonra o qalada oturan (yaşayan – C.İ.) türklərə «Çiğil»li demişlər. Daha sonra bu ad yayılmışdır. Oğuzlar buraya yaxın oturduqları üçün hər zaman çiğillilərlə müharibə edərəkmiş, aralarındakı düşmənçilik bu günə qədər davam etməkdədir. Çiğil qılığına girənlərə də bu ad verilir. Oğuzlar Ceyhundan Yuxarı Çinə qədər olan yerlərdəki bütün türklərə «Ciğil» adı veriblər. Bu, yanlışdır. Üçüncüsü, Kaşğarda yerləşən bir sıra köylərdir. Bu köylərin əhalisinə də «Ciğil» deyirlər; bunlar da, bir yerdən çıxaraq dağılmışlar (MK, 1, 393-394).

Bu adın bir fonetik variantı Ciyildir. Türklərin bir boyudur.

Tavğaç. Bu toponim haqqında «Divan»da aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: **Tavğaç:** «Maçın»in adıdır. Burası, Çindən dörd ay uzaqdadır. Çin, əslində üç bölükdür: Birincisi «Yuxarı Çin»dir ki, doğudadır; buna «Tavğaç» deyirlər. İkincisi «Orta Çin»dir; burası «Xitay» adını alır. Üçüncüsü «Aşağı Çin»dir «Barxan» adı verilir; bu Kaşğardadır. Lakin indi «Maçın», «Tavğaç» deyə tanınmışdır. «Xitay» ölkəsinə də «Çin» deyilir (MK, I, 463).

M.Kaşğarının lüğətində həmçinin tavğaçın türklərin bir bölüyü olduğu da qeyd olunub. Bu diyarda oturduqları; bu sözdən alınaraq bunlara «Tat Tavğaç»da deyirlər. «Uyğur» deməkdir; «Tat»dır, «Çinli»dir. Bu «Tavğaç»dır. Lüğətdə «Tavğaç» haqqında digər bir məlumatla da rastlaşmaq olur: "Böyük və qədim yapıların hər birinə «tavğaç edi» adı verilir. Ərəblər buna «ulusun izeri» deyirlər. Bu sözlə xanlara da ləqəblər verilmişdir. Məs.: «Tavğaç xan» - ölkəsi böyük və qədim» deməkdir. Tat Tavğaç - buradakı «Tat» kəlməsindən «fərşilər», Tavğaç sözündən də Türklər murad edilir (MK, I, 453-454).

Tavğaç sözü Qaraxanlılarda **xan ləqəbi** olaraq da işlənmişdir. M.Kaşğarlı sözün bu sonuncu istifadəsindəki mənanı, «ölkəsi qədim və böyük» anlamını açıqlamışdır.

«Divan»da görüldüyü kimi, Çin adlanan üç ölkə təsvir olunur. «Çinin əhalisi özünü çinli adlandırmır. Çinli həmin ölkədə yaşayan qədim türk etnosunun adıdır. Xitay, Burxan və Tavğaç xalqları indiki Çinin şimalında yaşayırdılar. Bu ölkənin öz əhalisi Çin səddinin cənubunda məskunlaşmışdı. Səddin qərbi tibetlərin, şimal-qərbi isə türklərin yurdu»²³⁰.

²²⁹ Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənələri və «Oğuz Kağan» dastanı. «Sabah», 1993, s. 39.

²³⁰ Cəfəroğlu İlhami. Sibirdə Təbriz şəhəri. ADPU nəşriyyatı, 2005, s. 37.

§ 7. «Divan»da hidronimlər

Su obyektləri – çaylar, göllər, arxlar, dənizlər də tarixən türk xalqlarının mədəni və təsərrüfat həyatında önəmli və həlledici rola malik olmuşdur. Bu obyektlərin adlarını linqvistik baxımdan onomastika, onun bir qolu olan hidronomika elmi öyrənir. «Onomastikada hidronimlər iki variantda tədqiq edilir. Birinci, toponimlərin bir növü kimi, ikinci ayrıca onomastik vahid kimi. Yer adlarından seçilərək su obyektlərinin adlarını bildirdiyinə görə və həm də bu kimi xüsusi sözlərin toponimlərdən fərqli, özünəməxsus fonetik, leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətləri olduğu üçün ayrıca onomastik vahid kimi öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur»²³¹.

Hidronimlərin tarixi aspektdə tədqiqi xalqların keçmiş təsərrüfatını, məşğuliyyətini öyrənmək cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Türk dillərinin ən qədim dövrlərindən hidronimik terminlər hidronim yaradıcılığında müəyyən rol oynamışdır²³².

Mahmud Kaşğarlının lüğətindəki xüsusi adların maraqlı görünən bir hissəsini də hidronimlər təşkil edir. Sözlükdə diqqəti çəkən hidronimlər bunlardır: Ceyhun, Fırat, Öküz, Bənəgit, İla, Jafınç-İkki Öküz, Qaş Öküz, Ürüng Qaş Öküz, Qara Qaş Öküz, Tarım, Usmi Tarım, Ertiş \ İrtiş, Kaz suyu, Abisgün (Hazar \ Xəzər), Körüng göl, Siding göl və s.

Mahmud Kaşğarlının hidronimlərlə bağlı məlumatları çox maraqlıdır. Qədim türklər «özük» deyilən sözdən istifadə etmişlər ki, bu da oyularaq hovuz düzəldilmiş bir yerdir. Onlar böyük dərələrdən ayrılan çaya da «özük su» demişlər (MK, 1, 71).

Elm aləmində Xəzər dənizinin bir çox adları məlumdur. Mahmud Kaşğarlı sərhədlərdən danışarkən yazır ki, bu gün Türk ölkəsinin sınırı (sərhədi) Abisgün (Hazar) dənizi ilə çevrili olaraq Rum diyarından və Özçəntdən Çinə qədər uzanır (MK, 3, 150). Göründüyü kimi, «Divan»da Xəzər dənizinin adı «Abisgün» şəklində verilir. Hazar (Xəzər) adı da lüğətdə tanınmış dəniz kimi təqdim olunur. Hazırda bu dənizin 60, bəzən isə artırılaraq 70-ə yaxın adı qeydə alınmışdır. Məs.: Bakı dənizi, Qəzvin dənizi, Xorasan dənizi, Türkmən dənizi, Dərbənd dənizi, Səlyan dənizi, Pəhləvi dənizi, Həştərxan dənizi, Qleveşeland və s.²³³

Toponimlərin formalaşma dövrü və mənşəyi ilə maraqlanan alimlərin məlumatlarına görə, Xəzər dənizinin 70-ə yaxın adı vardır²³⁴. Məlumat üçün göstərək ki, Azərbaycana səyahət etmiş Avropa səyyahları Marko Polo, Klavixio, A.Oleari və b. Xəzəri «Bakı dənizi», «İpək dənizi» də adlandırmışlar²³⁵. Adın «Şərq dənizi», «Qərb dənizi», «Sıqay dənizi», «Dərbənd dənizi» kimi nomenləri də vardır²³⁶.

Mahmud Kaşğarlı lüğətdə verdiyi hidronimləri «bir suyun adı» şəklində təqdim edir. Məs.: Adhgırak: Adhgırak suyu= Yağma elində bir suyun adı (MK, 1, 144).

Hidronimlərə «Divan»dakı şeir parçalarında da rast gəlmək olur. Məs.:

Usıtgan kuyaş kapsadı
Umuncluğ adhaş yaysadı
Ertiş suvın keçsedi
Budun anın ürküşür.

Mənası: «Susatan günəş kapladı; umulan arkadaş çəkə-

²³³ Əsgərov Nəbi. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, 2002, s. 8.

²³⁴ Osmanov V. Xəzərin coğrafi adları. «Elm və həyat» jurnalı, 1987, s. 15.

²³⁵ Əsgərov N. Azərbaycan dilində hidronimlər. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1986, s. 25.

²³⁶ Mahmudov Y. İtalyan səyyahı Azərbaycan haqqında. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi, 1976, № 3, s. 64-68.

²³¹ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, s. 259.

²³² Донидзе Г.И. Гидронимические термины в тюркских языках. - «Ономастика», М., 1969, с. 167-168.

məzlik etti. İrtiş suyunu keçmək islədi, onunla bizi kuşattı; umulan, bəklənən dost bizə hasəd etti. Düşman İrtiş suyunu keçmək üzəradir; bu yüzden ulus arasına ürküntü düştü (MK, 1, 155).

Ertiş suvı Yemegi
Sıtgap tutar bilegi
Kürmet anıñ yüregi
Kelgelimet irkişür.

Mənası: «İrtiş suyunun Yeməkləri biləklərini sığadılar, yürəkləri pək; bizə gəlmək üzərə toplaşrlar» (Yemək, qıpçaqların bir oymağıdır. Şair yazır ki, bu oymaq biləklərini sığadı, bizə qarşı ürəkləri sarsılmaz bir halda, minlərcəsi üzərimizə gəlmək üçün toplandı) (MK, 1, 325).

«Divan»da hidronimlərə verilən adların səbəbi də göstərilir. Məsələn, «Kaz suvı» haqqında oxuyuruq: «**Kaz suvı**»: İla= İli dərəsinə axan böyük bir çay. Bu adın verilməsinin səbəbi, Əfrasiyabın qızının bunun kənarında bir qala tikdirməsidir; bu ad oradan qalmışdır (MK, 3, 151).

Lügətdə «Qara Qaş Öküz» çay adı bəzi dilçilərin fikrincə, qədim türk tayfası olan **Karaqaslarla** əlaqədardır²³⁷. Həqiqət olduğu üçün biz də bu fikrə şərik çıxırıq.

«Öküz» sözü ilə əlaqədar olan çay adlarından biri «**Tavuşgan öküz**»dür. Bu, Uç şəhərində axan bir suyun adıdır (MK, 1, 513). Bəzi araşdırmalarda bu mürəkkəb nomenli çay adının birinci hissəsini tavşan (dovşan) adı ilə əlaqələndirmişlər. Haqlı olaraq, E.Murzayev bu fikrə etirazını bildirib və bu adın birinci hissəsinin «taşqan» (daşan, daşqın sel, axın) sözü ilə bağlılığını diqqətə çatdırır²³⁸.

«Divan»da haqqında məlumat verilən ırmağ adlarından biri də «**Ceyhun**»dur. Ceyhuna verilən adlardan biri **Öküz**dür.

²³⁷ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974, с. 120.

²³⁸ Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. Изд-во «Мысль», М., 1974, с. 297.

Ertiş çay adı. Digər fonetik variantı **İrtiş**. Lüğətdə verilən məlumatlar belədir: «Uyğur şəhərlərinə gələnədək Ertiş=İrtiş, İla=İli, Yamar, Etil=İtil, İdil ırmakları boyunca məskunlaşmış xalqın dili doğru türkcədir. Bunların ən açıq və ən şirini Xakanıyə - Hakanlılar ölkəsi xalqının dilidir (MK, 1, 30). Digər bir məlumat: «Ertiş - «Yemək» kırlarında yerləşən bir ırmağın adı. Bir gölə axar, bir çox qolları vardır. Bu suya «Eriş suvı» deyirlər. Söz «ertişmək» felinin «ertiş» kökündən alınmışdır, «mənimlə yarış, hansımız daha irəli gedəcəyik» mənasındadır (MK, 1, 97).

Ümumiyyətlə, İrtiş çay adının etimologiyası haqqında bəzi fikirlər də mövcuddur və bunları xatırlatmaq yerinə düşər. Məsələn, V.Semyonov göstərir ki, bu çay adı iki hissədən (*ir* + *tış*) ibarətdir. *ir* - yer; *tış* isə qazmaq mənasındadır, yəni, «yeri qazmaq». Görünür, çayın suyu yeri oyduğu, qazdığı üçün müəllif fikrini bu cəhətdən əsaslandırma bilmişdir. E.Koyçubayev²³⁹ Ertiş\Ertis\Artış adlarının pereval (aşırma, aşma, keçmə, aşırım) mənasında olduğunu güman edir.

E.Murzayev İrtiş çay adının birinci hissəsinin türkmənşəli *irmək* (*yetmək*, *çatmaq*) sözü ilə əlaqəsi olduğunu israr edir²⁴⁰.

V.Popova hesab edir ki, İrtiş qədim Hind-Avropa toponimik arealına mənsub bir addır və iki komponentdən ibarətdir: *İrtiş* (*ir*+*tış*) – coşqun, dalğalı, iti, sürətli, gur axın mənasındadır²⁴¹.

A.Abdırxmanovun nəzərinə görə, İrtiş çay adının birinci hissəsi türk mənşəli *iir**ilp*-dolanbac, əyri-üyrü; *tış* isə çay

²³⁹ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974, с. 85.

²⁴⁰ Мурзаев Э.М. Краткий топонимический словарь (Синьцзян) Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. М.: 1966, с. 341.

²⁴¹ Попова В.Н. К этимологии гидронима Иртыш. \ \ Языки и топонимия Сибири. Томск, 1970. Вып. 3, с. 19-20.

mənasındadır. Mənası dolanbac, əyri-üyrü axan çay²⁴².

Etil çay adı. Volqa çayının türklər arasında yayılmış keçmiş adı. Etnik-çoğrafi koordinatlarına görə Qıpçaqlara məxsus çaydır, Bulğar dənizinə tökülür, bir qolu da Rus ölkələrinə axır. Bu çay adının İtil, İdil fonetik variantları da mövcuddur.

İ.Cəfərsöylü mənbələrə istinadən yazır ki, bu gün Volqa adı ilə xəritələrdə cızılan çay əskidə İtil adlanırdı. Ruslar Kazan və Həştərxanı işğal edəndən sonra onun adı dərsliklərdən silindi. Ancaq tatar, başqırd və çuvaşlar yenə də Volqaya İtil deyirlər²⁴³.

İtil yalnız quzey torpaqlarımızda bir çayın adı olmayıb. Eranın III-V əsrlərində indiki Kuban vilayəti İtil adlanırdı. İranlılar ona İtalikan deyirdilər. Bu da «İtil yurdu» mənasındadır.

Yalnız Volqa çayı yox, bu çayın sahilində salınan şəhərlər də İtil adlanırdı. O, indiki Həştərxandan bir qədər şimalda yerləşirdi. Həmin şəhər VIII-X əsrlərdə Xəzər xaqanlığının paytaxtı olmuşdu. Volqa çayının deltaları şəhəri hissələrə ayırırdı.

Adı bir ölkənin, çayın və şəhərin adında qalan İtillər kim idi? Onlar hansı xalqın əcdadlarıdır? Tarixi qaynaqlardakı bilgilərə görə, *İtil* türk etnoslarından biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, ağ hunlar daha əski salnamələrdə həm də *İtil* adlanırlar (ASE, IV, s. 119). Deməli, *İtil* ağ hunların yaratdıqları siyasi-hərbi ittifaqa daxil olan bir etnos imiş.

Hələ vaxtilə A.Bakıxanov yazırdı: «İtil çayı öz adını Atilladan almışdır. Ya da Atillanın adı İtil çayından götürülüb.

İtil-etil qartalın bir türünün adıdır. Onu özünə ərvah sayan etnoslar özlərini Etil adlandırırdılar. Qədim türk söz-

lüyündə *itərçi* «quşu ova öyrədən adam» mənasındadır (DTS, 1969, s. 215). Qazaxlar yırtıcı quşun bir türünə itəlqi deyirlər²⁴⁴.

İtillər Qarabağda da yurd (Füzuli rayonu yaxınlığında Edilli kəndi) salmışlar. Güney Azərbaycanda Qızıl Etil çayının varlığı onların burada məskunlaşdığını göstərir²⁴⁵ «Divan»da bu çay haqqındakı şeir parçasında oxuyuruq:

Etil suvı aka turur
Kaya tübi kaka turur
Balık telim baka turur
Kölünğ takı küşerür

Mənası: «İdil suyu akar durur, kayaların dibini dögər durur, bol balıklar bakar durur, gölçük dahi taşar» (İtil ırmağı katı dağın ətəğini dögərək akmaktadır. Suyun coşması yüzündən dolan göldə balıklar və kurbağalar çoxalmışlar) (MK, 1, 73).

X.Xasanov Etil \ İtil çay adının «böyük, iti axan çay» mənasında olduğunu göstərmişdir²⁴⁶. Bizcə, İtil adının tərkibində «iti, sürətli axmaq» anlayışı vardır. Demək, fikir doğrudur.

Bu adların nominasiyasında obyektə üzə çıxaranın adı, xüsusən də su hövzəsinin ona məxsusluğu, obyektin yaxınlığında yaşamış tayfanın adlarından istifadə olunmuş, suyun sürət və istiqaməti ilə bağlı olan bu hidronimlərə lüğətdə üstünlük verilmişdir.

Göl. Tarixən də göllərə ad müxtəlif səbəblərə görə verilmişdir. Göllərin çoxu kənd, qəsəbə və şəhər adı daşıyır. Şəxs (vaxtilə göl sahibinin) adını daşıyan göllər, suyun məşəyəinə, rənginə, dadına, çalasının formasına, böyük-

²⁴² Петров П. К. Этимологии чувашских орнитонимов. СТ, 1985, № 3, с. 80.

²⁴³ Cəfərsöylü İlhami. Sibirdə Təbriz şəhəri. ADPU nəşriyyatı, 2005, s. 44-46.

²⁴⁴ Хасанов Х. Среднеазиатский географ-филолог XI века Изв. Уз. Филиала ВГО, Ташкент, 1960, т. 5, с. 26, 27.

²⁴² Abdıraxmanov A. Maxmud Kaşkarı jəne onomastika məsələləri. Kazakistan mektebi. Almatı, 1971, № 10, s. 88-91.

²⁴³ Cəfərsöylü İlhami. Sibirdə Təbriz şəhəri. ADPU nəşriyyatı, 2005.

lüyünə, sayına görə adlandırılmışdır²⁴⁷.

Sözlükdə bir sıra **göl adları** haqqında da danışılmışdır. Mahmud Kaşğarlı «göl» sözündən bəhs edərkən bunun üç mənada – «hovuz» və «birikmiş su», «dənizin özü» anlamlarında işləndiyini göstərir. «Köl - dənizin kəndisi. Buradan alınaraq dəniz köpüyünə göl köpüyü deyirlər ki, tengiz köpüğü deyilməz (MK 3, 136). Bu məlumatdan sonra Mahmud Kaşğarlı aşağıdakı göllərin coğrafi durumu və göl adları barədə yazır:

İşıq göl: Barsğanda bir göl. Uzunluğu 30 fersah, eni 10 fersahdır.

Körüng göl: Kaşğar dağlarında «Biyiz»də bulunan bir gölün adı. Çevrəsi 30 fersahdır. Ad «görünən, aydın» sözləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Yəni göl uzaqdan aydın göründüyü üçün belə adlandırılmışdır.

Sidhing göl: «Koçnğar Başı»na yaxın bir göl. Adın mənası «sızıb keçən» anlamındadır.

Yolduz göl: Küçə, Kingüt və Uyğurların sərhəddində yerləşən bir göl. Bu ad da ulduzlara sitayişlə bağlı formalaşdırılmışdır. Göl ulduza bənzədilmişdir.

Ay göl: Uç yaxınında bir yerin adı. Qədim türkün aya inamı, sitayışı ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Göl aya oxşadılmışdır.

Tarinğ göl: İki oğuz arasında bulunan bir gölün adıdır. Bu göllərdən hər birinin türk ölkələrində bir çox adları vardır. Mahmud Kaşğarlı deyir ki, mən ancaq İslam diyarında olan göllərdən ən böyükləri haqqında söylədim (MK, 3, 135-136). Mənası «geniş göl» deməkdir. Bartold Tering gölün müasir Balxaş gölü olduğunu və ən böyük, geniş sahəni əhatə etdiyini qeyd etmişdir²⁴⁸.

Mahmud Kaşğarlıya görə, **tenqiz** sözü də **tering** (yəni, **dərin**) sözü ilə əlaqədardır, «dərin, geniş dəniz» anlamındadır (MK, 3, 370). Tədqiqatçıların fikrincə, **dəniz** sözü qədim türk dillərində «toniri» şəklində işlənmişdir. Sözü **tengər** şəkli də işlənəkdədir²⁴⁹.

Lügətdə izahı verilmiş hidronimlərdən biri də «**Yabaku suvu**» adlanır. Bu, Kaşğar dağlarından çıxan Fərğanə ilə Özçənt arasında axan bir çayın adıdır (MK, 3, 36). **Yabaku** mənəblərdə etnonim kimi səciyyəlidir. Yəni bu tayfaya məxsus olan çay²⁵⁰.

Göründüyü kimi, bu hidronim tayfa adını əks etdirir. Hidronimlərin leksik-semantik qruplaşmasında etnonimləri ön sırada araşdıran N.Əsgərovun fikrincə, həmin qəbilə və tayfaların xeyli hissəsi türk etnosu olub, tarixin müəyyən pillələrində coğrafi ərazi baxımından başqa-başqa tayfalarla qaynayıb-qarıssa da, öz «imzalarını» yaşadıkları ərazinin müəyyən obyektlərinə vermişlər²⁵¹.

Yamar suvu. Türk elində bir suyun adı. Yamar bir yerin adıdır. Burada – Yabaku kırlarında böyük bir çay axar. Buna «Yamar suvu» deyirlər (MK, 3, 28). Bu ad da lügətdə verilmiş şeir parçalarında təərrüf olunmuşdur:

Körüp neçük kaçmadıñğ
Yamar suvın keçmedinğ
Tavarıñğnı saçmadıñğ
Yesün seni ar böri.

Mənası: «Gördün, nədən kaçmadın? Yamar suyunu keçmədin? Malını saçmadın? Səni sırtlan yesin» (MK, 1, 79).

Yunğu. Barman qəsəbəsinə axan böyük bir çayın adı. Barman qəsəbəsini Əfrasiyabın oğlu çayın kənarında saldırmışdı. Barman adı da bu qəsəbəni tikən adamın adı ilə

²⁴⁷ İsmayılova R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Oçerklər. Bakı, Elm, 1987, s. 121.

²⁴⁸ Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. М.: 1963-1974; т. 2, с. 85.

²⁴⁹ Рамstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 198; Əsgərov Nəbi. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, 2002, s. 8.

²⁵⁰ Махипиров Б.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990, с. 89.

²⁵¹ Əsgərov Nəbi. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, 2002, s. 97.

bağlıdır (MK, 3, 369). Göl adlarının nominasiyasında oxşarlıq prinsipi əsas götürülmüşdür. Bu zaman gölün həcm ölçüləri də (genişliyi, dərinliyi və s.) nəzərə alınmışdır.

Adhgirak suvi. Yağma elində bir suyun adı (MK, 1, 144). Mahmud Kaşğarlı «adhgirak» sözünün mənasını belə açır: «Kulakları ak, vücudunun obir tərəfləri kara olan keyik. Dişi koyun için koç nə isə bu da keyik üçün odur (MK, 1, 144). B.Maxpirov da Kaşğarlıya istinadən bu sözün muflon (vəhşi qoç), «dağ keçisi» mənasında işləndiyini göstərmişdir. Adhgirak suvi – dağ keçisinin suyu». Amma bu su hövzəsi Adhgirak tayfasına mənsub olduğu üçün «Adhgirak tayfasına mənsub su» mənası daha ağılabatandır²⁵².

Tarım. 1) Uyğur sərhədində, «Kücə yanında bir yer adı. 2) burada axan çayın adı (MK, 1, 396). Sözlükdə «tarım» sözünün 4 mənası göstərilmişdir. 1) Təkinlərə və Əfrasiyab soyundan olan xatınlara və bunların böyük və kiçik uşaqlarına qarşı deyilən bir kəlmə; 2) Altun Tarım – Böyük qadınların ləqəbi; 3) göllərə, qumluqlara tökülən çay qolları; 4) Uyğur sərhədində «Köçə» adındakı yerin yanında bir yer adı. «Usmı Tarım» da deyirlər. Buraya axan bir çayın adına da «Tarım» deyirlər (MK, 1, 396). Tarım sözünün mənası Usmı adı ilə eyniyyət təşkil edir (MK, 1, 130, 396). E.Murzaev «tar» sözünün türk mənşəli olub, «bölmək», «ayırmaq», «hissələrinə bölmək», bəzi tədqiqatçılar isə bu sözün «əkin yeri, şumlanmış yer» mənasını daşdığı göstərir²⁵³.

Göl adlarında adın ikinci hissəsi *göl* sözü ilə (*Ay göl*, *Terinnq göl* və s.) çay adlarında isə adın ikinci hissəsi «*su*» sözü ilə (*Qaz suvi*, *Jabaqu suvi*) əlaqədar yaranmışdır.

Müxtəlif apelyativli komponentlər «Divan»dakı eyni çay

adını və onun qollarını fərqləndirir. Məsələn, *Öküz çayının* dörd adı bu diferensiasiyayı yaradır: *Qaş Öküz* - *Ürüng Öküz* - *Qara Qaş Öküz* - *Tavuşkan Öküz*.

Sözlükdəki hidronimlərin bir çoxunda etnosların izləri qorunub saxlanmışdır. *Karakaş Öküz* – hidronim - *Karakaş* - qədim türk etnosu; *Yabaqu suvu* - *Yabaku* tayfası.

«*Öküz*» - Benəgit ırmağı (MK, I, 59).

«*Kaş öküz*» - Xotan şəhərinin iki yanında axan bir dərənin adı (MK, III, 152).

«*İki Öküz*» (*İkkı Öküz*) - Sınırdə İlla və Yafinç dərələri arasında olan bir şəhərin adı (MK, I, 59; III, 135).

«Divan»da «öküz» adı ilə əlaqədar üç onomastik vahid işlənmişdir. Bu adların tərkibindəki «öküz» sözü türk dillərinin qədim leksik təbəqəsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. V.Aslanov bu xüsusda yazır: «Müasir dilimizdə «arx» və «çay» sözləri iki-üç min il əvvəl *öküz* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bu sözün, görünür, müxtəlif tayfa və qəbilələrin dillərində bir neçə fonetik variantı olmuşdur: *öküz* \ \ *öyüz* \ \ *yöküz* və s.

Əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan xalqın işinə yarayan, dirlik-tərəvəzin suvarılmasında el-obanın «qolundan tutan» çaylara xalq «el çayı», qədim dilimizdə isə *el yöküz* \ \ *el öyüz* adı verə bilərdi və bu tamamilə təbii bir haldır (dilimizin inkişafının ilk dövrlərində ikinci növ təyini söz birləşmələri quruluşca birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqlənmişdir. Müq. et: *biləzik* - *bilək üzük*). Dilin təbii fonetik inkişaf qanunlarına uyğun olaraq *el öyüz* söz birləşməsi birikmiş və *elöyüz* \ \ *elyüz* şəklinə düşmüşdür²⁵⁴.

Öküzün mifoloji yer ananın atributu olması bir çox mifoloji mətnlərdə və mifologemlərdə görünməkdədir. Bunu

²⁵² Maxpirov B.Y. Древнегорская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990, с. 89.

²⁵³ Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. Изд-во «Мысль», М., 1974, с. 286; Слоим И.А. Происхождение некоторых географических названий Азии \ \ Страны и народы Востока. М.: 1959, Вып. 1, с. 305.

²⁵⁴ Aslanov V.I. Onomastik vahidlərin dilin qədim leksik qatlarının öyrənilməsində yeri. AOP, III, Bakı, 1990, s. 289-290.

Altay şaman mətnləri də təsdiqləyir. «Şaman mifologiyasında bir qayda olaraq göy öküz gölün, qara öküz isə yerin (daha konkret şəkildə desək Altayın) sahibidir»²⁵⁵. «Yakutlar «su oğusa»nın (ala rəngli su öküzünün) göldə yaşadığına və gölü qoruduğuna inanırdılar və belə hesab edirdilər ki, bu öküz bəzən sudan çıxıb adi öküzlərlə buy-nuzlaşır»²⁵⁶.

Sözlükdəki hidronimlərin tərkibində şəxs adları qorunub mühafizə edilmişdir: Kaz suvi (Əfrasiyabın qızı Kazın adı ilə bağlı).

Isıkgöl. Orta Asiyanın ən böyük göllərindən biri olan Isıkgöl Türkünstanda Seyhun (Sırdərya) nehrinin Narin adındaki ayağıyla İli nəhri arasında 1574 metrə yüksəkliyində bir yaylanın üzərindədir. Isıkgöl hövzəsi, qış mövsümündə ilıq, xoş havaya malikdir. Ətrafındakı axar və durğun sular; qışda sular donduğu halda bu göl donmaz. Isıkgöl adı da buradan qaynaqlanıb. Yəni Isıkgöl - ilıq, mülayim deməkdir.

Isıkgölün Türk tarix və mifologiyasında mühüm yeri vardır. Bu göl haqqında Türk dastanlarında belə deyilmişdir: «Türklərin cəddi olan Türk bütün məşriq tərəflərini gəzdi. Nəhayət, bir yerə gəldi, orasını müvafiq, uyğun bildi. Buranın adı Isıkgöl idi. Çünki burada dəniz vardı, suyu sıçakdı. Çeşmələri (pınarları) çox olub, yanında zəngin otlaqları olan böyük dağlar vardı. Türk Tanrıya dua etdi; orasını istədi. Duası qəbul olundu, orada iqamət etdi...»

Tarım. Doğru Türkünstanın böyük nəhirlərindən biridir. Tiyanşan və Küənlün dağlarından çıxan bir çox ırmağın birləşməsindən yaranmışdır. Doğuya doğru axaraq Lop gölüne tökülür. Buna axan Kaşğar və Xotan ırmakları bir çox hallarda Tarıma tökülmədən quruyur. Tarımgölü bu bö-

gölün ən bitək (məhsuldar – C.İ.) bölgəsidir. Zətən, «**tarımgölü**» adı da **tarımaq, tarla, tarıq, tarıqçı** və **tarıqçı** kimi türklərin əkinçilik mədəniyyəti ilə əlaqədar bir sözdür.

§ 8. Keçid xarakterli – paralel toponimlər

Paralel toponimlər, əslinə qalsa müəyyən köçürmələr, miqrasiyaların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Müxtəlif ərazilərdə eynidilli əhalinin məskunlaşması da paralel toponimlərin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Tədqiqatçılar paralel toponimlərin yaranmasının əsas şərtini düzgün olaraq keçid prosesi ilə bağlayırlar. «Paralelliyin yaradıcısı xalq təfəkkürüdür... Onomastik vahidlərdə paralelliyin – keçidin sistemli araşdırılması ilkin xüsusi adın, o cümlədən leksik vahidin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda dil tarixinin bu və ya digər problemlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli»²⁵⁷.

«Divan» üzrə apardığımız araşdırma göstərir ki, eyni ad həm etnonim, həm antroponim, həm hidronim, həm oykonim, həm oronim və s. ikili xüsusiyyətlə səciyyələnməmişdir.

Eyni adın müxtəlif obyektləri, anlayışları bildirməsi paralellik, müvazilik yaradır. «Divan»da paralel olaraq üç obyektin «Yabaku» adlandırılması haqqında bilgi verilir:

Yabaku: Türklərdən bir bölük.

Yabaku: Yun və yarpaq yoluntusu. Başdakı saçlar keçələnirsə, «yabaku boldı» deyirlər.

Yabaku: Yabaku suvı= Kaşğar dağlarından çıxaraq Fərqağar ilə Özçənt arasında axan bir suyun adı» (MK, III, 36).

²⁵⁵ Суразаков С. Алтайский героический эпос. М., 1985, с. 65, 162.

²⁵⁶ Попов А. Материалы по истории религии якутов. Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XI, М., А., 1949, с. 284.

²⁵⁷ Əsgərov N., Tannverdiyev Ə. Onomastik vahidlərdə keçid. AOP, III, Bakı, 1990, s. 234-235.

Onomastik vahid kimi, «Yabaku» həm türklərin bir bölüyünün adı, həm də hidronim kimi işlənmişdir.

Eyni ilə «Yağma» adı da belədir:

Yağma: Türklərdən bir bölüyün adıdır. Bunlara «Kara Yağma» da deyirlər.

Yağma: Taraz yaxınlığında bir kəndin adı. Bunun əslı bından əvvəlki kəlmədən gəlmişdir (yəni, bölük adından – C.İ.) (MK, III, 34).

Yalğa: Kara yalğa= Türk yurdu ilə Fərqanə arasında bir sərp (yoxuş, sərt təbiətli yer – C.İ.) yer. Kara munğ kəlməğınçə Kara yalğa kəçmə= karabun, karabəla gəlmədikçə, Kara yalğayı kəçmə», (Karabəla gəlmədikçə bu sərp yeri keçmə, çünki sərpdir, hər zaman qarlıdır).

Yalğa: Biz sərp yerdəki tərənin adı. Bu tərə qarla örtülür (MK, III, 32, 33).

Bəzən paralellik toponimik vahidin həm özü, həm də həmin sözün təyinləşmiş mürəkkəb şəkli arasında olur. Məsələn, «**Yamar**» - qeyri-müəyyən bir yerin adıdır. Burada-Yabaku çöllərində böyük bir çay da axır ki, ona da «**Yamar suvı**» deyirlər» (MK, III, 28).

Bayat – Ulu Tanrının adı; **Bayat** - Oğuzlardan bir oymağın adı (MK, III, 171).

Kağlı: Kağrı, üstünə ağırlıq yüklənmiş kağrı arabası; **Kağlı** - Qıpçaqlardan böyük bir adamın adıdır (MK, III, 379).

Qədim toponimlərdə fərqləndiricilik əlaməti. Bir şəhər adının 3 əlaməti: **Kayas** - 1) **Saplağ Kayas**; 2) **Ürüng Kayas**; 3) **Kara Kayas** (MK, III, 172).

Keykən-dərə adı; fərqləndiricilik əlaməti iki cürdür: 1) **Kiçik Keykən**; 2) **Uluğ Keykən** (MK, III, 175).

§ 9. Toponimlərin çoxvariantlılığı

«Divan»dakı toponimlərin çoxvariantlılığı bir sıra dildaxili amillərlə bağlıdır: fərqli imla görüntüsü: Badal Art=Bədəl Art (Uç ilə Barsğan arasında sərp bir yer, bir tərə (MK, I, 392); Yenği Balık=Yangı Balık (bir uyğur şəhərinin adı, MK, I, 113); Çarık=Çaruk; Çiğil=Çiyil; Çomal=Çomul; Edhgiş=Eğdhiş; Hind=Hint; Hotan=Xotan; İğrak=Uğrak=Oğrak; İli=İla; İva=Ava=Yava=Yıva; İki Öküz=İkkı Öküz; İtil=Etil=İdil; Katun sını=katun sini; Kazvin= Kaz oynı; Keşmir=Kişmir; Kıfçak=Kıpçak; Kırqız=Kırkız; Kiçi Talas=Kümü Talas; Koçu=Köçə=Küçə=Küsən; Komuk=Kumuk; Koz Uluş=Kuz Uluş; Küngüt=Küngiit; Özçənt=Özçənd=Özkənt; Peçənək=Beçənək; Sapqan=Səpçən; Səmərkənd=Səmişkənd; Siding köl=Sidhing köl və s.

Bu cür variantlaşmanı yaradan səbəb həm də dövrün məhəlli xüsusiyyəti ilə bağlı ola bilər. Belə ki, həm antroponimlər, həm də toponimlər uyğun dialektin fonomorfoloji əlamətlərinə müvafiq olaraq tələffüz şəraitində istifadə edilir və bu diferensial formalar mənbələrdə də öz əksini istər-istəməz tapır. Nəticədə isə eyni adın bir sıra variantları tam bərabər hüquqlu vahidlər kimi fəaliyyət göstərir.

Ayrı-ayrı dillərin (Arğu, Oğuz, Gencək və s.) dialektlərinə məxsus variantlar meydana çıxır. Məs.: soğdi dilində: *Soğd*, Xalaç dilində: *Soğdak*; Oğuz dilində: *Talas*; Arğu dialektində: *Taraz*, o birisində *Tiraz* və s.

Çoxvariantlılıq mürəkkəb onomastik vahidlərin bitişik və ya ayrı yazılışında da ortaya çıxır. Məs.: «Divan»da ulduz adı olan «Temürkazuk» üç variantda müşahidə olunur: Temürkaznğuk=Temür kazuk=Temür kaznğuk.

Qalın saıtlərin bir-birinin əvəzinə işlənməsi onomastik vahidlərdə bir neçə variantın meydana gəlməsinə səbəb olur: Oğuz=Uğuz; Uğrak=İğrak=Oğrak.

Səs artımı hadisəsinin «Divan»dakı onomastik vahidlərdə müşahidəsilə meydana çıxan fonetik dəyişmələr. Məs.: Ürəgir=Yürəgir; Vürəng=Ürəng.

Səs düşümü hadisəsinin «Divan»dakı onomastik vahidlərdə əksi fonetik fərqlər yaradır. Məs.: Yava=Ava və s.

§ 10. «Divan»da ulduz adları

Qədim türklərin kosmonimlər sistemi də öz orijinallığı ilə fərqlənmişdir. Onlar da ta qədimdən kosmik dünya, astronomik cisimlər barədə fikirləşmiş, öz düşüncələrini bölüşmüşlər. Ümumiyyətlə, göy cisimlərinin adları türkoqları da maraqlandırmışdır. Türkoloji arenada bu mövzuda F.Nemət, L.Bazinin və başqaları məqalələr yazmışlar²⁵⁸.

Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri onomastik leksikanın zənginliyi ilə də diqqəti çəkməkdədir. Onomastik sistem burada – bu qaynaqda tarixi plandadır. Bu sistemin öyrənilməsi Türk tarixi və mədəniyyəti baxımından mühüm önəm daşımaqdadır. Onun toponimistik və coğrafi biliyi bu izahlarda aydın şəkildə görünməyə başlayır. «Divan»da ayrıca yeri olan xəritədə də onomastik layın çoxistiqamətli mənzərəsini görə bilirik. İnkişafın əsas mərhələlərini bu materiallar əsasında izah etmək şansı əldə olunmuş olur. Bu qaynaq vasitəsilə ilk dəfə olaraq aid olan Türk dünyasının XI yüzilliyə *ulduz, yoxuş, çay, göl, dəniz* və s. adlarının yayımını cizmaq imkanı əldə edə bilirik. Tarixi qaynaqların işığı altında bir çox onomastik adların xüsusiyyətlərini də öyrənmək mümkündür.

Ə.Qulliyevin araşdırmalarına görə, M.Kaşğarlı Sürəyya

ulduzuna türklərin Ülkər adı verdiklərini qeyd edir (MK, III, 40), eyni zamanda o dövrdə xalq arasında qütb ulduzuna Temür kazuk (MK, III, 383) deyildiyini anladır. Müəllif Zöhrə ulduzunu Yaruk yulduz adlandırır (MK, I, 96)²⁵⁹.

Karakuş. Müştəri ulduzunun adı. M.Kaşğarlı bu ulduz adı haqqında aşağıdakı məlumatları verir:

Yarattı yaşıl çeş
Savurdu ürüng kaş
Tizildi karakuş
Tün kün üzə yürkenüz

Mənası: «Ferüzə» (Firuze) kimi yaşıl göyü yaratdı, üzərinə bəyaz üzük qaşları saçdı, qaraquş ulduzu düzüldü, gecə, gündüz üzərinə örtülür. Belə ki, baharı anladaraq, Ulu Tanrı yaşıllıqda füzüzə kimi olan göyü yaratdı və üzərinə yeşim kimi ulduzlar saçdı - yeşim, bəyaz bir daşdır ki, ondan üzük qaş düzəldilir - Mizan ulduzu düzüldü - bu ulduzun adına türklər karakuş deyirlər - gecə ilə gündüz bir-biri üzərinə örtülür (MK, I, 330-331).

Mahmud Kaşğarlı, ümumiyyətlə, ulduz adlarından bəhs edərkən göstərir: Ulduzlara verilən adlar: Müştəri ulduzuna Ərəntüz (Tərəzi ulduzu), Mizan ulduzuna Karakuş, Sürəyyaya Ülkər, Yedi kardeşlərə Yetigən, Kutur ulduzuna Təmürkazuk, *Mirrih* ulduzuna Bakır sokım deyirlər (MK, 3, 40). Bakır sokum: *Merih* ulduzunun adı. Kızıllıqta bakıra benzetilir (MK, 1, 361).

Ərən: «*ərən tüz*» = - yıldızlar bilgisində - tərəzi yıldızının adı». Bu, ayın göktə= uğraklarından (bürclərindən) birinin adıdır (MK, 1, 76).

Lüğətdə **Karakuş** həm Müştəri, həm də Mizan ulduz-

²⁵⁸ Nemət F. Türk dillərində yıldız adları və ölkə kelimesinin mənşeyi. \ \ «Вопросы тюркологии», Баку, 1971, с. 18-26; Базин Л. Цбер дие ин алтцркисцшер Зент. Маинз, 1963; Жлаусон Ж. Еарлй Туркисцш Астрономижал Термс. УАЙ, № о 35, 1963.

²⁵⁹ Qulliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, «Elm», 1999, s. 50-51.

larının adı kimi verilib. «Kuş» sözünü əks etdirən lüğət məqaləsində deyilir: «...Müştəriyə Karakuş deyilir. Bu ulduz doğduğu zaman «**Karakuş toğdı**» deyirlər. Həmin ulduz oralarda sabah vaxtı doğar; Oğuzlar, dəvə ayaqlarının ucuna da «karakuş» deyirlər. «Kızkuş» tükələrinin rəngi bukalamina (buqələmun – C.İ.) bənzər, açılınca rəngdən rəngə girən bir quşun adıdır (MK, 1, 331-332).

Təmür kazuk=kutup ulduzu, dəmir kazık. Qütb ulduzuna təmür kazıq deyilirmiş, yəni «dəmirdən yapılmış kazık», bu ona görə belə adlanır ki, sanki göy bunun üzərində fırlanır, dönür (MK, 3, 383).

Təmirqazık sözü A.Battal tərəfindən «Qütb ulduzu» kimi çevrilmişdir. Mahmud Kaşğarının əsərində həmin ulduz adına «Təmür kazunuk» formasında təsadüf olunur. Müasir türkmən dilində «dəmirqazıq» sözü iki mənada işlənməkdədir: 1) məlum dörd cəhətdən biri - qərb (məs.: Bizim dəmirqazık tarapımızda, qumun içində yanqın dörədi); 2) **soyuq iqlimli yer**²⁶⁰.

Yetigen sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində «Böyük Ayı bürcü» mənasındadır.

Ülkər=Sürəyya, ülkər ulduzu. «Savaşa «ülkər çəriğ» deyilən bir kurnazlık vardır: Əsgərlər hər yandan bölük-bölük toplanır» birisi irəlləyincə o birilər də ona uyğunlaşır. Bu zaman yenilmə işi az olur (MK, 1, 95).

«Asterizmlərdən ən məşhuru Ülkərdir. Bu ulduz qrupu XV əsrin abidəsi olan Əbri Xacə ibn Adilin «İxtiyarati-qəvaidi-külliyə» (H.864\1459-cu ildə yazılmışdır) əsərində belə təqdim edilir: «Sürəyya Ülkərdür, altı yıldızdır. Bir-birinə yaqın üzüm salqumu kibidür. Bəzilər bunu yedidür derlər. Aviyət dəgüldür²⁶¹.

M.Kaşğarlı «Yulduz» haqqında «Divan»ın III cildində yazır: Yulduz: Yıldızlara verilən genəl bir isim olur, sonra araları ayrılır: Müştəri yıldızına Ərəntüz, Mizan yıldızlarına Kaprakuş, Sürəyyaya Ülker, Yedi kardeşlere Yetigen, Kutup (qütb) yıldızına Temürkazuk, Mirrih yıldızına «Bakırsokım» deyirlər (MK, III, 40).

Əsərdə, göründüyü kimi, ulduzların bir neçə adı göstərilmişdir. Lüğətin III cildində «Yetigən» ulduzunun «Yedi kardeşlər» adlı digər bir adı verilmişdir (MK, III, 37).

§ 11. «Divan»dakı toponimlərin Azərbaycan ərazisində izləri

Tarixi toponimlərin taleyi qəribədir. Onların bir hissəsi tarixi inkişafın gedişində itib-batır, bəziləri isə zamanəmişə qədər gəlib çıxır. Belə taleli ərazi adlarına Mahmud Kaşğarının lüğətindəki toponimlər də aid edilə bilər. Həmin adları bizdən on əsr ayırır. Lakin buna baxmayaraq, bu onomastik vahidlər öz izlərini Azərbaycan ərazisində də qoruyub saxlaya bilmişdir.

S.Mollazadə «Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimləri» adlı məqaləsində Bayandur, Qıpçaq, Türkmən, Xəzər və digər tayfa adlarının respublikamızda hazırda yaşayış məntəqələrinin adı kimi işləndiyini göstərmişdir²⁶².

Tarixi keçmişimizlə indimiz arasında bir körpü yaradan toponimlərin bəzilərinin üzərində dayanacaq:

Kayı. Oğuzların kayı (qayı) tayfasının adı. Qayı adı fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Mənbələrə (Mahmud Kaşğarlı, Fəzlullah Rəşidəddin və b.) görə, oğuz tayfaları sağ və sol qollara bölünürdü. Kayılar sağ qolun əsas

²⁶⁰ Kazımova S. «İbn Mühənnə lüğəti»ndə adlar. AOP, Bakı, 1986, s. 46-48.

²⁶¹ Hacıyeva N.N. Azərbaycan ədəbi dili tarixində astronomik adlar (XV əsr abidəsi «İxtiyarati-qəvaidi-külliyə» əsərinin materialları əsasında). AOP, Bakı, 1986, s. 315-317.

²⁶² Mollazadə S.M. Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimləri. AOP, Bakı, 1986, s. 112-115.

tayfası hesab olunurdular. Qafqaz ərazisindəki bu tipli toponimlər çoxdur. **Qayalı** - Bərdə rayonunda kənd. Qarabağ düzündədir. Toponimin Azərbaycan dilindəki qaya sözünün birbaşa mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Kayı adı öz izini Qubadlı rayonunda bir kəndin adında da saxlamışdır²⁶³.

Xalac. Xələc – Xızı rayonunda kənd. Böyük Qafqaz dağlarının yamacındadır. Xələclər Səlcuq oğuz tayfa birliyinə daxil idi. Yaxın Şərqi yürüslərdə (XII-XVIII yüzilliklər) iştirak etmiş xələclərin bir hissəsi indi də İranda və Türkmənistan ərazisində yaşayır. XIX əsrdə xələclər Cavad qəzasında maldarlıqla məşğul idilər.

Xələc – Qubadlı rayonunda kənd. Bərgüşad çayının sahilində, dağlıq ərazidədir. Səlcuq oğuzlarının xələc tayfasının adını əks etdirir.

Xələc – Dəvəçi rayonu ərazisində çay. Ataçayın qolu. Çayın adı Səlcuq oğuzlarının xələc tayfasının adındandır. Bəzi ədəbiyyatlarda Xalanı, Xələncə yazılış formalarına da rast gəlinir.

Xələc – Salyan rayonunda kənd. Cənub-şərqi Şirvan düzündədir. Əvvəllər iki müstəqil kənddən – Aşağı Xələc (1965-ci ildən Yenikənd) və Yuxarı Xələc (1965-ci ildən Xələc) ibarət idi. Mənbələrə görə, kəndin əhalisi XVIII əsrin 20-ci illərində Şamaxıdan gəlmələrdir. Əvvəllər köçəri həyat sürmüş, yazı Zəngəzurda, Üçtəpə yaylaqlarında, qışı Mil və Muğan düzlərində keçirmişlər.

Xələc – Şərur rayonunda (Naxçıvan MR) kənd. Arazboyu düzənlikdir.

Xələc – Ucar rayonunda kənd Şirvan düzündədir²⁶⁴.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»-ındakı **Beqdeli** tayfasının adı Azərbaycanın Yevlax və Salyan rayonlarındakı kənd ad-

larında qalmışdır. Yevlax rayonundakı kənd Kürsahili düzənlikdədir. Toponim özündə Səlcuq oğuzlarının bəkdili (bəydili) tayfasının adını əks etdirir. Bəkdililər XI-XII əsrlərdə oğuzların tərkibində Səlcuq yürüslərində fəal iştirak etmişlər. XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. XVII əsrdə şahsevən tayfa ittifaqına daxil idilər. Bir qismi XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində şahsevənlərin sarıxanbəyli qolunun 600 çadırdan ibarət tayfasını təşkil edirdi.

Salyan rayonunda yerləşən Bəydilli Bala Kür çayının sahilindədir. Tam adı Puta Bəydilidir («Putə yaxınlığında yaşayan bəydililər» mənasında)²⁶⁵.

Bundan əlavə, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndi yaxınlığında Bəydili düzü deyilən böyük bir ərazi də vardır.

Oğuz tayfasının adı Azərbaycanda Oğuz rayonunda və onun bir kəndində – Oğuzqışlaqda öz izini saxlamışdır. Oğuz – şəhər, eyniadlı rayonun mərkəzi. Böyük Qafqaz dağ silsiləsinin ətəyindədir. Oğuz toponimi qədim tayfa birliyinin adı ilə bağlıdır. Orxon-Yenisey abidələrində Oğuz budun kimi adları çəkilir. Mahmud Kaşğarlı oğuzların 22, Rəşidəddin 24 tayfadan ibarət və Oğuz xan nəslindən olduğunu göstərirlər. Oğuz tayfaları *bozok* və *uçok* adı ilə iki qrupa bölünürdü. IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində oğuzların əsas hissəsi Sırdəryanın orta və aşağı axarı, eləcə də Emba ilə Ural çayları arasındakı bozqırlarda – şimalda Volqaya, hətta Dona qədər, cənubda Manqışlağa, qərbdə isə Xəzər dənizinə kimi geniş ərazidə yaşayırdı. X əsrdə bu ərazidə Oğuz dövləti yaranmışdı. Onun mərkəzi şəhəri Yengikənd (Yenikənd) idi. Oğuzların Cənd, Sabran, Sütəkənd, Atlıx, Şalcı, Ordu və Balac şəhərləri də olmuşdur.

²⁶³ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi», Bakı, 1999, s. 115.

²⁶⁴ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi», Bakı, 1999, s. 500.

²⁶⁵ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi», Bakı, 1999, s. 77.

Arxeoloqlar son zamanlara qədər köçəri sayılan oğuzların, həm də balıqçılıq və əkinçiliklə məşğul olub, oturaq həyat keçirdiklərini də sübut etmişlər.

Xəzər, bulqar və islam dövlətləri arasındakı karvan yolu üstündə yaşayan oğuzlar həmin dövlətlərlə ticarətdə fəal rol oynamışlar. X əsr mənbələrində *Sabranın* bol nemətli bir şəhər və oğuz tacirlərinin məskəni olduğu göstərilir. Oğuzlar X əsrdə kütləvi şəkildə islam dinini qəbul etmişdilər. XI əsrin əvvəllərində oğuzların bir qismi Səlcuqların başçılığı ilə Xorasan tərəfdən Yaxın Şərqi ölkələrinə (İran, İraq, Azərbaycan və Anadoluya), digər hissəsi isə Aral gölü və Xəzər dənizinin şimalından Şərqi Avropaya yayılmışdır. Rus sənəmlərində *uz*, *bout*, *tork* adlanan bu etnik qruplara peçeneqlər, xəzərlər və Volqaboyu bulqarlar X əsrin axırlarında döyüşən Kiyev knyazlarının müttəfiqləri sırasında rast gəlinir. XI əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana gəlmiş oğuz tayfaları burada hələ çox-çox əvvəllər məskunlaşmış digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və Azərbaycan xalqının formalaşmasında fəal iştirak etmişlər. Oğuzlar türkmənlərin, türklərin, habelə qaqauz və qaraqalpaqların etnogenezində də mühüm rol oynamışlar²⁶⁶.

Oğuzqışlaq kəndi Alazan-Əyriçay çökəkliyindədir. Keçmiş adı Vartaşenqışlaqdır. Kollektivləşmədən sonra qışlaq yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir. Əvvəllər Aşağı Vartaşen adlanmışdır. Toponim «oğuzların qışlağı» mənasındadır.

Çepni - 22 oğuz boylarından biri (MK, I, 58). «Divan»dan alınan bilgilərə görə Çepni oğuz boylarından 21-cidir. F.Rəşidəddin məlumat verir ki, Çepni iç oğuz nəslindən olub, Göy xanın adı İrkil Xoca tərəfindən verilən və damğası (onqonu) Ağ Sunqur quşu olan 4-cü oğludur. Bu tayfa

xarakter etibarını ilə düşmənlə qətiyyətli vuruşan kimi təsvir olunur²⁶⁷. Çepnilərin bizim ərazilərə Orta Asiyadan səlcuq türklərinin tərkibində gəldiyi, Xorəzmşah Cəlaləddinin 1221-1231-ci il hərbi yürüşlərində fəal iştirakı qaynaqlarda göstərilir²⁶⁸.

Öz izlərini Kəlbəcər rayonunda bir kəndin adında saxlamışdır. Kəndin adı Çəpli şəklindədir. Lev çayının sahilində, dağlıq ərazidə yerləşir. Bəzi tədqiqatçılara görə, toponim oğuz tayfalarından çepnilərin (cəbni) adı ilə bağlıdır. Şamaxı rayonunda da bu etnonimlə əlaqədar Cabanı adlı kənd vardır. Cabanı Şamaxının dağətəyi ərazisində yerləşir. Toponim özündə türksoylu qədim çəbni (variantları çəbən, çibni, çəpni, çəbni, çapanim və s.) tayfasının adını əks etdirir.

Bu etnonimin izləri müxtəlif fonetik görüntülərdə Azərbaycanın bir çox bölgələrində qorunub saxlana bilmişdir: Cabanı (Şamaxı), Çəpni (Göyçay), Çepni (Quba qəzasının Şabran mahalında), Çəpli (Kəlbəcər).

«**Çəpni**» tayfaları tarixi məlumatlara görə dalaşqan, sözləri və işləri çəp gələn (çəpləşən) tayfalardan olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Ə.Rüstəmov Qafan rayonu ərazisində bu adda bir Azərbaycan kəndinin də olduğunu və həmin mənanı göstərdiyi üçün biz də onun fikrinə şərik çıxırıq²⁶⁹.

Qiaçaq etnonimi Qax rayonunda həm kənd, həm də çay adı kimi qorunmuşdur.

Salğur tayfasının adı Azərbaycanda Salyan şəhərinin adında izini saxlamışdır.

Eymur tayfasının adı Azərbaycanda Emir kəndinin (Gədəbəy rayonunda) adında qalmışdır.

²⁶⁷ Рашид ад-Дин Ф. «Огуз-наме». Баку. «Елм», 1987, с. 66.

²⁶⁸ Şahbazlı F. Ş. Çəpni etnotoponimi. AOP, Bakı, 1990, s. 161-162.

²⁶⁹ Rüstəmov Ə. Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1989, s. 56.

²⁶⁶ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi», Bakı, 1999, s. 393.

Avşar tayfa adı ilə bağlı yer adları: Abşeron yarımadasının adında qalmışdır.

Bayat tayfası. Mahmud Kaşğarlı «Divan»da göstərir ki, bayat arğu dilində «Ulu tanrı» deməkdir. «Bayat»ın «köhnə» (boyat) mənasını bildirdiyi də göstərilir²⁷⁰. Bundan başqa, «bayat» sözünün «varlı» (Əbülqazi Bahadır xan), «xoşbəxt», «mərhəmətli»²⁷¹, bayılmaq – felindən əmələ gəlmiş isim, «əfsunkar», «sehirləmək» (Baskakov, 1985, s. 143; çağatayca) və s. mənaları da qeyd olunur.

Bayandur tayfası. 22 oğuz bölüyündən biri (MK, I, 56).

Bayandur - Laçın rayonu ərazisində çay. Zabux çayının qolu. Bu ad Tərtər rayonunda bir kəndə də verilmişdir. Qarabağ düzündədir. Yaşayış məntəqəsi Laçın rayonundakı keçmiş Bayandur kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Çayın adı türksoylu bayandur (oğuz tayfalarından biri) tayfasının adı ilə əlaqədardır. Bayandurlar orta əsrlərdə Ön Asiyanın və Cənubi Qafqazın siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər. Dədə Qorqud dastanlarında da bayandurlar tərənnüm olunur²⁷².

Tervənit yaylağındakı **Bayandur** bulağının adı Bayandur tayfa adına uyğundur. Ağqoyunlu tayfalarından olan bayandurların VI əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı rayonlarda, Alagöz yaylaqlarında yaşadıkları elmi ədəbiyyatda qeyd olunur. Bərdə rayonunda da Bayandur kəndi vardır²⁷³.

Gəncək. Mahmud Kaşğarlının əsərindəki bilgilərə əsasən Gəncək türk qəbilələrindən birinin adıdır, Talas ətrafı şəhərin adıdır. R.Eyvazovanın tədqiqatlarına görə, Əfqanı-

tanın Kirişk ərazisində Gəncək coğrafi adı qeydə alınmışdır. O, məlumat verir ki, qırçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq oğuz qrupu türk dillərində bir çox hallarda söz sonundakı *-k*, *-q* səsləri düşür və söz əvvəlində kar samitlərin cingiltiləşməsi meyli güclənir. Bu hal ən çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Belə ki, *Gəncə* sözü tarixən *Gəncək* sözü ilə bağlıdır.

Azərbaycan ərazisində Gəncə toponiminin müxtəlif variantlarda arealları mövcuddur; Gəncə (Xanlar), Gəncə (İsmayilli), Gəncəli (Salyan və Xaçmaz), Gəncə (Ordubad), Muğan Gəncəli (Sabirabad)²⁷⁴. Əlavə edək ki, Şəkildə Gəncəlilər məhəlləsi mövcuddur.

Q.Məşədiyev əvvəlcə bu şəhərin tarixini, sonra Mahmud Kaşğarlıdakı Gəncək tayfalarını və müasir Gəncəni qarşılaşdırır. Müəllif yazır ki, Gəncə adının tam izahı indiyə qədər düzgün verilməmişdir. Bu izahlarda iki istiqamət diqqəti cəlb edir: birinci istiqamət onu Azərbaycan mənşəli hesab edir, digəri isə başqa dillərlə (konkret olaraq fars dili ilə – C.İ.) əlaqələndirir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, «Gəncə» adının fars sözü kimi şərhində onun təkcə mənasının, Azərbaycan dili sözü kimi şərhində isə onun həm qəbilə, həm də tayfa adına münasibətinin açılmasına cəhd göstərilir²⁷⁵.

Q.Məşədiyevin araşdırmalarına görə, Amur vilayətindəki Qonja, Dağıstandakı Xundax, Gürcüstandakı Qandzani, Tacikistandakı Qançi, Ermənistandakı Xanatsax adları Gəncək toponimi ilə əlaqədardır.

Qırçaq. M.Kaşğarlı türk boylarından bu adı 2-ci sırada çəkir. Məlum olur ki, qırçaqlar Bizans-Rum ölkəsinə yaxın

²⁷⁰ Türkçe-rusça sözlük, Yayın evi, Ankara, 1977, s. 103.

²⁷¹ Рашид ад-Дин Ф. «Огуз-наме». Баку. «Елм», 1987, с. 64.

²⁷² Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat - Poliqrafiya Birliyi», Bakı, 1999, s. 63.

²⁷³ Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972, s. 6; Əzizov Elbrus. Söz xəzinəsi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1995, s. 28.

²⁷⁴ Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk» əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr alyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, 1992, s. 72.

²⁷⁵ Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, «Elm», 1990, s. 67.

bir ərazidə məskunlaşmışlar. Əsərin başqa bir yerində Qıpçağın türklərdən bir bölük və Kaşğar ətrafında bir yer adı olduğunu da qeyd edir. R.Eyvazova yazır ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən çox müxtəlif şəkildə səciyyələndirilən (sərt, amansız, uğursuz, bədbəxt, möhkəm və s.) qıpçaq etnonimi çox geniş areallara yayılmışdır. Bu ad nəinki Mərkəzi və Orta Asiyada, hətta Şərqi Avropada türk xalqları arasında özünü göstərir. Qıpçaqlar türk dilləri arasında ən böyük etnik dil qruplarından birini təşkil edirlər. Qıpçaq etnoniminə hələ yeni eradan əvvəl I minillikdə Mərkəzi Asiya tarixi salnamələrində rast gəlinmişdir²⁷⁶.

Əfşar. Əfşar etnoniminin Avşar variantına Rəşidəddin, Yazıçioğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəlinin əsərlərində təsadüf edilir. R.Eyvazova Avşar adının «ov həvəskarı» mənasını daşdığını göstərir²⁷⁷.

Tədqiqatlarda Cəbrayıl ərazisində olan Hovuslu kəndinin adının Afşarlarla əlaqələndirilməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz²⁷⁸. Çünki «hovus» sözü «dairə, çevrə» mənasında dialektlərdə işlənir. Bu kənd də yerli camaatın dediyinə görə, bir çevrə ətrafında salınmışdır. Yerli relyeflə əlaqədardır.

Kanqli şəxs adı. «Divan»dakı bu şəxs adı *kanq* tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfanın izlərinə çox ərazilərdə rast gəlmək olur. Azərbaycanda məşhur kəngərlilər bu tayfanın adını zaman-zaman qoruyub saxlaya bilməmişlər. Toponimik lüğətlərlə tanışlıq göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində kanqli tayfaları ilə bağlı ərazi adları Azərbaycanda çox olmuşdur. Azərbaycanda məskunlaşmış (olmuş) ayrı-ayrı tayfalar

²⁷⁶ Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk» əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, «Ömək» nəşriyyatı, 1992, s. 73.

²⁷⁷ Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk» əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, «Ömək» nəşriyyatı, 1992, s. 71.

²⁷⁸ Əliyev V.F. Sisian rayonunda türk köklü etnotoponimlər. AOP, Bakı, 1986, s. 95-96.

barədə də ətraflı məlumat verən Azərbaycan alimi M.Barharlı «Azərbaycan» adlı əsərində kəngərlilərə də xüsusi yer vermiş, onların xalqımızın etnogenezində fəal iştirakını göstərmiş, ərazimizdə *kəngərli* adını qoruyub saxlayan kəndlərin adını çəkmişdir: Kənkərli kəndi (Göyçay), Kəngərli-Şirxan, Qızıllı-Kəngərli, Salahlı-Kəngərli (Cavanşir eli), Kəngərli, Kəngərli-Pir-Həsənli (Şuşada), Kəngərli (Naxçıvanda) və s.

Kənkər sözü bir soy adı kimi Azərbaycanda, xüsusən Naxçıvanda XVIII əsrin ortalarından Kəngərli görünüşündə işlənməkdədir. Kəngərli soyadı Naxçıvanda indi də qədim soy adını qorumaqdadır.

Altı min illik bir zaman içində kəngərlilər çox güman ki, Azərbaycandan yayılmışlar. Bizim eradan əvvəl IV-III minilliklərdə şumerlərin, III-I əsrlərdə Böyük Hun imperatorluğunun, bizim eramın I-V əsrlərində Şərqi və Qərbi Hun, VI-VIII əsrlərində Göy türk, IX-XI əsrlərdə Qaraxanlı və Xilafət, XI-XIII əsrlərdə Səlcuq, XIII-XIV əsrlərdə Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi kimi türk dövlətlərinin, XVIII-XIX əsrlərdə isə Azərbaycan, xüsusən Naxçıvan xanlığının tərkibində öz hərbiçi istedadları ilə seçilən kəngərlilər bu dövlətlərin aparıcı etnoslarından olmuş və bir çox müasir türk xalqlarının etnogenezində iştirak etmişlər²⁷⁹.

Qeyd edək ki, Cəbrayıldakı Qaraqanlı dağının adı da kanqli tayfasının adını özündə saxlamışdır.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ındakı «balıq» komponentli toponimlərə Azərbaycan ərazilərində də rast gəlmək olur.

S.Əliyeva Orxon-Yenisey abidələrində **Besbalık** toponiminin 5 dəfə işləndiyini göstərir. **Balık** sözünün Toğu toponimi ilə də birləşdirildiyini göstərir: Ən ilk Toğu balıkda

²⁷⁹ Qasımov A.M. Kəngərli və kəngərlilər. AOP, Bakı, 1986, s. 89-91.

sünüşdimiz \ \ İlk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük²⁸⁰.

Mahmud Kaşğarlı **balıq** sözü barədə yazır: «Balıq-islamiyyətdən çox əvvəl türk dilində sığnaq, qala, şəhər deməkdi. Uyğurların ən böyük şəhərlərindən birinə Beşbalıq deyilir. Bura uyğurların ən böyük şəhəridir; «Beş şəhər» deməkdir. Bundan başqa, bir şəhərə də «Yenici balıq» deyilir, «Yeni şəhər» deməkdir (MK, I, 52).

N.Əsgərov yazır ki, «Azərbaycanda elə bulaq, arx vardır ki, onların izahı dilimizin bir sıra qədim semantik xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir. Belə hidronimlərdən biri Qax rayonunun ərazisindəki **Ağa balıqlar** bulağıdır. Bulağın adındakı Ağa komponenti qismən aydındır. Ağa sözü ilə balıq sözü arasında heç bir məntiqi yaxınlıq yoxdur. Bəs, balıq sözü nə ilə bağlıdır, necə izah edilə bilər?». Bu cəhətdən bir sıra toponimlərin tərkibindəki balıq leksemi haqqında T.Əhmədovun gəldiyi nəticə maraqlıdır: «Qədim türk abidələrində «şəhər», «qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhər» mənasında işlənmiş balıq (balıq) sözü həm müstəqil şəkildə (elliptik formada) İsmayılı rayonunda kənd adı kimi (mənbələrin birində kəndin adı Balıqyurd formasında qeydə alınmışdır), həm də Tovuz royonu ərazisindəki Qarabalıq, Qutqaşen (Qəbələ – C.İ.) rayonu Dizaxlı kənd ərazisindəki Balıq yeri, Quba rayonu Aydınkənd kəndi ərazisindəki Balıqxaraba mikrotoponimlərinin tərkibində mühafizə olunmuşdur. M.Kaşğarlının balıq sözünün türklərin islamiyyəti qəbul etməzdən çox-çox əvvəllər bu dildə «qala, şəhər» mənasında işləndiyini qeyd etməsi faktı da onların ilkin və ən qədim toponimlərdən olduğunu sübut edir». Bu məlumatdan müəyyən nəticəyə gələn N.Əsgərov daha sonra yazır: «Bizim tədqiq etdiyimiz **Ağa balıqlar** bulağının tərkibindəki

balıq sözü, şübhəsiz, «şəhər, qala» mənasına daha çox yaxındır. Ağa komponenti məhz balıq sözünü tamamlayır. Ağa sözü isə qədim yazılı abidələrdə «böyük», «ulu», «tanrı» mənasında işlənmişdir. Deməli, Ağa balıqlar hidroniminin «böyük, müqəddəs şəhər» mənasına uyğun gələ bilməsi fikrini irəli sürmək olar. Ehtimal etmək olar ki, həmin bulaq böyük bir şəhərin əhalisini su ilə təmin edə bildiyinə görə ona belə ad verilmişdir²⁸¹.

Azərbaycan ərazisində təkcə etnonim və toponimlər öz izlərini saxlamır, eyni zamanda Mahmud Kaşğarlının lüğətindəki yayla adları da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Məsələn, **Turug** - yayla adı (MK, I, 374). Azərbaycanın indiki ərazisində (Bərdə ətrafı) «**Turu gədiyi**» deyilən bir yer var. E.Əzizov belə bir məlumat verir ki, bu coğrafi ad ən qədim türk dillərindəki **Turuğ** sözü ilə bağlıdır. **Turuğ** - duracaq yeri, otlaq yeri deməkdir. **Turuğ** sözü sonralar «ğ» samitini itirərək **туру** şəklini almışdır. **Turuğ** leksemının göstərilən mənası **Turu** gədiyinin coğrafi mövqeyinə uyğundur. Bu aşırım iki dağ arasında olan düzənlikdən ibarətdir. Keçmişdə mal-heyvanla buradan keçən adamlar həmin aşırımdan duracaq, otlaq kimi istifadə etdiklərinə görə bu yerə **Turu** gədiyi deyilmişdir. **Turu** gədiyi - «dayanacaq aşırımı, duracaq yeri» deməkdir²⁸².

Peçənək = 1) 22 oğuz boylarından biri; 2) Rum yaxınlığında oturan türklərdən bir bölük. Digər variantda «Divan»da **Beçənək** şəklindədir (MK, I, 28; 30; 57; 488; II, 48; 67). Bu etnonim öz izlərini Biçənək formasında Naxçıvanın Şahbus rayonunda bir kənd və aşırım adında qoruyub saxlamışdır. Biçənək kəndi və Biçənək aşırımı məhz qədim türk tayfası olan peçəneklərin adı ilə bağlıdır. Peçəneklərin Azərbaycan ərazilərinə gəlmələrini ayrı-ayrı

²⁸⁰ Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, «Elm», 2003, s. 51.

²⁸¹ Əsgərov N.Ə. Bəzi hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. AOP, Bakı, 1986, s. 211-213.

²⁸² Əzizov Elbrus. Söz xəzinəsi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1995, s. 28.

müəlliflər fərqli dövrlərlə əlaqələndirirlər. Tarixçi-toponimçi Q.Qeybullayevə görə, peçənlər Azərbaycan ərazisinə bizim eramın I əsridə hunların, L.Hüseynzadəyə görə isə X əsrin sonlarında qıpçaqların tərkibində gəlib çıxmışlar. Bu cəhətdən Q.Qeybullayevin fikri düzgündür. Ona görə ki, qədim ərəb mənbələrində Naxçıvanın Biçənək kəndi və aşırımının adlarına təsadüf edilməkdədir.

A.Bağırov «Divan»dakı toponimlərin, etnonimlərin izlərinin Naxçıvan ərazisi toponimikasında qaldığını maraqlı və dəyərli bir məqaləsində aşkar edə bilmişdir²⁸³.

Etnonimlərin şərhində Mahmud Kaşğarının özünəməxsus fikri də əsas yer tutur. İzahda digər fikirlərə də yer ayrılır ki, bu da dövrün toponimiyasının əsas xüsusiyyətlərindən hesab edilə bilər. Məsələn, böyük toponimçi «**Yemək**» adından bəhs edərək yazır ki, bunlar türklərin bir bölüyüdür. Mahmud Kaşğarının fikrincə, bunlar qıpçaqların bir boyudur. Halbuki qıpçaqlar özlərini ayrı bir bölük sayırlar (MK, III, 29).

«Divan»da **Tanğ art tiz** adlı yayla adının **art** hissəsi (dağ yüksəkliyi, keçid mənasında) Q.Qeybullayevin nöqtəy-nəzərincə Dağlıq Qarabağın qədim adı olmuş Artsak toponimində öz izini saxlamışdır. Alimin fikrincə, Artsak «sak keçidi, aşırımı» mənasındadır²⁸⁴.

Tanğ art tiz yaylasının adında olan art kəlməsi Salvartı (Şahbuz), Xamart (Quba), Salvartı (Şəki) və s. dağ adlarında öz əksini tapmışdır²⁸⁵.

T.Əhmədov «El-obamızın adları» kitabında belə bir məlumat verir: «Tanğıt (Qax) - Toponim şimal-qərbi Çin ərazisində yaşamış (DTS. 533; MK, III, 286) və M.Kaşğarının

qeyd etdiyinə görə, mənşələrini ərəblərlə bağlamış türk tayfalarından olan **tanğutla** əlaqədar yaranmışdır. Mənbələrin birində Tanğut adlı vilayətin hələ Teymurun 1386-cı il səfəri zamanında Şəki zonasında mövcud olduğu göstərilmişdir. Q.Qeybullayevin fikrincə, tanqutlar monqollarla bu əraziyə gələn tayfalardandır²⁸⁶.

T.Əhmədov mənbələrə istinadən məlumat verir ki, mənşələrinə görə Tibet tayfalarına məxsus olan tanqutlar XI əsrdə hücum edərək uyğurların beşbalıq əyalətini ələ keçirmiş və orada öz dövlətlərini yaratmışlar. Həmin dövlət 1227-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmış, əhalisi monqolların tərkibinə daxil olmuş və monqollarla qərbə doğru hərəkət etmişlər. Görünür, tanqutlar Azərbaycana monqolların tərkibində gəlmiş və oturaqlaşmaqla bir sıra kəndlərin, o cümlədən Tanğıt kəndinin əsasını qoymuşlar²⁸⁷.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının lüğətindəki toponimlərin bir çoxu öz izlərini respublikamızın ərazisindəki kənd, qəsəbə və digər ərazi adlarında qoruyub saxlamışdır. Bu cəhət toponimik vahidlərin inkişaf tarixini izləmək baxımından çox dəyərlidir. Bundan əlavə, tayfa miqrasiyalarının coğrafi koordinatlarını öyrənmək işində də bu izlərin mühüm rolu vardır.

²⁸³ Bağırov A. Mahmud Kaşğarının «Divan»dakı Oğuz boy adlarının Naxçıvandakı izləri. ULUSLARARASI KAŞGARLI MAHMUD SEMPOZYUMU, Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla, RİZE ÜNİVERSİTESİ, 17-19 Ekim 2008, Rize, Türkiyə.

²⁸⁴ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, Azərmaşr, 1994, s. 169.

²⁸⁵ Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, «Ели», 1991, с. 467.

²⁸⁶ Гейбуллаев Г. К происхождению некоторых этнопонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнгют, Джорат, Зунуд, Орият, Тангут, Чиркин). Azərb. EA Məruzələri, 1975, № 2, s. 113.

²⁸⁷ Əhmədov T. El-obamızın adları. Gənclik, Bakı, 1984, s. 77.

NƏTİCƏ

1) İlk dəfə olaraq Mahmud Kaşğarının sayəsində XI yüzillik türk dünyasının coğrafi yayımını, arealını təyin etmək imkanı əldə edilmişdir. Gəzdiyi və dolaşdığı ərazilər, tədqimetmə və təhliletmə imkanları Mahmud Kaşğarının toponimik və coğrafi biliyi, digər Ərəb və İran qaynaqları ilə aparılmış müqayisələr nəticəsində elmi reallığa əsaslandığını göstərməkdədir. Biliyini qiymətləndirmək və oxucularını təmin etmək məqsədilə «Divan»da ayrıca bir türk xəritəsinin verilməsi də yaddan çıxmamışdır. Bu qədər incə və dərinədən düşünən bu türk mütəfəkkirinin əməyi hədəf getməmiş, türklüyü hər bir elm sahəsində isbat olunmuş və minillik türk coğrafiyasının və toponimikasının təsvirini və şərhini Mahmud Kaşğarlıya qismət etmişdir.

2) Onomastik leksikanın tarixi-semasioloji tədqiqi ümumi etimoloji tədqiqatlarla sıx şəkildə bağlıdır, çünki adın tarixi dilin fonetik, qrammatik və ümumən struktur-semantik aspektlərindən ibarətdir.

3) Tarixi-etimoloji tədqiqat nəticəsində qədim türk toponimikasının struktur-semantik və tipoloji aspektləri müqayisəli planda öyrənilmişdir. XI yüzilliyə aid toponimlərin əmələ gəlməsində çoxsaylı linqvistik və ekstralingvistik amillərin rolu əsaslandırılmışdır.

4) «Divan»dakı toponimlərin tarixi-etimoloji tədqiqi qədim substrat layların açılmasına imkan verir, onların stratiqrafiyasını (təbəqələşməsinə) yerinə yetirir. Həmin makrohissələr ana dilinin (türkmənşəli) və digər dillərin (ərəb, fars, çin) bazası əsasında formalaşmışdır. Mənbədəki əsas toponimlər qədim türk epoxasını yaşadır, öz tərkibində qədim türk şəkilçilərini

qoruyub saxlayır. Toponim yaradan formantlar indi artıq arxaik hala düşmüşdür. O zaman məhsuldar formaldan indi əsər-əlamət qalmamışdır. Onlar dil və tarixi parametrlərə görə də fərqli şəkllə düşmüşdür.

5) «Divan»dakı toponimlərin stratiqrafik tərkibini həmçinin ərəb-fars mənşəli ərazi adları da təşkil edir. Onomastik material göstərir ki, ərəb və İran etnoelementləri qədim türkün etnik tərkibinə də daxil olmuşdur.

6) «Divan»dakı onomastik leksikanın tarixi-etimoloji tədqiqi göstərir ki, bu aspektdə tarixi leksikologiya və tarixi morfologiya problemlərini də həll etmək mümkündür.

7) Tarixi toponimlərin tərkibindəki topoformantlarla nitq hissələrinin tərkibində daha az, seyrək qarşılaşmaq olur. Bu topoformantlar az məhsuldardır. Daha çox topoformantlar xeyli sayda analoji onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak etmiş, demək olar «açar» rolunu oynamışdır.

8) Demək olar ki, bütün qədim türk onomastik leksikasında semantika tündləşir, yəni genişlənilir. Tarixi-etimoloji tədqiqat yolu ilə xeyli topoleksemələrin qədim mənaları semantik prinsip əsasında açılır.

9) Tarixi-etimoloji tədqiqatlarda tarixi prinsip də əsas rol oynayır. Bu prinsiplə qədim tayfaların, xalqların etnik tarixi, onun digər xalqlarla münasibəti, tarixi-mədəni əlaqələri, etnogenezi öyrənilir. Etnogenezi öyrənməklə «Divan»dakı etnonim, etnotoponim və etnoantroponimlərin yaranma səbəblərini aydınlaşdırmaq mümkün olur. Bu sahədə tədqiqat göstərir ki, sözügedən ərazilərdəki toponimlərdə öz əksini tapan qəbilə və tayfalar ancaq avtoxon (yerli) olmuşlar. Bunu sonrakı tədqiqatlar, xüsusən də arxeoloji qazıntılardan əldə olunan materiallar da təsdiqləyir. Amma tarixin

müxtəlif epoxalarında bu ərazilərə iranlılar, ərəb və monqollar da axın etmiş və bu zaman etnokomponentlərdə bəzi dəyişkənlik baş vermiş, demək olar ki, etnik tərkib «təzələnmiş»dir.

10) Əsərdə qədim türk boyları haqqında bilgilərin tədqiqi, onların yayılma ərazilərinin, məkanlarının dəqiqləşdirilməsi türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının əski və zəngin mədəni irsinin bir sıra problemlərinin həlli üçün önəmlidir.

11) Mahmud Kaşğarlı lüğətindəki həm etnonimlərin, həm də onlar vasitəsi ilə əmələ gəlmiş toponimlərin tarixi-müqayisəli metodun köməyi ilə araşdırılması, yayılma ərazilərinin tədqiq edilərək öyrənilməsi xalqımızın etnosiyasi və kulturoloji mədəniyyətinin bir sıra məsələlərini ortaya çıxarır.

12) İlk təhlil göstərir ki, qədim türk onomastikasının formalaşması substrat, adstrat, götürülmə və əsil türk struktur və elementlərinin mürəkkəb qarşılığı nəticəsində baş vermiş, bu isə öz növbəsində qədim türklərin digər xalqlardan götürdüyü mədəni təbəqələrin müxtəlifliyi, çeşidliyi, qədim türklərin dövlət quruluşunda (birinci və ikinci türk xaqanlıqları, Uyğur xaqanlığı, Şərqi Türküstanda Uyğur dövləti, Qaraxanlılar dövləti və s.) ictimai-sisayi sistemlərin ardıcılığı və inkişafı səbəbindən olmuşdur. Bundan başqa, müxtəlif dövrlərdə qədim türk onomastikasının yaranmasına həlləedici təsir edən dəyərlərdən biri də dil olmuşdur. Türklər müxtəlif dövrlərdə, bəzən isə eyni zamanda, ancaq müxtəlif ərazilərdə, demək olar ki, bütün dünya dillərinin təsirinə düşsələr də, öz qədim ənənəvi kulturlarını unutmamış, bu da özünü onomastik leksikada biruzə vermişdir.

13) Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, qədim türk onomastikası müxtəlif, bəzən də bir-birinə qarşı qoyul-

muş, amma türk etnolinqvistik ad sistemlərinin əsası üzrə birləşmiş, çeşidlilik təşkil etmişdir. Həmin altsistemlər, öz növbəsində, artıq digər səviyyəyə aid mü-təşəkkil və kompleks struktur formalaşdırmışdır.

14) Beləliklə, qədim türk onomastikasında bir-birindən fərqlənən Türk xaqanlıqlarının, Uyğur xaqanlığının və Qaraxanlı dövlətinin xüsusi adlar sistemi yaranmışdır. Onları bir-birindən fərqləndirən cəhət antroponimiyada bu və ya digər titul nomenklaturası, toponimiyada coğrafi nomenklatura, etnonimlərdə isə sosial status və s. olmuşdur.

15) Nəticə göstərir ki, qədim türk onomastikasının öyrənilməsinə düzgün sistemlə yanaşma həm türk (və ümumi) onomastikanın nəzəriyyəsi və tarixinə, həm də türk dillərinin nəzəriyyəsi və tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün daha çox faydalı olacaq.

16) «Divan»ın antroponimlərinin təhlili təcrübəsi göstərir ki, onlar əksərən düşdüyü şəraitdən asılı olaraq, əvvəlki semantikasından uzaqlaşır, ümumi isim kimi mənalanır. Həmin əlamət antroponimlərdə zəngin əlavə və daxili mənaların çoxluğunu göstərir.

17) Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, «Divan»ın bir sıra onomastik vahidləri dövrün digər əsərlərindəki onomastik vahidlərlə səsləşir. Məsələn, «Divan»dakı «Bayat», «Bəydili», «Kınık», «Çəpni», «Bal-Xatun», «Yulduz» və s. onomastik vahidlər oğuz tayfalarının tarixi və etnoqrafiyası haqqında müfəssəl məlumat verən ensiklopediya sayıla bilən F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»sindəki adlarla (burada 200-dən artıq antroponim vardır – C.İ.) uyğunluq təşkil edir. «Baburnamə»də «Divan»dakı Buxara, Samarkand və digər toponimlərə rast gəlmək olur²⁸⁸.

²⁸⁸ Туйчибаев Б. «Бабурнаме» как источник исторической топонимии. АОП, Баку, 1990, с. 106-107.

18) Qaraxanlılar dövrünün onomastik sisteminin tədqiqi nəticəsində sonradan ayrılmış, müasirləşmiş türklərin xüsusi ad layını müəyyənləşdirmək, onomastik vahidlərin proformalarını (ilkin formalarını) bərpa etmək mümkün olur.

19) Elmi-tədqiqat genişləndikcə etimologiya toponimlərdəki qədim formalar və mənaları əvvəlki halına salır (bərpa edir), bu cəhət coğrafi adların tarixi formalarının geri dönməsi, qayıtması prosesləri ilə şərtlənir.

Qaraxanlılar dövrünün ad sisteminin formalaşma, inkişaf və dəyişmə qanunauyğunluqlarını monoqrafik şəkildə öyrənmək antroponimiya elminin inkişaf dinamikasını izləmək baxımından müsbət nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

Qam-şaman izlərini Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərindən – bu qiymətli toponimik mənbədən axtarmaqla biz qədim türklərin inamlarının tarixən kökündə duran bir çox məsələləri - mifik görüşləri, dini adət-ənənələri, ruhlar aləminin sirləri, habelə adqoyma mərasimlərinin magik mifologiyası ilə bağlı dəyərli məlumatlar əldə etmiş oluruq.

Man komponentinin ad yaradıcılığındakı rolunu qismən də olsa, müəyyənləşdirə bildik. Aparılmış araşdırmalar da göstərir ki, **man** komponentli sözlərin mənası heç də yekcins deyil. Bu morfem qoşulduğu sözlərin tərkibində müxtəlif mənə incəliklərini yaradır. Ona görə də Mahmud Kaşğarının «Divan»indəki **man** komponentli adlar müxtəlif mülahizələrə söykənərək izah olunur. Bizim fikrimizcə, *Manqışlaq*, *Mangüz*, *Mankənd* toponimlərinin tərkib hissəsini təşkil edən **man** heyvandarlıqla bağlı olan ərazilərin adlarıdır.

Son olaraq deyə bilərik ki, Mahmud Kaşğarlı bu dəyərli əsəri ilə Türk millətinin qəlbində olduğu qədər, türk dil və mədəniyyət tarixində də adını qızıl hərflərlə yazmağa haqq qazanmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR VƏ NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

- 1) Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, «Gənclik» 1983, 136 s.
- 2) Axundov Ağamusa. Ön söz \ \ Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Respublika konfransının materialları, 25 may 2007, Bakı, 2008, s. 5-6.
- 3) Abışov E. El-oba adlarının izi ilə (Laçın). Bakı, «Nafta-Press», 2007, 136 s.
- 4) Aslanov V.İ. Onomastik vahidlərin dilin qədim leksik qatlarının öyrənilməsində yeri. AOP, III, Bakı, 1990, s. 289-290.
- 5) Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 c., S-Ş, Bakı, Elm, 1987, 541 s.
- 6) Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, «Elm». 1988, 194 s.
- 7) Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi», Bakı, 1999, 584 s.
- 8) Bağırov A. Mahmud Kaşğarının «Divan»ındaki Oğuz boy adlarının Naxçıvandakı izləri. Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu, Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla, Rize Üniversitesi, 17-19 Ekim 2008, Rize, Türkiye, s. 735-741.
- 9) Bağırov Adil. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü. Bakı, «Nurlan». 2003, 232 s.
- 10) Bayramov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Qafqaz. Bakı, 2003, 123 s.
- 11) Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002, 696 s.
- 12) Budaqova Z.İ. Antroponimlərin növləri və mənbələri. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfran-

sın materialları. Bakı, 1987.

- 13) Cəfərov C. Qədim arğu dili. Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1982, s. 79-84.
- 14) Cəfərov C.İ. M.Kaşğarının «Divanü lüğət it-türk» əsərində alınma sözlər (Çin və hind sözləri) \ \ Türk dillərinin yazılı abidələrinə aid tədqiqlər. Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, s. 53-57.
- 15) Cəfəroğlu İlhami. Sibirdə Təbriz şəhəri. ADPU nəşriyyatı, 2005, 216 s.
- 16) Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, 126 s.
- 17) Cəlilov F.A. Qədim Qaşqay etnonimi. AOP. III, Bakı, 1990, s. 187-188.
- 18) Cəlilov F.A. Qədim Türk etnonimləri (2. Qamər «kimmer»). AOP., Bakı, 1986, s. 81-83.
- 19) Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1998, 332 s.
- 20) Eyvazova R.H. Mahmud Kaşğarının «Divanü-lüğət-it türk» əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, 1992, s. 70-73.
- 21) Eyvazova Roza. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, «Elm», 1995, 224 s.
- 22) Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 312 s.
- 23) Əhmədov T. El-obamızın adları. Gənclik, Bakı, 1984, 125 s.
- 24) Əhmədova E. Xələc etnonimi haqqında. AOP. VIII. Bakı, 2000, s. 123-125.
- 25) Əliyev R.H. Antroponimlərin çoxvariantlılığı. AOP., 1986, s. 96-98.

26) Əliyev V.F. Sisian rayonunda türk köklü etnotoponimlər. AOP, Bakı, 1986, s. 88-91.

27) Əliyev Vilayət. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, ADPU, 1999, 278 s.

28) Əliyeva R. Azərbaycan toponimləri. Bakı, «Qanun», 2002, 135 s.

29) Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, «Elm», 2003, 152 s.

30) Əsgərov Ə. Azərbaycan sehri nağıllarında qəhrəman. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1992, 164 s.

31) Əsgərov N. Azərbaycan dilində hidronimlər. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1986, 151 s.

32) Əsgərov N., Tanrıverdiyev Ə. Onomastik vahidlərdə keçid. AOP, III, Bakı, 1990, s. 234-235.

33) Əsgərov N.Ə. Bəzi hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. AOP, Bakı, 1986, s. 136-138.

34) Əsgərov Nəbi. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, 2002, 146 s.

35) Əskərov R.B. Yusif Balasağunlunun «Kutadğu bilig» poemasında adlar (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2004, 26 s.

36) Əzizov Həsən. Türklüyümüz. Bakı, AzAtaM, 2007, 224 s.

37) Əzizov E. Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi. Bakı, «Maarif», 1995, s. 88-93.

38) Əzizov E. Oğuz etnonimi. Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar seriya. Bakı, 1999, № 1-2, s. 67.

39) Əzizov Elbrus. Söz xəzinəsi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1995, 127 s.

40) Əzizova A. Mahmud Kaşğarının «Divanü-lüğət-it-türk» əsərində işlənən etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. N.Tusi adına ADPU. TEC-61. Elmi konfransın materialları. Bakı, 2000, s. 32.

41) Fərzəliyev Ə.Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının

dilinin onomastik sistemi. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2006, 20 s.

42) Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənələri və «Oğuz Kağan» dastanı. «Sabah», 1993.

43) Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. «Maarif», Bakı, 1983.

44) Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. «Azərbaycan filologiyası məsələləri». Bakı, «Elm», 1983, s. 24-35.

45) Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, 156 s.

46) Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomatikasına dair. «Azərbaycan filologiyası məsələləri», II buraxılış, Bakı, 1984, s. 127.

47) Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, «Elm», 1999, 216 s.

48) Hacıyeva N.N. Azərbaycan ədəbi dili tarixində astronomik adlar (XV əsr abidəsi «İxtiyarati-qəvaidi-külliyə» əsərinin materialları əsasında). AOP, Bakı, 1986.

49) Həsənli Şəbnəm. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası. Tədqiqlər, Bakı, 2006, № 1, s. 6-12.

50) Həsənov Q.M. Man morfeminin derivatları. \ \ Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1987.

51) Hüseyn İsrafil. Alp Ər Tonga (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Bakı, «Nurlan», 2007, 255 s.

52) Hüseynzadə Çingiz. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, «Nurlan», 2004, 280 s.

53) Hüseynzadə Ə. Boyat (Bayat) coğrafi adının mənşəyi. ADU-nun elmi əsərləri, Bakı, 1976, № 9.

54) Xalıqov F. Folklor onomatikasını. II. Bakı, «Elm», 2000, 132 s.

55) Xalıqov F.R. Azərbaycan dilinin folklor onomas-

tikası. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2004, 55 s.

56) Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, «Sabah», 1997, 112 s.

57) Xasıyev Zirəddin. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı, 2004.

58) Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Dərslik, «Nurlan», Bakı, 2006, 384 s.

59) Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Azərnəşr, 2005, 160 s.

60) İsrailova R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Oçerklər. Bakı, Elm. 1987, 188 s.

61) Kamil Vəli Nərimanoğlu. Mahmud Kaşğarlı. Özümüz, sözüümüz. «Çinar-Çap», Bakı, 2005, s. 359-367.

62) Kazımov İ. Arğu dili, adı və etimologiyası. Kredo, 22 noyabr 2008-ci il, s. 5.

63) Kazımov İ. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında Arğu adı və onun etimologiyası. Uluslararası Kaşğarlı Mahmud Sempozyumu, Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla, Rize Üniversitesi, 17-19 Ekim 2008, Rize, Türkiyə, s. 311-314.

64) Kazımov İ.B. XI yüzilliyin türk onomastikasının formal təsviri. «Müasir dilçiliyin problemləri». Beynəlxalq Elmi Konfrans, «18-19 may 2005-ci il, Bakı, 2005, s. 125-126.

65) Kazımov Q. Tarixi reallıq filoloq tədqiqatında \ \ Hüseyn İsrail. Alp Ər Tongə (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Bakı, «Nurlan», 2007, s. 3-17.

66) Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, «Təhsil», 2003, 584 s.

67) Kazımova S. «İbn Mühənnə lüğəti»ndə adlar. AOP, Bakı, 1986.

68) Qasımov A.M. Kəngərli sözü və kəngərlilər. AOP, Bakı, 2006.

69) Qasımov A.M. Kəngərli və kəngərlilər. AOP, Bakı, 1986.

70) Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1994.

71) Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.

72) Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, «Elm», 1999, 124 s.

73) Quliyev Ə.A. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı, Bakı Universiteti nəşri, 1993, 280 s.

74) Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinə aid materiallar (Prof. N. Xudiyevlə birlikdə). Bakı, ADPU nəşri, 1993, 60 s.

75) Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, ADPU nəşri, 1992, 128 s.

76) Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003, 63 s.

77) Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə, Bakı, «Elm», 2001, 128 s.

78) Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II hissə, Bakı, «Elm», 2001, 192 s.

79) Quliyev Ə.A., Vəliyev S.İ. Qədim türk toponimikasına dair (Orxon-Yenisey yazılı abidələri əsasında). AOP, Bakı, 1990.

80) Quliyeva Yaqut. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində türk dilləri, onların coğrafi və elmi bölgüsü. Elmi axtarışlar. XXXIV, Bakı, Nurlan, 2007, s. 157-162.

81) Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993.

82) Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988, 596 s.

83) Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.

Bakı, 1985.

84) Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. I h., Pedaqoji institut üçün dərslik. Bakı, «Maarif», 1989, 568 s.

85) Mahmudov Y. İtalyan səyyahı Azərbaycan haqqında. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi, 1976, № 3.

86) Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972.

87) Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987.

88) Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, «Elm», 1990, 148 s.

89) Mollazadə S.M. Azərbaycan dilinin yazılı abidələri və Azərbaycan toponimləri. AOP., Bakı, 1986.

90) Mollazadə S.M. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1985, 81 s.

91) Novruzova N.; Əliyeva D. Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya. «Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2005.

92) Osmanov V. Xəzərin coğrafi adları. «Elm və həyat» jurnalı, 1987, № 9.

93) Paşayev A.; Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2003, 190 s.

94) Ramiz Əskər. «Qutadğu Bilig». «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2003, 320 s.

95) Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğət-it-türk» əsəri. Bakı, 2008, 432 s.

96) Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici. Bakı, 2008, 94 s.

97) Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1994.

98) Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, Yazıçı, 1992.

99) Rəhimov A. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. ND, Bakı, 1985, 172 s.

100) Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, Azərnaməşr, Poliqrafiya birliyi, 1992, 72 s.

101) Rüstəmov Ə. Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1989.

102) Sadıqova Sayalı. M. Kaşğarının «Divanü-lüğət-it-Türk» əsərinin tədqiqi. «Ədəbiyyat qəzeti», 9 yanvar 2009-cu il.

103) Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, «Gənclik», 1994, 232 s.

104) Sümər F. Oğuzlar. Bakı, «Yazıçı», 1992, 432 s.

105) Şahbazlı F. Ş. Çərni etnotoponimi. AOP, Bakı, 1990, s. 161-162.

106) Tanrıverdi Ə. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil möcüzəsi. Bakı, «Nurlan», 2008, 184 s.

107) Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı, «Elm», 1999, 157 s.

108) Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası. Bakı, «Nurlan», 2007, 456 s.

109) Tanrıverdi Ə. XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, 119 s.

110) Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996, 159 s.

111) Tanrıverdiyev Ə.V. «Al» hissəcikli leksemlər və onların antroponimiyada iştirakı. AOP, III, Bakı, 1990.

112) Tanrıverdiyev Ə.V. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin tarixi-linqvistik tədqiqi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1997, 73 s.

113) Voroşil Q. Azərbaycan paleotoponimləri antik qaynaqlarda. AOP., Bakı, 1986.

114) Yunusova V.R. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1999, 29 s.

115) Yusifov Y.V. Qədim şərq tarixi. Bakı, BDU, 1993.

116) Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.

117) Zərinəzadə N. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.

DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ

118) Abdiraxmanov A. Kazaxstanın yer-su attarı. Almatı, 1959.

119) Abdiraxmanov A. Maxmud Kaşkari jəne onomastika məsələləri. Kazakstan mektebi, Almatı: 1971, № 10, s. 88-91.

120) Abdullayev Elövset Zakiroğlu, Türk Dillerinin Tarihəsel Gelişmə Sorunları, Ankara, 1996, 176 s.

121) Abdülkadir İnan, Divanü Lugat-it-Türk'te Şamanizmə Ait Kelimələr, Türk Kültürü, sayı: 100, Şubat-1971.

122) Abdülkadir İnan. «Umay ilahəsi hakkında» Türkiyat II, 1926; Makaleler ve İncelemeler, 1968, s.397-399.

123) Ali Berat Alptekin, Türk Dünyasında Nevruz Kutlamaları, Cilt: 5.Sayı: 11-23 Mart, 2005, Çarşamba.

124) Amanoğlu E. Eski türk onomastigi üzerine. III uluslararası Türk dili kurultayı, Ankara, 1999, s. 116.

125) Arat R.R. Kutadğu Bilig. I. Metin. İstanbul, 1947, s. 8-15.

126) Arat R.R. Kutadğu Bilig. II. Metin. Ankara, 1979.

127) Arınov T. Kaşkari kartasındaғы etnotoponimikalik derekter. \ \ Kazak ədəbiəti tilinin tarixi közderi, 1989, s. 45-49.

128) Arziyev Ruslan. Uyğur tili. Almuta: Mektep, 2006.

129) Arzu Erdoğan Öztürk, «Divanü Lûgat-it-Türk'ten Günümüze Bir Meyve İsmi: Alıç» Türk Kültüründe Meyve Simpozyumu, MÜ Türkiyat Uygulama ve Araştırma

Merkezi, 7-8 Nisan 2004.

130) Arzu Erdoğan Öztürk, «Divanü Lûgat-it-Türk'ten Günümüze Bir Yemek İsmi: Tutmaç», Türklük Bilgisi Araştırmaları, 27/II(2003), Harvard Üniversitesi, s. 111-113.

131) Aşyprov T., Çakanov H. Mahmit Kaşğarlıning işinde geoqrafik maglumatlar. «Mahmit Kaşğarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak, 2008, s. 149-150.

132) Axallı S. Maxmut Kaşğarının sözlüqi ve türkmen dili. Aşqabat, 1958.

133) Атанязов С. Туркменистоннинг топонимиясы. Ашхабад, 1981.

134) Banguoğlu Tahsin. Uyğurlar ve Uyğurlar üzerine. «Türk Dili Araştırmaları Yıllığı». 1958, s. 103-106.

135) Базин Л. Цбер дие ин алттуркисжщер Зеит. Маинз, 1963.

136) Caferoğlu A. Kaşğarlı Mahmut. İstanbul, 2004, 72 s.

137) Caferoğlu A. Türk dili tarihi. İstanbul, 1982.

138) Dilaçar A. Kutadğu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995.

139) Divânü luğât-it-türk. Kâşğarlı Mahmûd. Kabalçı yayınevi, İstanbul, 2005, (Çeviri, uyarlama, düzenleme Seçkin Erdi, Serap Tuğra Yurteser), 725 s.

140) Ebülfez Kuli Amanoğlu. «Divanü luğât-it türk»deki kişi adları üzerine. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 15, Erzurum, 2000, s. 5-13.

141) Hacıeminoğlu Necmettin. Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara, 1996, 24x16 cm XXIII, 214 s.

142) Hatamov J. Mahmit Kaşğarlı hormatlı unvanlar (titullar) hakkında. «Mahmit Kaşğarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak 2008, s. 67-68.

143) Köprülü F. Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar.

T.H.İ.T. Mecmuası C. II.

144) Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavviflar. II. Baskı, Ankara, 1966.

145) Lale Müldür, Divanü Lugat-it-Türk, Basım, Metis Yayınları, Kasım 1998, İstanbul (Satıştaki Baskı), 136 s.

146) Manas, I, 1958, s. 13.

147) Muhammet Emin Buğra. Şarki Türkistan tarihi. Ankara, 1987, s. 179.

148) Musabaev F. Manqıstau sözünün semantikasını \\ Известия АН Казахской ССР, 1946, вып. 4 (29), с. 37, 38.

149) Nemet F. Türk dillerinde yıldız adları ve ülker kelimesinin menşeyi. \\ «Вопросы тюркологии», Вак, 1971.

150) Нафасов Т. Жанубий Узбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. Спецкурс, Тошкент, 1985.

151) Orhan Şaik Gökyay. Divanü Luğat-it-Türk ve Alp Er Tunğa \\ Türk dili. Aylık Dil ve Edeyat Dergisi. Yıl 22, Cilt XXVII, Sayı 253, 1 Ekim 1972.

152) Reşad Genç. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI yüzyılda türk dünyası. Ankara, 1997.

153) Рустамова С. Махмуд Кошъарий лугатининг лексикографик хусусиятлари. АҚД, Ташкент, 1998, 24 с.

154) Sertkaya O.F. Gök türk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995.

155) Sertkaya O.F. Nihal atsız. Ankara. «Kültür Bakanlığı Yayınları», 1987, 350 s.

156) Sümer F. Eski türklerde şehirçilik. Ankara, 1994.

157) Sümer F. Türk devletleri tarihinde şahis adları. İstanbul, 1999.

158) Süreyya Ülker, Küpe Güvezi (Magenta), Marmara Ü. Tıp fakültesi Patoloji ABD, TDD, Sayı: 51, kısım – aralık 95.

159) Şakir M. Ülkütaşır. Büyük türk dilçisi Kaşgarlı

Mahmut (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi-Ankara, 1972.

160) Şükrü Halûk Akalın. Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugatit-Türk, TDK, Ankara, 2008.

161) Tuncer Gülensoy, Türk Kişi Adlarının Dil Ve Tarih Açısından Önemi, Türk Dili, S:565, Ocak 1999, s.3-8.

162) Turan O. Terken Ünvanı, T. H. T. Dergisi, C. I, Ankara, 1944.

163) Türkçe-rusça sözlük, Yayın evi, Ankara, 1977.

164) Türkmen ve Türkmenistan Tarihine Ait Materyeller. Ankara, 1997, Cilt I.

165) Тюркмен Фикрет. Этнонимы в произведении «Диван лугат ат-тюрк». «Mahmut Kaşgarlı türkologiya ilminin esaslandırıcısı» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak 2008, s. 365.

166) Xasanov X. Urta Osie joy nomlari tarixidan. Toşkent, 1965, 80 s.

RUS DİLİNDƏ

- 167) Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии. АҚД, Нукус, 1966.
- 168) Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана. Автореф. докт. дисс., Алма-Ата, 1991.
- 169) Абдрахманов А. Топонимика йяне этимология. Алматы, 1975.
- 170) Абдурахманов А. А. Следы Огузов в низовьях Сыр-Дарьи (по ономастическим материалам). АОП., 1986.
- 171) Абрамзон С.М. Из этнической истории киргизов. ТС, М., 1966.
- 172) Атаниязов С. Топонимика юго-восточного Турменистана. АҚД, Ашхабад, 1966.
- 173) Атаниязов С. Еще раз об этимологии слова «Мангышлаг» \ \ «Памятники Туркменистана», 1974, № 1.
- 174) Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. М.: 1963-1974; т. 2.
- 175) Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: 1969.
- 176) Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргызы \ \ «Советская этнография», 1964, № 2.
- 177) Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация \ \ «Ономастика Востока», М., 1980.
- 178) Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад, Ылым, 1988.
- 179) Баскаков Н.А. Роль уйгуро-карлукского литературного языка Караханидского государства в развитии

литературных тюркских языков средневековья. «СТ», 1970, № 4.

- 180) Баскаков Н.А. Структурные и смысловые модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация онама. М., 1977, В. 21, № 1.
- 181) Башкирский народный эпос. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Москва, 1977.
- 182) Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. ҚД. Ташкент, 1965.
- 183) Бегматов Э.А. Этноантропонимы Узбеков. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
- 184) Валитова А.А. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в. «Кутадгу Билиг». М., «Наука», 1964.
- 185) Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб., 1865.
- 186) Веселовский С.В. Топонимика на службе истории / «Исторические записки», В. 17. М., 1945, с. 24.
- 187) Владимирцов В.Я. По поводу древнетюркского Отүкән јиш. «Доклады АН СССР», серия В, 1929, № 7, с. 133-136.
- 188) Гейбуллаев Г. К происхождению некоторых этнопонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнгют, Джорат, Зунуд, Орият, Тангыт, Чиркин). Azərbaycan EA Məruzələri, 1975, № 2.
- 189) Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, «Елм», 1991.
- 190) Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987.
- 191) Губаева С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской области. АҚД, М., 1973
- 192) Гумилев Л. Древние тюрки. М., «Наука», 1967.

- 193) Гусейнзаде Ч. М. Тюркская антропонимия в средневековых арабоязычных письменных памятниках до XIII в. Канд. диссертация, Баку, 1988.
- 194) Дерфер Г. Туркисжще унд монголисыще Елемементе им Неуперсисыщен \ \ Ввиесбаден, 1965 (2), 1967 (3), 1975 (4).
- 195) Джанаузаков Т. Дж. К вопросу исторической антропонимии (по материалам древнетюркских памятников) V-VIII вв. III. АОП, Баку, 1990, с.76-77
- 196) Добродомов И. Г. Не «река» - а «женщина». «Этническая ономастика. Изд-во «Наука», М., 1984.
- 197) Донидзе Г.И. Гидронимические термины в тюркских языках.- «Ономастика», М., 1969, с. 167-168.
- 198) Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
- 199) Еремеев Д. Е. К семантике тюркской этнонимии. Этнонимы. М.: Наука, 1970.
- 200) Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1960.
- 201) Жанузаков Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1976, 129 с.
- 202) Жапаров Ш. Киргизская антропонимия. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1989.
- 203) Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи. «Тюркологический сборник», М., Л., 1951.
- 204) Жлаусон Ж. Еарлй Туркисщ Астрономижал Термс. УАЙ, № о 35, 1963.
- 205) Жучкевич В.А. Общая топонимика. Изд-во «Вышэйшая школа». Минск, 1968, 432 с.
- 206) Иванов С.В. Скульптура алтайцев, хакасов и сибирских татар. Л.: 1979.
- 207) Илизаров А.С. и др. О внутренней форме и

происхождении арабских имен \ \ Личные имена и прошлом, настоящем и будущем. М., 1970.

- 208) Историческая ономастика. М., 1977.
- 209) История топонимики в СССР. М., 1967.
- 210) Казакские сказки о животных. Алма-Ата, 1979.
- 211) Караев О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмуда Кашгари (По Тянь-шанию и Семеречью) «Советская тюркология», 1972, №1, с. 111-113.
- 212) Керт Г. М. Применение компьютерных технологий в исследовании топонимии (прибалтийско-финская, русская). Петрозаводск. 2002. 187 с.
- 213) Керт Г.М., Вдовицын В.Т. Информационные технологии в исследовании топонимии \ \ «Вопросы языкознания», 2005, № 3, с. 102-123.
- 214) Кляшторный С. «Страной Аргу», 1964, с. 122-135.
- 215) Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского. «СТ», 1972, № 1.
- 216) Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.
- 217) Кононов А.Н. Опыт анализа термина түрк «Советская этнография», 1949, № 1, с. 40-47.
- 218) Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л Гази хана Хивинского. М., Л., 1958.
- 219) Кораев С. Топонимика. Тошкент, 1970.
- 220) Кораев С. Этнонимика. Тошкент, 1979.
- 221) Кулиева Л. Заметки о семантике Азербайджанских антропонимов. Баку, 1982.
- 222) Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Уфа, 1975. - 19 с.
- 223) Лосев А.Ф. Мифология. - Философская энциклопедия, т. 3. М., 1964.

- 224) Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951.
- 225) Манжигаев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. М., 1979.
- 226) Махпиров Б.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990.
- 227) Махпиров Б.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану-лугатит-тюрк» Махмуда Кашгарского. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1980.
- 228) Махпиров В. Имена древних предков. Алма-Ата, 1977.
- 229) Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990, 159 с.
- 230) Махпиров В.У. Структурно-функциональное развитие антропонимических формантов в тюркских языках. «СТ», 1985, № 4, с. 35- 39.
- 231) Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов, 1982.
- 232) Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. Изд-во «Мысль», М., 1974.
- 233) Мурзаев Э.М. География в названиях. М., 1982.
- 234) Мурзаев Э.М. Краткий топонимический словарь (Синьцзяна) Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. М.: 1966, с. 336- 357.
- 235) Мусабекова Н.Ч. Об образовании этногидронимов Азербайджана. «Azərbaycan» jurn., 1986, № 2, с. 87.
- 236) Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М., 1989.
- 237) Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области. АҚД, Ташкент, 1984.
- 238) Народы Средней Азии и Казахстана. т. II. Алма-Ата, 1987.
- 239) Неклюдов С.Ю. Героический эпос монголь-

ских народов. М., 1984, с. 193.

240) Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974.

241) Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966.

242) Никонов В.А. Этнонимия. // Этнонимы. М., 1970, с. 5-33.

243) Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз» \\ «Советская этнография», 1964, № 2.

244) Петров П. К этимологии чувашских орнитонимов. СТ, 1985, № 3.

245) Попов А. Материалы по истории религии якутов. Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XI, М., Л., 1949.

246) Попов А.И. Непечатый источник истории Карелии (Карельская топонимика). Родные сердцу имена (Ономастика Карелии). Петрозаводск, 1993.

247) Попова В.Н. К этимологии гидронима Иртыш. // Языки и топонимия Сибири. Томск, 1970, Вып. 3, с. 12-20.

248) Потапов Л.П. «Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных». Сб. Тюркологический сборник-1972», Изд-во «Наука», Главная редакция Восточной Литературы. М., 1973, с. 265- 286.

249) Потапов Л.П. Новые данные о древнетюркском Отукан. «Советская востоковедение», 1957, № 1.

250) Рагимов А. «Дивану лугат-ит-тюрк Махмуда Кашгари и лексика Азербайджанского языка. АҚД, Баку, 1985, 26 с.

251) Радионов В.Г. К образу лебедя в жанрах чувашского фольклера. СТ, 1983, № 6, с. 21.

252) Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 4, ч. 2, М.: 1911.

253) Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.

Том 11, часть 2, СПб, 1893.

254) Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.

255) Рашид ад-Дин Ф. Сборник летописей, т. 1, книга 1. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова. - М.-Л., 1952.

256) Рашид ад-Дин Ф. «Огуз-наме». Баку. «Елм», 1987.

257) Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. АҚД, М., 1973.

258) Садыков З.Л. Личные имена в азербайджанском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1975.

259) Сайымбетов О.Т. Состав и структура каракалпакских личных имен. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Нукус, 1998.

260) Саттаров Г.Ф. Антропонимика Татарской АССР. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Казань, 1975.

261) Слоним И.А. О происхождении некоторых географических названий Азии Страны и народы Востока. М.: 1959, Вып. 1.

262) Суперанская А.В. Структура имени собственного. М., 1969.

263) Суразаков С. Алтайский героический эпос. М., 1985.

264) Суслова А.В., Суперанская А. В. О русских именах. Л., 1991.

265) Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. М., 1966.

266) Толстов С.П. Огузы, печенег, море Даукара (заметки по исторической топонимике восточного Приаралья) «Советская этнография», 1950, № 4, с. 49-54.

267) Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд). «Очерки истории естественно-на-

учных знаний в древности». М., «Наука», 1982.

268) Туйчибаев Б. «Бабурнаме» как источник исторической топонимии. АОП, Баку, 1990, с. 106-107.

269) Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984.

270) Хасанов Х. «Диван» Махмуда Кашгари и Топонимика Азии. «Советская тюркология», Баку, 1972, №1, с. 152

271) Хасанов Х. Среднеазиатский географ-филолог XI века. Изв. Уз. Филиала ВГО, Ташкент, 1960, т. 5.

272) Хасанов Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии. «Топонимика Востока», М., 1962.

273) Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1978.

274) Шетенин Л. Слова, имена, вещи. Изд. Ростовского Университета, 1956.

275) Шмидт Я. Монголо - русский словарь. М., 1976, 564 с.

276) Этническая ономастика. М., «Наука», 1985.

277) Этнонимы. М., «Наука», 1970.

278) Юдахин К.К. Киргизско- русский словарь. М.: 1965.

279) Юсифов Ю. Историческая антропонимия Азербайджана. // Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989.

MƏNBƏLƏR

280) Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 530 s.

281) Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim

Atalay. Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 366 s.

282) Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, 452 s.

283) Divanü lüğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, 885 s.

284) Maxmud Kaşqariy. Tırkiy sızlar devoni (Devonu luqotit turk). Tarcimon va naşrqqa tayërlovçi S.M.Mutallibov. Toşkent, t. I, 1960; t. II, 1961; t. III, 1963; t. IV (İndeks), 1967.

285) Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə, I, Bakı, «Ozan», 2006, 512 s. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər.

286) Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə, II, Bakı, «Ozan», 2006, 400 s. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər.

287) Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə, III, Bakı, «Ozan», 2006, 400 s. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər.

288) Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə, IV, Bakı, «Ozan», 2006, 752 s.

İNTERNETDƏKİ MƏNBƏLƏR

289) www.google.az

290) www.ismayiloglu.com

291) www.kasgarlimahmud.org

292) www.tdkterim.gov.tr/dlt

293) www.wikipedia.org

İXTİSARLARIN SİYAHISI

МК - Mahmud Kaşğarlı

ТДК – Türk Dil Kurumu.

ТТК – Türk Tarih Kurumu.

DD – Doktorluq dissertasiyası.

DDA – Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı.

DLT – «Divanü lüğat-it-türk».

ND – Namizədlik dissertasiyası.

NDA – Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı.

АДД – Автореферат докторской диссертации.

АКД – Автореферат кандидатской диссертации.

Изв. АН – Известия Академии Наук.

СТ – «Советская тюркология» (журнал).

ƏLAVƏ
«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏKİ ONOMASTİK
LEKSİKANIN LÜĞƏTİ

A

Abı=kişi adı.

I, 151-15.

Abisqun=Xəzər dənizinin adı.

III, 152-7

Abul=Kaşğarda bir kənd adı.

I, 140-24.

Abhğırak=yağma elində bir çay adı.

I,200-16

Abhğış=bir yer adı.

I,161-2

Abhiğ=Kaşğarda bir kənd adı.

I,147-23.

Ak Say=bir yer adı

I,147-23.

Ak Tərək=yağma elində İla çayı üzərində bir keçid, körpü.

I,147-14.

Ala=Fərqanəyə yaxın bir yayla adı.

I,148-10

Ala Yığaç=sərhədə yaxın bir yer adı.

I,148-11

Alğuk=Kaşğarda bir kənd adı.

I,164-17

Ala bölük=iyirmi iki oğuz boydan biri.

I,128-18

Alp aya=bir şəxs adı.

III,200-24

Alp Ər Tonqa=türklərin mili qəhrəmanı və böyük xaqanı. Bax: *Əfrasiyab. Tonqa Alp Ər.*

I,115-18.

Alp tegin=«igid kölə» mənasına gələn kölə adı. Bax: *Alp tegin.*

I,411-17.

Alp tigin= kölə adı. Bax: və düzəlt: *Alp tegin.*

Altun xan=uyğur elinə yaxın bir dağ adı. Bax: *Altun kan.*

III,361-10.

Altun kan=uyğur elinə yaxın bir dağ adı. Bax: *Altun kan.*

I,154-28

III,361-9.

Altun Tarım=böyük qadınların titulu.

I,395-2

Aluş=Kaşğarda bir kənd adı.

I,132-3

Aramut=uyğur elinə yaxın yerdə yaşayan bir türk boyu.

I,194-10.

Aramut=bir yer adı.

I,194-11.

Arğu=1) Bir türk boyu. 2) Talas (Tıraz) ilə Balasağun arasındakı bölgəyə verilən ad.

I,185-24

II,70-9, 77-26, 83-5, 164-11.

Artuj = Kaşğarda iki kəndin adı.

I, 159-10.

Aruk Turuk=Fərqanə ilə Kaşğar arasındakı sərt bir yoxuşun adı.

I,381-14.

As=cariyələrə, kənzilərə verilən adlardan.

I,147-9.

Asbicab=Türküstanda bir şəhər adı. Bax: *İsficab, İsbijab, Asficab, Specab, Sayram, Saryam, Çimkənd*.

Aşçan=Çin yolu üzərində karvansarası olan bir şəhər. Bax: *Aşıçan*.

I,194-4, 194-haşiyyə.

Aşıçan= bax: Aşçan.

Atış=kişi adı.

I,130-18.

Awa=iyirmi iki oğuz boyundan biri. Bax: *yawa, yıwa, iwa, yıwa*.

III, 29-9

Ay=kölə adlarından.

II,204-5.

Ayas=kölələrə verilən adlardan

I,182-11.

Azak=oğuz bəylərindən birinin adı.

I, 135-10.

B

Badal art=Uç ilə Barsğan arasında sıldırım bir yer, təpə. Bax: *Bədəl art*.

I,392-17.

Badruk=kişi adı.

I,377-9.

Bağram kumu=Yarkənd ilə Kaşğar arasındakı qum-salın, səhranın adı.

I,466-22.

...Mahmud Kaşğarlıının babalarından olub türk el-lərini samanilərdən alan bəyin adı. Bax və düzəlt: *Xəmir tegin*.

I,173-13, 173-haşiyyə.

Bakırlıq=Barlasağuna yaxın bir yer adı.

I,474-18.

Bakır sokum=Mərrix ulduzu

I,396-19, 366-24.

III, 41-19.

Balasağun=Türküstanda bir şəhər. Bax: *Kuz ordu, Kuz ulaş, Kuz uluş*.

I,104-12, 104-15, 132-10, 132-1, 183-14, 185-14, 185-24, 457-19, 474-18.

II, 70-9

III, 359-1, 359-26.

Balık=islamiyyətdən çox öncə türkcə sığnaq, qala və şəhərlərə verilən ad.

I, 180-24.

Beş~=göytürklərdən uyğurlara keçən məşhur bir türk şəhəri.

I,173-23, 380-26.

Çan~=bir uyğur şəhərinin adı.

I,173-23

Yanqı~=bir uyğur şəhərinin adı. Bax: *Yenqi Balık*.

I,381-1.

Yenqi~=bir uyğur şəhərinin adı. Bax: *Yenqi Balık*.

III,173-23

Balu=arğu elində kiçik bir qəsəbə adı.

III, 218-6

Barcan=bir yer adı

I,428-13

Barçuk=Əfrasiyabın qurduğu bir şəhərin adı. Əfrasiyab burada Buxtun-nəssarın oğlu Bətzəni həbs etmişdi. Çaruk adlı türk boyu burada yaşayırdı.

I,453-9.

Barxan=1) Aşağı Çinin adı. 2) Barsğana yaxın bir dağ təpəsindəki qalanın adı. Onun ətrafında qızıl mədənlər

ri var.

I,428-18.

Barman=1) Əfrasiyabın oğlunun adı. 2) Onun qurduğu qəsəbənin adı.

III, 320-8.

Barsğan=1) Əfrasiyabın oğlunun adı. 2) Onun qurduğu qəsəbənin adı. Bir boy adı.

I, 392-7, 431-10.

II, 70-9.

III, 35-6, 132-1, 363-9, 363-11, 363-13.

Basml=bir türk boyu. Bax: *yasmıl*.

I,77-15, 104-2, 447-26, 459-14.

II, 303-15.

III, 310-11.

Başğırt=bir türk boyu.

I, 77-15.

Bayat=1) İyirmi iki oğuz boyundan biri. 2) Tanrıya verilən ad (*arğuca*)

I,128-14.

III, 168-16, 168-17.

Bayandur=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I,128-9.

Bay yığac=Köçə ilə Uç şəhərləri arasında Uca daha yaxın bir yer adı.

III,158-5.

Bəçənək=1) İyirmi iki oğuz boyundan biri. 2) Rum (Bizans) yaxınlığında yaşayan bir türk boyu. Bax: *pəçənək*.

I,77-4, 104-7, 129-2

II, 58-21, 83-8.

Bədəl art=Uç ilə Barsğan arasında sıldırım bir yer. Bax və düzəlt: *Badal art*. **Bəğaj Arslan Tegin**=bax və düzəlt: *Bəkaj Arslan Tegin*.

Bəgi=kişi adı.

III, 215-14.

Bəgtili=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I,128-12.

Bəkəç=təkinlərin, xan oğullarının sanı.

I, 364-11.

Bəkəç Arslan Tegin=yabaku böyüklərindən Budraçın əsir düşdüyü zaman müsəlmanların böyüyü olan bəy.

Bax: *Bəğaj Arslan Tegin*, *Bəkəç Arslan Tigin*.

I, 364-11,442-5.

III, 215-1.

Bəkəç Arslan Tigin=bax və düzəlt: *Bəkəç Arslan Tegin*.

Bəktur=kişi adı.

I, 444,20.

Bənəgit irmağı= bir çay adı (oğuzlarda). Bax: *Öküz*, *İki Öküz*, *İkki Öküz*.

I, 129-18.

Bətzən=Buxtun nəssərin oğlu. Bax: *Bizən*.*

* *Bu ad bizim tarixi ədəbiyyatda və «Şahnamə»də Bijən olaraq keçir.*

I, 382-22, 453-haşiya.

Bilgə bəg=kişi adı.

I, 423-1

Biyiz=Kaşğar dağlarında məşhur bir gölün adı. Bax: *Körünq*.

III, 141-1.

Bizən=Buxtun-nəssarın oğlu. Bax və düzəlt: *Bətzən*.

Boğra xan=bir türk xanının adı.

I,407-15, 417-4.

Boğra Kara xan=xaqaniyyə hökmdarlarından birinin adı.

III, 210-9.

Boluç=kişi adı.

I, 364-15.

Budraç=yabaku böyüklərindən olub Bəkəç Arslan Təgin zamanı müsəlmanlara əsir düşən bəyin adı. Bax: *Budhraç/Budhruç. Budhraç/Budrhuç*=bax: *Budraç*.

I, 364-15.

III, 214-22.

Bükə=həmin bəyin başqa bir adı.

III, 214-20, 214-22, 214-24.

Buxara=məşhur şəhərin adı.

I, 7-12, 457-20

II, 151-14.

Buxtun nəssər= əski Babil padşahlarından birinin adı.

I, 382-21, 453-9.

Bukaç art=sıldırım bir yerin adı

I, 409-10.

Bulak=türklərin bir boyu. Bax: *alkə bulak*.

I, 187-9.

Bulğak=kişi adı.

I, 454-10.

Bulğar=1) Bir türk boyu. 2) İdil sahilində yerləşən əski bir türk şəhəri.

I, 104-7, 106-13, 141-1.

II, 83-8.

Burslan=kişi adı.

III, 362-16.

Bügdüz=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-13.

Bükür= Köçə şəhəri ilə uyğur eli arasında yerləşən dağın başındakı bir qalanın adı.

I, 366-27.

C-Ç

Jan balık=bir uyğur şəhəri. Bax: *Çan balık*.

I, I, 173-23.

Ceyhun= məşhur çayın adı.

I, 129-17, 393-6, 155-24.

Çağla=Uç yaxınlığında bir yayla adı.

I, 424-23.

Çağrı bəg=kişi adı.

I, 417-21.

Çağrı Tegin=xaqan ailəsinin uşaqlarına verilən adlardan. Bax: *Çağrı Tegin*.

I, 411-21.

Çağrı Tigin= bax və düzəlt: *Çağrı Tegin*.

Çaparka=Yaponiya.

I, 103-10.

Çarık (çaruk)=Barçuk şəhərində yaşayan bir türk boyu.

I, 382-20

III, 296-24.

Çarukluğ=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 129-5.

Çawa=dəliqanlılara verilən adlardan/

III, 213-7.

Çay ardı=ərəblərin Mavəra ün-nəhr dedikləri bölgə.

III, 151-haşiyyə.

Çənqşi=xotən bəyinin adı.

III, 327-13.

Çəpni=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 129-4.

Çigil=türklərin bir boyu.

I, 55-10, 55-17, 44-17, 104-4, 106-12, 139-12, 392-19, 393-1,

393-2, 392-4, 393-7, 393-7.

II, 70-9, 77-26, 83-5.

III, 68-25, 143-11, 168-22.

tuxsı-çigil I, 418-24.

Çimkənd=İsbicab şəhərinin bugünkü adı. Bax: *Sayram Saryam, Asbicab, İsbicab*.

I, 104-haşiyyə.

Çin=məşhur ölkə.

I, 103-10, 103-14, 362-21, 443-5, 443-10.

Yuxarı Çin=bax: *Tavğaç, Maçin*.

I, 414-23, 443-5.

Orta Çin= bax: *Xıtay*.

I, 443-6.

Aşağı Çin=bax: *Barxan*.

I, 443-7

Çomak=müsəlmanlara verilən ad (uyğurca, müsəlman olmayanların dilində).

I, 383-4.

II, 33-18.

Çomak əri=həmin mənada.

I, 383-5.

Çomal=bir türk boyu. Bax və düzəlt: çomul

Çomul=bir türk boyu. Bax: *çomal*.

I, 435-1.

Çuçu= bir türk şairinin adı.

III, 223-15.

Çuğlan=karluq böyükələrinin adlarından.

I, 435-1

Çurçan=Çin yolu üzərində müsəlman məntəqələrindən biri.

I, 428-16

Çuvaldar=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 129-3.

E-Ə

Edhgiş=Özçəndə yerləşən bir türk boyu. Bax: *Egdhiş*. I, 161-3.

Egdhiş=bax: *edhgiş*.

I, 161-4.

Eymür=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

1,128-16.

Əbü Bəkir ül-Kəffal üş Şaşi=daşkəndli böyük bir alimin adı.

I, 434-7.

Əbu Bəkr ül-Müfit ül-Cərcərai=türklər haqqında hədis rəvayət edən zat. Bax: *ibn Əbi d-Dünya*.

I, 358-12.

Əbu l-Qasim Abdullah=Kaşğarının öz kitabını təqdim etdiyi zatın adı.

I, 55-25

Əfrasiyab=türklərin Tonqa Alp Ər adlandırdıqları milli və əfsanəvi, böyük və qəhrəman xaqanın farsca adı.

I,213-5, 353-3, 382-21, 394-21, 407-22, 411-23, 453-9, 468-5.

III, 43-9, 150-21, 150-23, 151-5, 151-9, 151-15, 152-10, 157-8,

157-9, 319-17, 320-17, 362-9.

Əfşar=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-11.

Əlkə bulak=bir türk boyu. Bax: *bulak*.

I, 187-9.

Ərəntüz=Tərəzi ulduzu. Müştəri ulduzu.

I,143-25.

III, 41-17.

Ərtiş=bir çay adı. Yəmək qırlarından axır. Bax: *İrtiş*.

I, 161-5, 161-6.

Ərwüz=kişi adı.

I, 159-27.

Ətil=bugün Volqa deyilən çayın adı. Qıpçaq ellərindən axır, Bulğar dənizinə tökülür, bir qolu rus ölkəsinə gedir. Bax: *İtil, İdil*.

I, 141-1, 141-8.

F-H-X

Fərab=oğuz şəhərlərindən birinin adı. Bax: *Karaçuk*.

I, 468-24.

Fərqañ=türklərin Özkənd dedikləri şəhərin adı.

I, 135-5, 148-10, 353-24, 381-14.

II, 281-10.

Hind(istan)=Hindistan, məşhur ölkə.

I, 60-8, 186-6, 197-4, 362-22, 427-5.

Hind dənizi I, 362-22

Hind dili I, 60-8.

Xaqaniyyə=1) İslamdan sonra Kaşğar yörəsində qurulan bir türk dövləti. 2) XIV əsrin əvvəllərinə qədər işlənən ədəbi dil.

I, 64021, 104-12, 104-17, 134-7, 365-4, 369-13, 395-1, 411-19,

433-10, 433-12, 459-24, 459-25.

Xalaç=bir türk boyu.

III, 360-14

Xarəzm=məşhur türk ölkəsi.

I, 363-27

Xəzər=məşhur dənizin adı. Bax: *Abisqun*.

III, 152-7.

Xəlil, imam=məşhur ərəb alimi və dilçisi.

I, 57-15.

Xəmir/Xəmir təkin=ərəbcə əmir sözünün oğuzlarda aldığı şəkil.

I, 173-10

Xıtay=Orta Çin.

I, 77-18, 443-7.

III, 153-11, 213-8, 327-13.

Xoçənd=bir şəhər adı.

III, 350-7, 350-17.

Xotən=Hind ilə Kaşğar arasında bir bölgə və şəhər adı.

I, 103-16, 143-22, 470-23

III, 153-11, 213-8, 327-13.

Xozar=türk elində bir yer adı.

I, 409-21

Xudhxur=Böyük İskəndərin uyğur vilayətinə verdiyi ad.

I, 173-5.

I

Iğrak=bir türk boyu. Bax: *uğrak*, düzəlt: *oğrak*.

Ila=çay adı. Bax: *İli*.

I, 104-10, 130-1, 147-24

III, 220-16.

Ili=bax: *Ila*.

Inal=anası xatun, atası orta sinifdən olan bütün gənclərə verilən ad. Bax: *İnal*.

I, 182-4.

Inal Öz=qıpçaq xanlarından birinin adı. Bax: *İnal Öz*.

I, 367-1.

Inanç bəg=güvənilən bəy mənasında rütbə.

I, 250-16.

İtlık=Taraza yaxın bir şəhər adı.

I, 162-haşiyyə.

Iwa=iyirmi iki oğuz boyundan biri. Bax: *ava, yava, yava, yıva*.

I, 128-8

III, 31-1

Iysu (Iso)=İbrahimin oğlu İshaq peyğəmbərin oğlu.

Bax: *İyçu (Iso)*.

I, 77-6, 358-5.

III, 320-10.

İ

İbn əbi d-Dünya=türklər haqqında hədis rəvayət edən zat. Bax: *Əbu Bəkr ül-Müfid ül-Jərjərai*.

I, 358-12.

İbrahim=peyğəmbər adı.

I, 77-6.

İdil=Volqanın türkcə adı. Bax: *Ətil, İtil*.

I, 141-12.

İgdir=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-19

İki Öküz (İkki Öküz)=sərhəddə İla ilə Yafınç çayları arasında yerləşən bir şəhərin adı.

I, 130-1.

III, 141-8, 227-18.

İnal=anası xatun, atası orta sinifdən olan bütün gənclərə verilən ad. Bax və düzəlt: *ınal*.

İnal Öz=qırpaq xanlarından birinin adı. Bax və düzəlt: *İnal Öz*

İnçkənd=Müqənnə (Allah ona lənət etsin) adlı adama uyanların şəhəri.

III, 376-19.

İrtiş=çay adı. Bax: *Ərtiş*.

İsbicab=indi Çimkənd adlanan Beyza şəhərinin başqa

bir adı. Bax: *As-bicab, Sayram, Saryam*.

I, 149-12

III, 172-13

İshaq=İbrahim peyğəmbərin oğlu və Yəqub peyğəmbərlərə İysunun ataları olan peyğəmbər.

I, 77-6, 358-5.

III, 320-10.

İsig köl=Barsğanda bir göl adı.

III, 140-24.

İso=bax: *İysu*.

İtil=çay adı. Bax: *Ətil, İdil*.

K

Kaçaç=cariyələrə, kənzələrə verilən adlardan.

II, 280-16.

Kadır xan=xaqanların sərt və yavuzuna verilən ünvan olmasından dolayı xaqaniyyə ulusu xanlarının adı.

I, 369-13.

Kalalduruk=kişi adı.

I, 500-19

Kamlançu=İki Öküzə yaxın iki kiçik qəsəbə adı.

III, 227-18

Kanqlı-qırpaqlardan böyük bir adamın adı.

III, 328-11

Kapan=kişi adı

I, 412-19

Kapuş=arğu elində bir yer adı.

I, 327-22

Kara=xaqaniyyə xanlarına verilən ləqəb.

III, 210-8

Boğra Kara xan

III, 210-9

- Kara bölük**=iyirmi iki oğuz boyundan biri.
I, 128-17
- Karaçuk**=oğuz şəhərlərindən biri. Bax: *Fərab*.
I, 468-24
- Karakuş**=Müştəri ulduzu.
I, 344-20, 344-21
III, 210-11
- Karakuş yulduz**=eyni mənada.
III, 210-12
- Karakuş**=Mizan ulduzu.
III, 41-17
- Kara Sənqir**=Barsğanda bir yer adı
III, 211-5
- Kara yağma**=bir türk boyu. Bax: *yağma*.
III, 36-23
- Kara Yalğa**=türk ölkəsi ilə Fərqanə arasında sıldırım bir yerin adı.
III, 35-10, 35-12
- Kara Yığaç**=sərhəddə yaşayan bir türk boyu. Bax: *oğrak*.
I, 179-16
- Karğalıq**=Talas yaxınlığında bir qala adı.
I, 497-23
- Karluk**=oğuzlardan başqa köçəri türkmənlərin bir boyu.
I, 495-9
III, 306-6
- Karnak**=bir oğuz şəhəri.
I, 459-12
- Kası**=Kaşğar elində bir yer adı.
I, 212-15
- Kaşğa boğra**=iki yerin adı.
I, 421-12

- Kaşğar**=Şərqi türk elində məşhur şəhərin adı.
I, 61-1, 104-16, 183-12, 353-1, 381-14, 384-15, 393-9, 393-27, 400-5, 428-18, 460-6, 466-21.
- Kaş Öküz**=Xotən şəhərinin iki yanından axan çayın adı.
III, 153-11
- Ürünq Kaş Öküz** III, 153-12
- Kara Kaş Öküz**= III, 153-14
- Katmış**=kişi adı
I, 449-3
- Katun**=Əfrasiyab qızlarına verilən ləqəb.
I, 407-22
- Katın sını**=Çin ilə tanqut eli arasında bir şəhər adı.
III, 143-8
- Kawak art**=Özçəndlə Kaşğar arasında sıldırım bir yer adı.
I, 384-16
- Kawşut**=kişi adı
I, 441-23
- Kay**=1) Bir türk boyu. 2) Bu ölkədən olan kölə.
I, 77-15, 106-7, 459-14
III, 75-1, 149-2.
- Kayas**=tuxsı və çigil ölkəsində şəhər adları.
III, 168-22
- Saplıq Kayas** III, 168-23
- Ürünq Kayas** III, 168-24
- Kara Kayas** III, 168-25
- Kayıq**=iyirmi iki oğuz boyundan biri.
I, 128-6
III, 164-1
- Kaz**=Əfrasiyabın qızının adı.
III, 150-21
- Kaz oynı**=Kazın qurduğu indiki Qəzvin şəhəri.

III, 150-22

Kaz suwi=İla çayına axan bir çay.

III, 152-9

Kəncək=bir türk boyu.

I, 60-2, 60-9, 104-16, 106-24, 464-1

III, 128-9

Kəncək Sənqir=Talas yaxınlığında yerləşən qırpaq sərhədi olan şəhərin adı.

I, 464-2

Kəşmir=türk ellərində Süleyman peyğəmbərin qurduğu söylənən məşhur şəhər adı.

I, 446-14

Kəykən=Kayas şəhərindən çıxan və İlaya axan iki çayın adı.

III, 171-12

Uluğ Kəykən III, 171-14

Kiçik Kəykən III, 171-13

Kıfçak=1) Türklərin böyük bir qolu. 2) Qırpaqların yaşadığı bölgə. Bax: *kıfçak*.

I, 77-14

Kıfçak=Kaşğar yaxınlığında bir yer adı.

I, 460-6

Kılıç xan=xaqaniyyə bəylərinin titulu.

I, 365-5

Kınık=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-4

III, 360-4

Kırpaq=1) Türklərin böyük bir qolu. 2) Bu qolun yaşadığı bölgə.

Kırkız=bir türk boyu.

I, 77-15

Kızıl=Kaşğarda bir dərə adı.

I, 147-8

Kızıl öz=Kaşğar elində bir qışlağ

I, 147-8

Kıçı Talas=şəhər adı. Bax: *Kümi Talas*.

I, 370-26

Kinqüt=uyğur eli sərhədində bir şəhər adı. Bax: *Kün-qüt*.

III, 141-5

Koçnqar başı=bir şəhər adı.

III, 330-19.

Koçu=uyğur şəhərlərindən biri. Bax: *Köçə, Küçə, Küsən*.

III, 208-12, 223-14.

Komuk=bir türk oymağı bir bəyin adı. Bax: *Kumuk*.

III, 297-14

Koz Uluş=Balasağunun başqa bir adı. Bax: *Balasağun, Kuz Ordu*.

I, 132-12.

Koz Ordu=Balasağun şəhərinin digər adı. Bax: *Balasağun, Kuz Uluş*.

I, 183-15

Köçə=uyğur şəhərlərindən biri. Bax: *Koçu, Küsən*, düzəlt: *Küçə*.

I, 366-27, 395-5, 402-11.

Köl Bilgə xan=uyğur xanının ləqəbi.

I, 423-2

Köl İrkin=karluq böyükələrinə verilən ləqəb.

I, 170-5

Körünq=Kaşğar dağlarındakı bir gölün adı. Bax: *Biyiz*.

III, 141-1

Körünq köl=Kaşqara yaxın bir gölün adı.

III, 321-12

Kulbak= bir türk abidinin adı.

I, 4607, 460-9

Kuluç=kişi adı.

I, 364-25

Kum=Turanda bir şəhər adı.

III, 151-3

Kutan=kişi adı.

I, 141-20

Kutluğ tegin=uğurlu kölə mənasında kölə adı. Bax: *Kutluğ tigin*.

Kutluğ tigin=kölə adı. Bax və düzəlt: *Kutluğ tegin*.

Kuyas=Barsğanın ötəsində bir qəsəbə adı.

I, 392-17

III, 174-10

Kuz Uluş=Balasağun şəhərinin adı. Bax: *Balasağun, Kuz Ordu*.

I, 132-12

Kuz Ordu=Balasağun şəhərinin adı. Bax: *Balasağun, Kuz Uluş*.

I, 183-15

Küçə=uyğur şəhərlərindən biri. Bax: *Koçu, Küsən, Köçə*.
I, 366-27, 395-5, 402-11

Küçət=Xarəzmdə yaşayan bir türk boyu.

I, 402-11

Küsən=uyğur şəhərlərindən biri. Bax: *Koçu, Küsən, Köçə*.

I, 402-11

Küç tegin=xaqan ailəsinin övladına verilən titul. Bax: *Küç tigin*.

I, 411-16

Küç tigin=bax və düzəlt: *Küç tegin*.

Kümi Talas=1) Şəhər adı. Bax: *Küçi talas*. 2) Uyğur eli sərhədində bir yer adı.

I, 370-26

III, 220-8

Kümüş=cariyə, kəviz, qadın adlarından.

I, 374-14

Kümüş tegin=rəngi gümüşü kimi saf kölə mənasında kölə adı. Bax: *Kü-müş tigin*.

I, 411-16

Kümüş tigin=kölə adı. Bax və düzəlt: *Kümüş tegin*.
I, 411-16

Künqüt=yağma elində bir yer adı. Bax: *Kinqüt*.

Küsən=Köçə şəhərinin adı. Bax: *Köçə, Küçə, Koçu*.

I, 402-11.

M-N

Maçin=Yuxarı Çin. Bax: *Tawğaç*.

I, 77-19, 103-12, 104-18.

Mahmud=«Divanü lüğat-it-türk» müəllifinin adı.
I, 54-10, 129-7, 173-9, 346-20, 355-10.

Mankənt=Kaşğar yaxınlığında bir şəhər adı.
III, 157-17

Mankışlağ=oğuz ölkəsində bir yer adı.
I, 452-20

III, 157-16

Mavəra ün-nəhr=Çay ardı deyilən bölgə.
III, 151-12, 151-20

Mərv=Turanda bir şəhər adı.
III, 151-8

Mərv əş-Şahican=Mərvın başqa bir adı.
III, 151-6

Məhəmməd Çakır Tonqa xan=bir türk bəyinin adı.
I, 172-23

Mıñqlak=uyğur elində bir yer adı
I, 427-8, 427-15

III, 220-18

Mühəmməd ül-Müqtədi bi-əmr-illah=Mahmud Kaş-

ğarinin dövründəki xəlifənin adı.

I, 55-25

Müqənnə=lənətlənmiş bir adam.

III, 376-19

Nizaməddin İsrəfil Toğan Tegin=bax: *Nizaməddin İsrəfil Toğan Tigin*.

Nizaməddin İsrəfil Toğan Tegin=bir türk bəyinin adı.

I, 172-23

Nişapur=bir şəhər adı.

I, 55-2

Nuh=peyğəmbər adı.

I, 77-4, 357-22, 358-2.

O-Ö

Oğrak=bir türk boyu. Bax: *kara yığaç, uğrak, ıçrak*.

I, 179-16, 455-11, 489-22

II, 69-14, 225-14

III, 179-12

Oğuz=türklərin bir qolu.

I, 55-4, 55-10, 55-17, 64-16, 64-21, 74-7, 77-10, 77-12, 77-15, 104-4, 104-8, 105-7, 105-9, 106-20, 128-1, 154-7, 347-23, 393-3, 425-20, 428-7, 434-15, 458-1, 459-12, 468-24, 457-24, 497-4.

II, 52-10, 54-5, 54-11, 54-15, 58-20, 60-20, 68-20, 69-13, 71-14, 71-17, 75-8, 78-2, 79-1, 79-22, 80-12, 81-1, 81-15, 81-19, 83-8, 83-14, 84-3, 84-7, 84-11, 84-13, 84-23, 84-25, 120-26, 165-4, 182-11, 206-14, 206-16, 282-6, 292-17, 295-17, 305-13, 305-16, 306-6, 306-10, 309-25, 311-7, 339-24, 340-11, 340-14, 340-18.

Ordu=Balasağun yaxınlığında bir şəhər.

I, 183-14

Ordu kənd=Kaşğar şəhərinin adı.

I, 183-13.

Otamış=kişi adı.

I, 160-19

Öküz=Bənəgit یرmağı (oğuzların dilində)

I, 129-17

Ötükən=uyğur elin yaxınlığında, tatar bozqırlarında bir yer adı.

I, 194-8.

Özçənt (Özçənd)=bir yer və şəhər adı. Bax: *Özkənt*.

III, 38-17, 152-8

Özkənd=Fərqanə şəhərinin adı.

I, 353-24

III, 151-23.

P-R

Pəçənək/bəçənək=1) İyirmi iki oğuz boyundan biri.

2) Rum yaxınlığında yaşayan türklərdən bir boyu.

I, 77-14, 104-7, 129-2, 469-8, 469-9.

Rum=1) İysunun oğlunun adı. 2) Məşhur bir ölkənin adı.

I, 77-7, 104-7, 104-17, 106-13, 106-19, 106-21, 191-12, 358-5, 358-6, 469-8, 497-4.

III, 143-12, 152-7, 320-9, 320-10.

Rus=tanınmış ölkə adı.

I, 106-13, 141-2

II, 69-14.

S-Ş

Sağun=karluk böyüklərinin titulu.

I, 140-1.

- Saxsın**=bulğar elinə yaxın bir şəhər adı. Bax: *Suvar*.
I, 429-22
- Salğur**=iyirmi iki oğuz boyundan biri.
I, 128-10
III, 149-19
- Samanoğulları**=islamiyyətdən sonra İranda dövlət qurmuş bir sülalə.
I, 173-12, 173-haşiyyə.
- Sapran**=oğuz şəhərlərindən birinin adı. Bax: *Sapran*.
- Sayram**=İsbacib da deyilən Beyza şəhərinin adı. Bax: *Sayram*, *İsbicab*, *Çimkənd*.
III, 172-14
- Sayram**=bax: *Saryam*, *İsbicab*, *Çimkənd*.
- Səkirə**=Xotən yolunda kiçik bir şəhərin adı.
I, 470-23.
- Səlçük**=Səlcuqlu dövlətini quranların babalarının adı.
I, 462-14
- Səlçük Sübaşı**=həmin adamın titulu.
I, 462-15
- Səmərqənd**=tanınmış bir şəhərin adı. Bax: *Səmizkənd*.
I, 353-28, 457-20
III, 151-22.
- Səprən**=oğuz şəhərlərindən biri. Bax: *Sapran*.
I, 428-27
- Sığın Samur**=Boğra xanın zəhərləndiyi yerin adı.
I, 407-15
- Sidinq köl**=Koçnqar başına yaxın bir göl adı. Bax: *Sidhinq köl*.
III, 320-16.
- Sidhinq köl**=Bax: *Sidinq köl*.
III, 141-3
- Sitgün**=oğuz şəhərlərindən biri.
I, 143-15

- Siyavuş**=Əfrasiyabın qızı Kazın ərinin adı.
III, 151-15, 151-17.
- Soğd**=Balasağun, Buxara və Səmərqənd arasında yaşayan türkləşmiş bir ulus. Bax: *soğdak*.
I, 457-19, 457-20.
- Soğdak**=soğdlar. Bax: *soğd*.
I, 457-19.
- Sökmən**=igidlərə verilən ləqəblərdən.
I, 435-6.
- Suğnak**=oğuz şəhərlərindən biri.
I, 458-1
- Sukak**=oğuzların farslara verdiyi ad.
II, 282-6
- Suvar**=1) Bir türk boyu. 2) Bir şəhər adı. Bax: *Saxsın*.
I, 429, 22
III, 143-12
- Suwlağ**=bir yer adı.
I, 452-7
- Süli**=kölələlərə verilən adlardan.
III, 218-19
- Sülmi**=uyğur şəhərlərindən biri.
I, 173-23
- Sünqiş**=kişi adı. Bax: *Sünqüş*.
- Sünqüş**=kişi adı. Bax: *Sünqiş*.
III, 317-6
- Şançu**=Yuxarı Çin yolu üstündə bir şəhərin adı.
I, 414-23
- Şaş**=Daşkənd şəhərinin adı. Bax: *Taşkənt*, *Tərkən*.
I, 434-7
III, 151-22
- Şıknı**=Türküstanda bir şəhər adı.
II, 281-10, 281-haşiyyə.
- Şu**=bir türk xaqanının adı.
III, 358-24, 359-6, 361-6, 361-7, 361-13.

T

Talas=bir şəhər adı. Bax: *Taraz, Tıraz*.

I, 185-24, 370-25, 464-2, 497-23.

Uluğ Talas I, 370-25

Kəmi Talas I, 370-26

III, 220-8

Taman=Kaşğarın ortasından axan bir çay.

I, 400-5

Tanqut=Çin yaxınlığında yaşayan bir türk boyu və onların yurdu. Bax və düzəlt: *Tənqüt*.

Tapar=qıpçaq xanı İnal Özün iki oğlu.

I, 367-1

Tapdu=kişi adı.

I, 249-17

Taraz=bir şəhər adı. Bax: *Talas*, düzəlt: *Tıraz*.

Tarbın=bir boy.

I, 428-21

Tarxan=islamiyyətdən öncə verilən bir titul (*arğuca*). Bəy mənasında.

I, 428-21

Tarığ art tiz=Kaşğara yaxın bir yayla adı. Bax: *Turuğ art tiz*.

III, 131-23

Tarım=təkinlərə və Əfrasiyab soyundan olan xatunlara və onların övladlarına verilən ləqəb; xaqaniyyə xanlarının uşaqlarının titulu.

I, 394-21.

Altun~böyük xatunların ləqəbi.

I, 395-2.

Tarım=1) Uyğur sərhədində bir yer adı. 2) Buradan axan çayın adı.

I, 395-7.

Usmı Tarım=həmin mənada

I, 395-6

Tarıq köl=İki Öküz sərhədində bir göl adı.

III, 141-8

Tartuk=yağma elində bir şəhər adı.

I, 454-22.

Taşkənd=Türküstanda məşhur bir şəhərin adı. Bax: *Şaş, Tərkən*.

I, 343-8

III, 151-22.

Tat=1) Müsəlman olmayan uyğur (tuxsıca və yağmaca). 2) Fars.

I, 111-2, 357-16, 466-2, 467-17.

II, 33-18, 223-12, 277-11.

Tat-Tawğaç= 1) Uyğur və çinli. 2) Fars və türk.

I, 443-12, 443-20.

II, 277-11.

Tatar=bir türk boyu.

I, 77-15, 104-2, 106-7.

II, 277-11.

Tawğaç=1) Maçın, Yuxarı Çin. 2) Çinli. 3) Türklərdən bir boy.

I, 421-22, 443-6, 443-9, 443-11, 443-12, 443-14, 443-16, 443-

17, 443-20, 443-24.

II, 277-11.

Tawğaç kömçüsü=(ərəblərdəki) ad ulusundan qalma xəzinə.

I, 415-4

Tawğaç xan=1) Çin xaqanı. 2) «Ölkəsi qədim və böyük» mənasına gəlir, xanlara verilən bir tituldur.

I, 443-17

Tawuşğan Öküz=Uç şəhərindən axan bir çayın adı.

I, 487-24

Tegin=xaqan ailəsinin uşaqlarına verilən titul. Bax: *tigin, təkin*.

I, 173-haşiyə, 362-25, 364-11.

Tegit=tegin sözünün cəm şəkli.

I, 362-25.

Təhmurəs=bir İran şahının adı.

III, 151-9

Təjrik=fars, tacik.

I, 387-25.

Təkin=xaqan uşaqlarına məxsus bir titul. Bax və düzəlt: *tegin*.

Təkiş=kişi adı.

I, 372-8

Təmür kaznquk=qütb ulduzu, dəmir qazıq. Bax: *təmür kazuk*.

III, 331-12.

Təmür kazuk=qütb ulduzu, dəmir qazıq. Bax: *təmür kaznquk*.

III, 41-19.

Tənqüt=1) Çin yaxınlığında yaşayan bir türk boyu. 2) Onların yurdu.

I, 77-18, 325-27, 326-3.

III, 288-haşiyə.

Tərkən=Daşkənd şəhərinin adı. Bax: *Şaş, Taşkənt*.

I, 434-7.

Tıraz=Talas şəhərinin adı. Bax: *Talas, Taraz*.

I, 104-14, 104-haşiyə, 162-11, 392-18.

Tibet=tanınmış ölkə adı. Bax: *Tübüt*.

I, 103-16, 362-18.

Tigin=bax: *təkin*. Düzəlt: *tegin*.

Tizinq tiz=bir yayla adı.

III, 131-25

Toxsı=Kuyasda yaşayan bir türk boyu.

I, 77-17, 104-4, 106-7, 155-22.

II, 77-26, 83-5, 142-24, 277-9, 295-26.

III, 22-20, 68-25, 143-11, 168-22, 417-24.

Tokış=kişi adı.

I, 372-4.

Tokurka=Kaşğar yaylasında bir yer adı.

I, 470-6.

Tonqa=bəbir deməkdir, qəhrəmanlara ad olaraq verilir.

III, 319-12.

Turumtay=yırtıcı bir quş adı, kişilərə ləqəb olaraq verilir.

II, 138-11

III, 228-10.

Tutırka=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-21.

Tutuk=kişi adı.

I, 382-10.

Tutuş=kişi adı.

I, 371-14.

Tübüt=Tibet. Bax: *Tibet*.

I, 103-16, 362-18.

Tügər=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 129-1.

Tüncənt=türk elində bir şəhər adı.

I, 357-18.

Türk=türk elində bir şəhər adı.

III, 151-23.

Türk=Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin oğlu.

I, 357-22.

Türkmən= 1) Oğuz boyunun digər adı. 2) Köçəri türk boylarının ümumi adı.

I, 459-10
III, 306-6, 358-21, 361-2.

U-Ü-V

Uç=tanınmış şəhər adı, türk boyu.
I, 110-5
III, 20-6, 45-4, 141-7, 155-16, 158-5.
Udun=1) Xotən şəhərinin adı. 2) Bu şəhərdə yaşayanlar.
I, 143-22.
Udhu kənd=şəhər adı (*arğuca*).
I, 128, 22
Ulayundluğ=iyirmi iki oğuz boyundan biri.
I, 128-22.
Usmı Tarım=1) Köçə yaxınlığında bir yer adı. 2) Buradan axan çay.
I, 295-6.
Utar=kişi adı.
I, 372-24
Utuş=kişi adı.
I, 371-14.
Uyğur=bir türk boyu.
I, 77-18, 103-18, 104-10, 155-1, 172-25, 187-17, 194-8, 366-27, 395-5, 402-11, 415-1, 432-2, 443-13.
II, 40-11, 70-10, 77-26, 83-6, 277-12, 290-26, 295-27.
III, 140-1, 220-17, 361-11, 362-11.
Uyğur=beş şəhəri olan bir ölkə.
I, 172-21.
Ülkər=ülkər ulduzu; türk savaşı taktikası.
I, 159-23.
III, 41-17.

Ürəgir=iyirmi iki oğuz boyundan biri.
I, 128-20
Ürənq=Rum ölkəsinə yaxın bir yer adı. Bax: *Vərənq*.
I, 191-12.
Vərənq/Varənq=Rus ölkəsinə yaxın bir yer adı. Bax: *Ürənq*.
I, 191-13.

Y-Z

Yabaku=bir türk boyu.
I, 77-15, 104-2, 106-7, 347-23, 367-11, 442-4.
Yabaku suvi=Kaşğar dağlarından başlayan və Fərqanə Özcəndinə axan bir çayın adı.
III, 38-16.
Yafəs=Nuh peyğəmbərin oğlu.
I, 77-5.
Yafğu=xaqandan iki dərəcə aşağı titul.
III, 35-4
Yafğu=Barsğan yaxınlığında bir şəhər adı.
III, 35-6
Yafğu art=bu şəhərə yaxın bir yoxuşun adı.
III, 35-7.
Yafınç= 1) İlaya yaxın bir şəhər adı. 2) Bir çayın adı.
I, 130-2
III, 324-22
Yağan Tegin=kişi adı.
III, 33-2.
Yağma=bir türk boyu.
I, 77-17, 104-4, 106-7, 124-4, 147-24, 155-22, 17-12, 198-6, 200-16, 350-20, 406-13, 408-3, 454-22.
Kara yağma=həmin boyun başqa adı.
Yağma=Taraza yaxın bir türk kəndi.

III, 36-24.

Yamar=türk elində bir çayın adı.

I, 104-10, 146-20.

II, 35-19.

III, 32-2.

Yamar=yabaku qırlarında bir yer adıdır ki, Yamar çayı buradan axır.

III, 32-2.

Yarkənt=bir şəhər adı.

I, 466-22.

Yawlak Sarığ=bir bəyin adı.

III, 44-28.

Yazğır=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-15.

Yəcuc və məcuc=Maçın yaxınlığında dəniz, dağ və böyük səddin əngəl olması üzündən dilləri bilinməyən bir xalq.

I, 103-15.

Yəmək=bir türk boyu.

I, 77-15, 104-6, 106-14, 161-5, 340-9.

Yəmən=tanınmış bir ərəb ölkəsi.

I, 151-11, III, 151-13, 151-20.

Yenikənd=Dizruyin şəhərinin türkcə adı.

III, 39-15.

Yetigən=yeddi qardaş deyilən ulduz.

III, 39-15.

Yıwa=iyirmi iki oğuz boyundan biri.

I, 128-8.

Yiz əwi tiz=Barsğana yaxın bir yayla.

III, 132-1.

Yolduz köl=Küçə, Kinqüt və uyğurların sərhədində bir göl.

III, 141-5.

Yun arık=Balasağuna yaxın bir yayla adı.

III, 147-7.

Yunqu=Barman qəsəbəsinə axan iri bir çayın adı.

III, 320-6.

Zanbı art=Koçnqar başı ilə Balasağun arasında sıldırım bir yer.

III, 379-9.

Zülqərneyn=bəzi tarixçilərin Böyük İskəndər sandıqları cahangir, bir əfsanə qəhrəmanı.

I, 154-13, 172-21, 173-22, 363-2, 392-20, 442-12.

III, 358-22, 359-4, 359-17, 360-11, 360-16, 361-6, 361-12

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

MÜƏLLİFDƏN.....	3
ÖN SÖZ. MÜƏLLİFİNƏ UĞUR GƏTİRƏN ƏSƏR (prof. Q.Kazımov)	5
GİRİŞ. Mahmud Kaşğarlı və tarixi onomastika məsələləri. «Divan»dakı onomastik leksikanın tədqiqində informasiya texnologiyalarının rolu	12
I FƏSİL. TARİXİ ANTROPONİMİK VƏ ETNONİMİK LEKSİKA.....	43
§ 1. Antroponimlərin mənşəyi	48
§ 2. Antroponimlərin morfoloji və sintaktik quruluşu	57
§ 3. «Divan»dakı antroponimlərin leksik-semantik tipləri.....	59
§ 4. «Divan»da ləqəblər	69
§ 5. «Divan»da etnonimlər. Oğuz boyları	76
§ 6. «Divan»dakı etnonimlərin etimoloji təhlili. Etnonimik leksikanın məna və etimologiyası haqqında fikirlər	88
II FƏSİL. TARİXİ TOPONİMİK LEKSİKA.....	101
§ 1. Dövrün yer adları: mənşə mənzərəsi	102
§ 2. Tarixi toponimik leksikada şamanizmin izləri	106
§ 3. «Man» komponentli toponimlər	117
§ 4. «Divan»da oykonimlər. Şəhər adları	121
§ 5. «Divan»da mifoloji toponimlər	130
§ 6. «Divan»da oronimlər	136
§ 7. «Divan»da hidronimlər	140
§ 8. Keçid xarakterli – paralel toponimlər	151
§ 9. Toponimlərin çoxvariantlılığı	153
§ 10. «Divan»da ulduz adları	154
§ 11. «Divan»dakı toponimlərin Azərbaycan ərazisində izləri.....	157
NƏTİCƏ.....	170
İstifadə edilmiş mənbələr və nəzəri ədəbiyyat	176
İxtisarların siyahısı.....	197
ƏLAVƏ. «Divanü lüğət-it-türk»dəki onomastik leksikanın lüğəti	198